

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

THE ORIGIN OF STATEHOOD IN GEORGIA AND ARCHAEOLOGY

Gela Gamkrelidze

Scientific Director of the Archaeology and History Department at the Georgian National Museum;

Senior Researcher

ABSTRACT

The process of state formation on the territory of present-day Georgia is linked to long-lasting historical and cultural developments that unfolded over many centuries. Archaeological excavations have revealed that the origins of statehood were rooted in the advancement of metallurgy and agriculture–animal husbandry during the Late Bronze and Early Iron Ages. It appears that from the 9th century BC., the development of iron metallurgy accelerated social and economic progress. By the 7th century BC., proto-state formations had already emerged in Colchis. Numerous artificial settlement mounds, reinforced with defensive ditches, have been discovered in the Colchian lowlands. The implementation of such large-scale works would have been impossible without organized labor and leadership.

The emergence of the state was also greatly influenced by the biogeographical environment – climate, fertile soil, water resources, mineral deposits, and the diversity of flora and fauna all contributed to societal progress. In addition, external factors, including the aggression of neighboring powerful states and the cultural impact of Greek colonization, played a significant role in the process of political consolidation. The diverse archaeological materials and data obtained from excavations clearly attest to the complex and lengthy stages involved in the formation of Georgian statehood.

A long and peculiar process of historical and cultural development was took place on the territory of modern Georgia. In my point of view that the proto-statehood was established in the western part of the territory of Georgia in the first half of the 1st millennium BC, and then it expended the eastern part as well. Since the III century BC., on the contrary, the part of Colchis became part of the strengthened and consolidated Iberian kingdom. Politogenesis, the study of the formation and development of proto-states is an important issue of historiography. Many scientists have discussed the issues related to the politogenesis of ancient Georgia [see Kakabadze 1924: 25-31; Janashia 1952:19-20; Surguladze 1951; Melikishvili 1955; Muskhelishvili 1977: 32-62; Japaridze 2012: 248-284; Lordkipanidze 2002: 124-183; Inadze 2009: 31-50; Koranashvili 2000; Mamulia 1979; Kavtaradze 2006; Pitskhelauri 2013: 305-318; Gamkrelidze 1993; At the beginnings of Georgian statehood 2001 and the literature named there].

New archaeological excavations have increased the scope of the study of the history of ancient Georgia statehood. It is recognized in historiography that, the foundation for the creation of the state in ancient Georgia was prepared by the development of metallurgy and agriculture-breeding in the Late Bronze-Early Iron era, which led to a certain social differentiation [see Japaridze 2012: 248-284; Melikishvili 1970; Gobejishvili 1970: 243-311; Gobejishvili 2014; Kuftin 1949; Kuftin 1950; Pitskhelauri 2013; Mikeladze 1974; Sadradze and others. 2018 and the literature named there].

By the VII century BC, a state formation called a chiefdom was already been established in Colchis [see Scherwitz 1975: 81-90; Vasiliev 1981: 157-175]. In archaeology, this formation is known as “Colchian bronze culture” (or Archaic Colchis – XV-XVI centuries BC). It is represented by engraved axes, various types and designs of ceramics; with specific jewelry and others [incl. see Japaridze 1950: 35-89; Khoridze 1965; Lordkipanidze 2002: 138-153; Ramishvili 1974; Ramishvili 2003: 41-48; Apakidze J. 2002; Pantskhava, Sulava, Papuashvili 2003: 102-117; Tekhov 1985; Kozenkova 1989 and the literature included there]. This kind of archaeological culture in the XV-VII centuries BC appears and spreads in the Western and Central Transcaucasia, south of the Black Sea to the river Kizil-Irmak (Halis), in the upper and middle basin of river Mtkvari, in the Chorokhi basin. His so-called the local variety also spreads in the North Caucasus. The community which carried this “Colchian bronze culture”, lived in the western and central part of modern Georgia, they should have been at the level on the second stage of proto-state development [about the chronology of this stage, see Gamkrelidze 1985a: 123 – 129].

Iron, the most powerful metal of the ancient world, accelerated the progress of human civilization. Iron metallurgy gradually started in Georgia since the XIX century BC. The conception and production of iron was accompanied by the rapid socio-economic advancement of the local society of that time. There were optimal environment for the development of intensive processing and production of iron in the Caucasus. In particular, there were regions rich in iron ore; wood for fuel and, most importantly, centuries old experience in the production of bronze metal [see Inanishvili 2018; Degen-Kovalevsky 1935: 242; Khakhutaishvili 1987]. Later, the production of high-quality iron-steel weapons drove out the relatively soft metal – copper-bronze. In the first stage, iron agricultural and military tools replicate the shapes of bronze items and the same were made in bronze hammers.

In the territory of Georgia, there are many archaeological monuments of the Early Iron period – vestments, remains of metallurgical and ceramic production – found and partially excavated. Ancient Greek written sources recognized the Khalibs, who lived around south-eastern Black Sea coast, as the inventors of iron and steel [see Kvirkvelia 1976]. Based on the study of iron weapons discovered during archaeological excavations in Georgia, it was found out that local metalworker knew how to melt ore in a furnace, cast in a mould, hot forge, forge and other complex technological methods. Since the VIII century BC., iron production in Georgia becomes more intensive. Iron melting stones have been traced in mountainous regions and along the coast. An amazing abundance of iron agricultural and war tools has been confirmed in Kolkheti. In particular, iron swords, axes, arrow and spear heads, hoes, sickles,

knives, etc. were discovered [see Mikeladze 1990].

Since the 7th century BC, the period of widespread distribution of iron and steel in the Caucasus began, which created a solid base for the technical progress and the society's development. This was a prerequisite for the social-economic and military-political progress of the state formations. At this time, Urartian written sources on the territory of the South-West Caucasus mention Colchis. In particular, Urartu king Sardur II, in the inscription of 750 BC.: "I marched against the country of Koulkha, the city of Ildamus, the royal city... fortified, ... I prepared an iron ring, ... I burned the fortresses, cities..." [see Melikishvili 1960: 304]. This inscription proves that Colchis was a proto-state with a certain administrative system [see Melikishvili 1965: 68-92]. Colchis at that time included a large part of the western and eastern part of modern Georgia.

Archaeological data prove that By the beginning of the 1st millennium BC., Colchis was quite well settled with settlement hills. The plains and foothills were used for living and agricultural activities. Nowadays, about 300 settlements are registered. A special abundance of settlement hills is observed along the lower waist of Rioni river. Here, the settlements are mainly located on artificially raised hills. Archaeological excavations of the hills confirmed artificially built structures with wooden beams, which were surrounded by protective walls built with the rods themselves. Drainage and defensive canals were dug around the settlements. Most of the settlement hills are arranged in groups. In these groups, there are relatively large clothing mounds, which are strengthened by wider double trenches. This garment-fortified hill dominates the others. The diameter of the main hills ranges from 80 to 150 m; And the diameter of the subordinate small hills is about 30 – 80 m; The height is up to 3 – 7 m. It is natural that the creation of artificial earthworks of such size, the cutting of such drainage, defense and communication channels would be unthinkable without appropriate work tools and well-organized work of numerous people. It is also natural that these works were led by outstanding individuals with knowledge and experience. It was the leaders who protected the fortified rural settlements located on this hill. Thus, under the conditions of solving defense and living problems with joint efforts, a certain political consolidation took place, which was then reflected in the spread of a uniform culture. As the scale of operations and defense readiness increases, the role of leaders in society grows. At the same time, it appears that there was united leader, to to whom other of the leaders obeyed. Such a public-political structure, which is a transitional stage from the pre-state to the state, is called a proto-state social structure. The circumstances mentioned above caused the replacement of bronze with a stronger metal iron since the 7th century BC. In the V – IV centuries, he contributed to the development of a strong political entity, the state of Colchis, which is known in written sources as "Golden Colchis" [see Lordkipanidze 2001: 2-37]. According to one of the versions of the origin of the state, developed by the historian-sociologist Karl Wittfogel (the so-called hydraulic, irrigation, hydraulic state), the reason behind origin of the state was that intensive farming began on the fertile banks of the rivers, which contributed to the from the statehood. Perhaps, in general, a similar situation was created in central Kolkheti, in the Rioni river basin. Here, around the settlements, large ditches (≈40 m wide and ≈4m deep) were made, which required a great collective effort to dig and then level the hill. According to the hydraulic theory, the separated groups could not use the resources of the rivers independently. It was necessary to mobilize and consolidate the population. In order to manage them, it was necessary to create the statehood – so-called regulator. In this theory, the biogeoenvironment was given crucial importance [see Wittfogel 1957; Compare Gamkrelidze 1993: 3-45].

In the special literature, a number of factors are distinguished [see Pozdnyakov 1995: 23-89; Ellinek 1903: 33-41; Engels1953], which manifest themselves in the conception of statehood – the progress of production and as a result the surplus of the product, the rapid demographic growth of the population, the threat of attack, war; Aggression from neighboring countries, influence of culture of neighboring

states; The rise of an outstanding person, organizer, leader, etc. [see Claessen, Skalnik 1978: 5-26]. The geographical location of Transcaucasia, the so-called – the narrow throat caused a permanent threat from invaders. Therefore, the inhabitants here had to be in constant war readiness. The modification of R.L. Carneiro's theory is noteworthy, according to which even the existence of the threat of imminent war provides a fertile environment for socio-political evolutionary change; Such a threat created a condition for the emergence of a more stable government and a strong leader (chief) [see Kavtaradze 2006: 6-14; Charneiro 1970 and the literature named there]. From the military-political point of view, the neighboring countries sometimes have a positive and sometimes a negative influence on each other. Old Georgia suffered frequent aggression from powerful neighboring countries. In the first half of the 1st millennium BC., the aggressive neighborliness of the state of Urartu led to more defensive organization and binding-consolidation of various groups of the society in order to confront them in the territory of ancient Georgia (Colchis at that time).

In the process of the historical development of the society, the development of the socio-environment and the state depends on the bio-geo-environment (resp. the geographical environment). In the process of the historical development of the society, the development of the socio-environment and the state depends on the bio-geo-environment (resp. the geographical environment). Diffusion of culture (economic-industrial, intellectual-technical, spiritual-cultural) takes place from the centers of advanced civilizations (for example: from Mesopotamia-Asia Minor to the Caucasus). Hippocrates (see "On Air, Water and Places" 12,16, 24) was the first who considered the biogeoenvironment, in particular, the climate, as a determining factor of the physiognomic and mental structure of people. Aristotle, in the work *Politics*, connected the influence of climate and landscape with the forms of state governance. He pointed out that, lowland countries are characterized by monarchy, while mountainous countries are characterized by democracy. Ibn-Qaldun [see Muhsin Mahd 1957] divided the world into seven zones according to climatic conditions. It names soil, minerals, fauna, flora from the biogeoenvironment. According to Charles Louis Montesquieu, the main factor in the interaction between man and the biogeoenvironment is the climate, this mainly determines the forms of political governance. Great importance is attached to a certain territory and location, which is connected with the types of state structures. Henry Thomas Bockle's *History of Civilization in England* [see Бокль 1906] believes that history develops in the same way as the biogeoenvironment; Society is influenced by climate, soil, food, intelligence. In his opinion, they act together and mainly determine the historical development of society; In the first step, the creation of material property is related to a moderate climate and fertile soil. This depends on obtaining food, which determines the demographic situation. Climate, soil and food affect the creation of material wealth, and the landscape affects the psyche and spiritual condition of people. Bokli believes that the development of civilizations is related to the state of the bio-geoenvironment, as well as to people, their intelligence to creatively grasp the opportunities offered by the environment.

According to geographer-sociologist Lev Mechnikov (see "Civilization and great historical rivers" [Mechnikov 2013]), the most important of the many components of the biogeoenvironment is the hydrosphere. According to him, rivers, seas, oceans played the primary role in the development of civilization. He believes that world history has gone through three stages of development. The river era is the first, when civilizations were established on the banks of rivers, in particular, in the valleys of rivers – eg: Tigris-Euphrates, Niles, Ganges, Khuankhes. In the second stage, the so-called Maritime Age – Civilizations moved from the banks of rivers to the coasts of the sea (eg: Genoa, Venice, Constantinople) – Civilizations of the Mediterranean Sea and the Black Sea (probably, Rioni River as well). The third stage (the so-called oceanic era) begins with the discovery of the American continent, which was followed by the shift of civilization from the inland seas to the coasts of the oceans (eg London, Lisbon, New York).

Friedrich Ratzel ("Political geography", "Anthropo-geography" [Ratzel 1897]) divides the history of the earth into two – pre-human and human era. As the Earth's environment changes, so does man. Like an organism, people and countries are affected by the environment. The historical-cultural difference between peoples and states is determined by climate, terrain, soil. According to Ratzel, the most solid geographical-natural border among the states is eg: the Caucasus Range. The ideas of geographic determinism were further developed by environmentalists using statistical-typological methods.

The geographical environment (our bio-geo-environment) is the main determinant of the social development [see. Huntington 1925; Huntington 1945; Markham 1942]. It held a leading place in the conception and development of ancient civilizations in different historical eras. The peculiarity of the bio-geoenvironment determines the economic-industrial, demographic, trade-communication, military-strategic, spiritual-cultural, state situation of a particular society. It is worth noting that the development of different nations takes place in a specific bio-geoenvironment, which subsequently forms the general characteristics that is common for them. Same process take place in Georgia too, a special role in the formation of the state is assigned to the local biogeoenvironment [see Gamkrelidze 1993: 25]. The historical-geographical side of Colchis is surrounded by the Caucasus Range in the north, the Adjara-Lazeti Mountains in the south, the Likhi Range in the east, and the Black Sea in the west. The hills, valleys, mountains, plateaus and plains of the Colchis mountains create convenient places for settlement with their natural environment. A large amount of building material – wood, various types of stone, clay, etc. is found here. The main places of mining of metallurgical (copper, iron, zinc, tin, silver) raw materials are Racha-Lechkhumi, Svaneti, Abkhazia, Adjara. The role of the neighboring Khalybs, Mosuiniks and Moshkis in metallurgical production is known. The effective processing and utilization of ore by the population enabled the community to reach a new level of development as early as the 2nd millennium BC. Later, it became the foundation for the development of various branches of extractive and processing craft-production. The sands of rivers Enguri, Tskhenistsqali, Tekhuri and Rioni contains a certain amount of gold. This is confirmed by Strabo [see Strabo, XI, II, 19]. The author of the 2nd century, Appianus, also notes the same [see Appianus, The Wars of Mithridates, 103]. Gaius Plinius Secundus (the elder) also tells us about gold mining [NH, XXXIII]. It is surrounded by mountains (ridges, valleys, mountains, hills, hills), which created a convenient defensive environment. They sailed on Khobi, Tekhura, Fichori, Chorokhi, Supsa, and especially Rioni-Kvrila rivers by boats. The sea played an important role in the socio-economic development of Colchis. According to written and archaeological data, a number of towns and other settlements have been traced on the sea coast: Apsaros (near Gonio), Tsikhisdziri, Kobulet-Pichvnari, Ureki, Phasisi (near Poti), Anaklia, Pichori, Gyenos (near Ochamchires), Dioskuria-Sebastopol (near Sokhum), Eshera, Pityunti (near Bichvinta), etc. According to Strabo, Colchis is a country rich in natural resources [see Strabo, XI, II, 17]. The information about Colchis by Procopius of Caesarea is also noteworthy [see BG VIII,14]. The fact that the Colchis plain was an advanced agricultural and economic area is clearly visible from the archaeological material discovered in this region. The spread of such plants as wheat, barley, millet, rye, grapes, chestnuts, walnuts, hazelnuts, figs, sedges, onions, etc., would be of great importance for the agricultural existence of ancient Colchis. In Colchis, the feeding of the population in a given area was based to some extent on the abundance of the animal world. There are often osteological remains in the archaeologically obtained material, which gives us a certain idea about the animal husbandry and hunting habits of kolkhian population. Regarding animal husbandry, bones of large and small horned cattle (cows, goats, sheep) are abundantly represented in the archaeological material. Pig, dog, horse bones are also found. The abundance of rains, warm winters and long summers in Colchis create favorable conditions for agricultural activities, in particular, for the development of grain growing, horticulture and viticulture. The development of agricultural industries and, on the other hand, the development of production forces

and the production of surplus products should have caused demographic growth in Colchis, which is also evidenced by archaeological data. The moderate climate, fertile soil, abundance of hydro resources, various minerals, flora and fauna played an advanced role in the historical development process of ancient Colchis, which created a good foundation for the progress of society. The level of social-economic, demographic, trade-communication, physiological-psychological, geopolitical-strategic, spiritual-cultural development of the society mainly depends on this. Therefore, in Colchis, centered on the river Rioni, a very peculiar state area developed. Here, the level of historical development, economy and political situation differed between periods. Later, ancient Colchis occupied a geopolitically key territory; A highly developed society was formed here; There was a certain convergence of Eastern and Western civilizations.

When discussing state development, we put the biogeoenvironment at the top of the hierarchy. In interaction with it, a person creates a social environment, on which the further fate of the historical progress of this or that country depends. On the second place is the external factor, which is part of the geopolitical reality of this or that country. Neighboring countries influence each other in good or bad way. The foreign factor sometimes plays a constructive or destructive role in the history of the state. Constructive, eg: foreign trade, economic, cultural innovations; Destructive – conquering the country as a result of a military attack, changing the traditional structures of the public order, demolishing the neighborhood through military actions, looting and destroying material values, damaging the economic basis of settlements, etc. In scientific literature, preparation for war (defense or attack) is considered as one of the main factors in the creation of the proto-state. Preparation for war, being in a state of war, led to the rise of outstanding leaders-personalities, binding-mobilization of the society and more organization, which, in turn, was manifested in raising the society to a higher level of development and in the formation of statehood [See. Claessen, Skalnik 1978: 619-636]. In the development of an already formed state, the military factor should also carry a great importance. In an established, developed state, this factor caused positive effect (consolidation of the country – armed forces, improvement of public order, construction of fortifications, etc.) or negative effect – loss of statehood, disruption of traditional way of life, economic losses.

Archaeologically studied settlements on the hills reflect the long-term traces of the life of the population on the Colchis plain in the Late Bronze – Early Iron Age. Here you can find powerful settlement complexes fortified with ditches and canal systems. According to archaeological artifacts a single genetic line of development can be observed on the Kolkheti Plain during the Bronze Age and its subsequent eras [see Lordkipanidze 2002]. Canal systems around the hills are well-preserved, eg. in Namarnu, Naokhvamu, Nakarghali, Jvarali, Pichori, Anaklia, Tskemi and others. Artificial ditches expand with the increase of the scale of settlements in the Early Iron-Antiquity period. The canal digging works were carried out by the family community based on labor organization. Obviously, it would be difficult for representatives of one family to dig a channel 10-20 and 30-40 meters wide and 3-5 meters deep. It is likely that, these works involved the union of several neighboring communities (eg. a Namarnu-like canal system). Various agricultural tools were used to create of these irrigation systems, which is confirmed by archaeological findings. It is possible that representatives of one expended family lived on the central hills. As a result of the accumulation of property and the increase of the population, smaller families were separated from the big family, the adjacent territories of the central hill were used, and entire complexes of new settlements were formed. This kind of model was extended to the entire Late Bronze Age-Early Iron Antiquity period settlements of Colchis.

Observing the relatively better preserved architectural buildings of Colchis allows us to create a certain idea about the building materials, types of buildings and construction techniques of the population of that time. Natural-climatic conditions had a certain influence on the development of architectural

buildings and construction techniques. In the Colchis lowland and the mountainous zone, in the Late Bronze Age-Early Iron-Antiquity period, log shaped structures are confirmed, one of which was described by the Roman architect Vitruvius in later period. According to his information, the old Colchians used to build rectangular houses from beams. The beams were arranged on top of each other by the so-called Infinitive method. There was a space between beams that was filled with clay [see. Vitruvii 1936: 41] (II,1). This narrative is also confirmed by archaeological excavations. Back in the Bronze-Early Iron age, next to the log cabin structures, braided-walled, braided-framed, hut-like buildings built on wattle. As well as tiri (Tiri – sandstone rock; low and easily cut rock) storage rooms, dugouts and semi-dugouts cut into the tiri, on top of which were erected hut-like structures on a wattle buildings. They were plastered with clay from the outside and inside in order to keep the heat better. Beech, alder, hornbeam, cherry laurel, ash tree, pine tree were mainly used as construction wood. In some places, there are also circular buildings built with a wooden wall. Their diameter is up to 8-6 m. Circular buildings with braided walls, which were plastered with clay, were also discovered (eg: Ochamchire, Nosiri, Naokhwamu, Anaklia). The habit of paving the floor with cobblestones is often confirmed in settlements (for example, in Ochamchire, Fichor, Namchedur, Nakargal, Kistrik, Mokvi, Bombora and others).

Among the inhabitants of Colchis, wheat is confirmed, among which Spelt, Macha wheat, two-grained spelt, soft, dwarf wheat, millet and barley predominate [see Maisaia, Shanshiashvili, Rusishvili 2005: 67-96]. Hilly areas were used to grow grain crops. Settlement complexes of the Kolkheti plain sometimes reach 15-25 ha (eg: Namarnu). Various tools related to agriculture have been found archaeologically on the settlements. Among them, the attention is drawn to wooden shutters [see Jibladze 1997: 88-91]. Plows were discovered in Choloki (12 units) [see Chavleishvili 1999] and the settlement of Fichori. In Kolkheti, hoes with rounded shoulders and triangular heads were used as the main tools for cultivating the land, the earliest examples of which appears at the end of the II millennium BC. In Kolkheti, along with farming, were also developed animal husbandry, fishing, hunting and other branches of farming. In the osteological materials found in the layers of the settlements, species of cattle, pigs and sheep predominate. It is clear from the archaeological materials that spinning and weaving occupied one of the leading places in the home industry of the ancient population. A large number of cone-shaped clay pots found among the settlers, must have been connected with this activity [Jibladze 2007].

As a result of the study of the settlements of Colchis, this area is intensively used for settling in the second half of the II millennium BC. and continues in the ancient era. As I have already mentioned here, the main type of settlements on the plains are artificial hills. A greater concentration of artificial hills can be observed in the Rioni-Enguri river basin. In addition to artificial hills, settlements arranged in groups are also found on natural elevations, mountain slopes, coastal and riverside terraces, where mostly wooden beam buildings and hut-like structures are confirmed. According to archaeological data, from the settlements of the Late Bronze Age – Early Iron Age, in the vicinity of Poti-Paliastomi – Namarnu, Dziguri, Siriachkoni Okhoje, Nandevu, Sagvichio (Zurgani, Konsha), Nagmipiji, Chaladidi (Zurga, Sabajo, Chkhari), Guripuli, Naokhwamu (village of Reka), Ergeta and others. Perhaps Fasisi has advanced further. It had a convenient location in terms of communications (in particular, the Rioni-Fasisi river delta) and developed into an urban center [more. see Gamkrelidze 2003: 170-189].

In the outskirts of Poti, traces of settlement were found in the village of lower Chaladidi, on the right shore of the river Rioni (1.5 km north), on the left shore of the road leading to Poti. The area of this hill is 1800 sq. m; Remains of plastered and beam buildings were excavated here. Ceramics were found at the settlement: pots, jars, bowls. They are decorated with oblique, wavy, rhombic ornaments. There were also discovered a mould, a stone hand grinder, crucibles, etc. in the village of Lower Chaladidi, so-called customs area. Fragments of building beams and plasters were found at the settlements. In addition to ceramics, a metallurgical furnace blow pipe and a mould were found [see Mikeladze 1978:

33-40]. The second settlement, which can be considered as an agricultural outpost of the city of Fasis, was found in the eastern part of the village of Sakorkio, in the section known as the “fortress”, on the left bank of the Rioni river. Hill includes 3300 sq. m. Wooden buildings were found here. Archaeological material of the settlement is dated back to the VII-V centuries BC. The buildings are quadrangular and are built with piles of beams. One of the buildings is 112 sq.m. The beams of the walls are mainly built by interlocking in it. [see Mikeladze 1978: 50-78; Gamkrelidze 2016: 185-200].

Interesting facts about the wooden buildings of Colchis are contained in Greek-Latin and archaeological sources. They are mainly preserved in the writings of Xenophon (*Anabasis*, V, 2; 6,7), Hekatheos of Miletus, Hippocrates, Herodotus, Strabo, Apollonius of Rhodes, Diodorus Siculus, Pomponius Mela, Vitruvius, and Pliny. In the works of these authors, there is information about the reinforced settlements of the South and South-West Transcaucasia. In particular, the Colchian-Mosuinik beam-plaster, turret-type fortified buildings. There were also reports on the use of terrain in the construction of reinforced structures and on the relationship between these structures. According to Xenophon, fortifications consisted of a ditch, a main road that connected the settlement with the inner tower and other relatively small towers. All these were surrounded by a beam hedge, in which the main gate was placed. The tower of the commander-in-chief was built on a higher place and was different from the tower of an ordinary resident [see Gamkrelidze 2016: 185-200].

As a result of archaeological research, In Colchis, in VIII-IV centuries BC., the existence of a well-established system of fortified settlements is confirmed. Plains, foothills and valleys were densely populated. The settlements were of an isolated-rural type, built on natural hills or on artificial mounds.

They formed a certain system and were surrounded by defensive ditches. The main building material were wooden beams, which was caused by the abundance of forests in Colchis. Here, archaeologically confirmed ancient wooden structures, the building method is so-called log cabin type. Such log structures are still found in Western Georgia [see Adamia 1979: 15-19; Gogadze et al. 1982: 58-70; Mikeladze 1978; Nioradze 1941: 21-27; Chikovani 1999:21-29]. Unlike Xenophon, Vitruvius describes the construction of tower – beam buildings in more detail (see Vitruvius, “Ten Books on Architecture” II, I, 4, 50).

One of the interesting examples of buildings built on natural hills is the archaeologically studied beam-plaster building on the upper terrace of Adeishvilebis Gora (Adeishvili Hill) at the foot of the rural mountain of Vani municipality. This building is located eight kilometers west of the village of Vani. The building of Adeishvilebis Gora is quadrangular and consists of two warehouses. The area of the southern warehouse is 26.88 sq.m., and the northern one is 13.44 sq.m. In the western corner of this storeroom, there is a floor supported by beams, on which fragments of the roof beams of the upper floor can be seen. The inner area of the wall's foundation is filled with stones, clay-soil, and piled beams. Thus, a framework of squares surrounded by wooden posts was created here, which gave the plinth more strength. Adeishvili hill building is dated back to the IV century BC. This structure is a log building on a plinth, plastered with clay. Here we have to deal with the variety of wooden buildings of Colchis mentioned in the writings by ancient era authors – Xenophon, Pomponius Mela and Dionysius Halicarnassus. At the end of IV century BC., on the one hand, Azo and, on the other hand, Farnavaz-Kuji, the results of the hostilities caused by the struggle for power, can explained by the destruction of the fortified settlement of Adeishvili hill of the village of Mtsidziri [for more, see Gamkrelidze 1982].

In Colchis, there are many archeologically confirmed buildings with wooden beams in the village of Anaklia (Dikha-Gudzuba I, II), in the village of Reki near Naokhwamo, in the village of Sakorkio near Simagre, in Kobuleti near Choloki, in the village of Nosiri, on Vani's settlement, in the village of Vardtsikhe near Vardigora, in Kutaisi on Gabashvilebis Gora (Gabashvili Hill); A storehouse with a stone foundation was discovered at the Kovrashli settlement in Lechkhumi [Gabidzashvili et al. 2004:121-123]. And the remains of such an similar buildings, in the form of wooden beams and plaster, can be found in

the entire territory of Western Georgia. These archaeological monuments are chronologically different from each other, but they share an architectural heritage. The beam-plaster buildings are characteristic for Colchis, where the settlements located on natural or artificial hills are confirmed by numerous settlement hills, which today are called “Gora”, “Zurga” and “Dikhagudzuba”. The surrounding hills of the Colchis plain (for hill dwellers) are characterized by a surrounding ditch [Jibladze 2007]. There is a noteworthy opinion that Gora // hills, hill dwellers are connected with the social term – gvari (family name) // clan, and the population lived on it (hill dwellers) in the Bronze Age. Later, urban-type settlements and cities emerged from here [see Berdzenishvili 1964: 383-388], which represented a higher level of social development.

On the plain of Colchis, during the construction of wooden houses in swampy areas, small hillocks were created. The 600 sq.m. structure discovered in the hilly strip of the village of Rechkhi should be considered as a similar type of structure. In Colchis, dressed stone, Alizi bricks and tiles were produced only in III century BC. It seems that before that, wood was the main building material. They built houses, towers, fences and fortified buildings with wood. Wood material was abundant in Colchis. Strabo tells us: “...many forests grow here” (XI, II, 17). Vitruvius also mentions this (II, I, 4): “The Colchis in the region of Pontus because of the abundance of forest...” build wooden buildings. In the village of Reka, Senaki municipality, in the settlement of Naokhvamu, a clay model of the building was confirmed, the length of which is 21.5 cm, the height is 19 cm. The model is damaged and stands on four legs. There are wooden posts on the walls of the model. This model of Naokhvamu, shows us one of the types of plastered wooden buildings common for Colchis in the 1st millennium BC. [see Jibladze 2010: 117-124].

The new archaeological excavations once again confirmed that the creating of the settlements on the artificial hills, surrounded by ditches has a long history on the Colchis plain. This type of settlement did not develop in Colchis by chance. It was due to the flat terrain and excess of water here. In such a situation, in order to maintain favorable conditions for life, it was necessary to make artificial hills. The creation of a ditch around the hill must have been due to the fact that a large amount of land was needed for an artificial hill; It is quite natural that it was taken from the places around the hill. In addition, the ditch had a defensive value. It protected the population from the enemy, predatory animals and the water disaster. It seems that the society of that time conveniently used the geographical conditions, terraces of natural hills and actively influenced it by creating artificial, ditch-surrounded hills. Both these types coexisted. According to archeological data, it is clear that the tradition of building such settlement in Colchis dates back to the Bronze Age. The arrangement of the settlement with the rise of an artificial hill is considered a particularly Colchian phenomenon.

In the first half of the 1st millennium BC., Colchis is also characterized by collective burials, which were archaeologically excavated in Ergeta, Ureki, Dgvaba, Nigvziani, etc. They are characterized by – cult ritual space; cremation grounds; Collective burial pits of large area; Secondary rule of burial. e.g. Tomb N4 of the Ergeta Necropolis (II) is up to 11 m height and 6 m wide. Clay, wood, copper, bronze, iron, gold, silver inventory of various purposes was found in it: agricultural and military weapons; various types of tools; All kinds of jewelry; Clothing accessories, etc. [see Papuashvili 1998].

In antiquity, it seems, local settlement underwent changes. Some settlements, which had a better, more convenient physical-geographical and economic-communicational location, were promoted and developed into an urban-type center of a certain region. This center had an agricultural area depended on it. It is conceivable that “Vani” was the city center, while “Mtisdziri” was included in the rural area subordinated to it. The city center had a certain defense system around it, which provided for its security. The old “Mtisdziri” was also such a fortified village. Such fortified villages were probably located to block communications leading to the city. “Mtisdziri”, on the one hand, controlled the road leading to the left bank of the Rioni river valley, and on the other hand, it blocked the road coming

from the Kumuri river valley. Based on the comparison of archaeological material and ancient written sources, we can conclude: In the Eastern Black Sea region inhabited by the Georgian population, in the period before the III century BC., there were widespread towers-connected complexes built on hills, beam-plastered surrounded by a hedge with beams, a fortified house made of wood, which was called Mosuin. Socially, the fortified hills like Adeishvili's hill probably represented the residence of related communities, whose head, according to Greek written sources, was Basileus. For example, such a local ruler owned a contemporary luxurious tomb of buildings found at the foot of the village [see Gamkrelidze, 1982: 69].

Since the Late Bronze Age and especially since the VIII-IV centuries BC., according to archaeological data, the flat-plain and foothills of Western Georgia seem to be densely populated. The so-called demographic explosion is observed [see Lordkipanidze 2002: 167]. The study of archaeological materials testifies to the raising of the agricultural farming development to a fairly high level, which was supposed to ensure the production of surplus products and hence the development of commodity trade. In this period, the extraordinary abundance and diversity of the so-called Colchian ceramics can be observed, which testifies to the professionalism of the potters-artisans. This ceramic is intended for general use and therefore, its main components undergo some standardization. It is spread over the entire territory of Colchis and is a convincing archaeological argument for the unity of Colchis [more see Lordkipanidze 2002: 167]. The circumstances mentioned above and the beginning of the replacement of bronze with a stronger metal – iron since the VIII century BC., contributed to the development of the Colchis state as a political unit in the VI-IV centuries BC.

Proto-statehood developed, as a result, of the unification of the Kartvelian tribes in the XI-VIII centuries BC. in the vicinity of the headwaters of the Mtkvari, Chorokhi, Upper Euphrates and Araxes rivers. Here, in the neighborhood, the powerful, aggressive countries of Assyria and Urartu were located. Urartian written sources of the VIII century BC. mention Ko(u)lkhs as one of the branches of the Kartverian population. They gained hegemony from the basin of the Chorokhi River to the Caucasus Mountains and created a strong union. In VIII-VII centuries BC. Colchis represented a country of the proto-state type. It had a certain system of government, the core of which was located in the basin of the Rioni River [compare Melikishvili 1965: 78].

Below, for example, is a short list of some Late Bronze-Early Iron Age-Antiquity settlements of Colchis:

The Namarnu artificial settlement system is located in the territory of Ketilari village in the Abasha municipality, on the right bank of the Rioni River and in the middle of the Pichori River. The entire complex of hills covers an area of 13 hectares. The central inhabited hill occupies an area of 2 ha, is 5 m high, and has a diameter of up to 160 m. The central hill was surrounded by a 30 meter wide artificial defensive ditch. The cultural layers attested in the numerous wooden structures of these settlement hills date back from the Late Bronze Age to the Early Iron Age [see Mikeladze and others 1987: 40; Grigolia etc., 1973: 34; Papuashvili 1987: 52].

The settlement of **Anaklia I** is located in the territory of the village of the same name, on the left bank of the Enguri River, 1 km from the sea. The height of the artificial settlement hill is 5 m, and the diameter is up to 80 m. Wooden structures and other artifacts were discovered here; There are also remains of cereals. The settlement was surrounded by an artificial ditch [see Kuftin 1950: 239-256; Jibladze 2007: 20-21].

The settlement of **Anaklia II** is located on the edge of the village of the same name in Chitatskaro, on the left bank of the Enguri River, 2 km away from the sea. The height of the artificial hill is 5 m, and the diameter is up to 50 m. It was surrounded by an artificial ditch. Here, the remains of wooden structures were discovered [see Muskhelishvili et al. 2010; Mikeladze, Baramidze 1976: 98].

The settlement of **Ergeta** is located 25 km west of Zugdidi, on the left bank of the river Enguri, near the village of Ergeta (the settlement of Mamulia). The height of the artificial hill is 5 m, and the diameter is up to 70 m. An artificial ditch surrounds the settlement. Four cultural layers of the population were confirmed. Here, in the layers, wooden beam buildings, remains of wheat and other artifacts were found. In the vicinity of the village of Ergeta, several more artificial settling hills have been traced [see Papuashvili 2017: 38-44; Papuashvili et al. 2005: 51].

Naokhwamu settlement is located in the southwest of Reka village of Senaki municipality. Its height is 4 m, and its diameter is up to 60 m. It belongs to the type of artificial settlements. Wooden beam buildings were excavated on the settlement. An artificial ditch ran around the hill. Bronze cufflink, bronze and iron spearheads and arrowheads were found here in the cultural layers along with various types of ceramics [Kuftin 1950: 168-238; Jibladze 2007: 22].

The settlement of **Nosiri III** is located on the left bank of the Tekhura River, on the north side of the village with the same name, in the city of Senaki municipality. The height of the artificial settlement hill is 3 m, and the area is up to 2500 sq.m. Four cultural layers of the Bronze-Early Iron Age can be distinguished here. Here, log buildings with wooden beams were excavated. Metal casting molds and scoops related to metallurgical production were found. Grape pods, different types of wheat and osteological material were also discovered. To the north of the artificial settlement of Nosiri, and on the left bank of the Tekhura River, the remains of the hill-dwellers were found. Similar settlements were confirmed in Gejeti, in the territory of the village with the same name, on the banks of the Tekhura River. In the agricultural territory of the village of Nokalakevi and the settling area of the village of Khorshi on the hill "Lomura", which is located in the vicinity of the village of the same name in the municipality of Senaki [see Gogadze 1982: 36-38, 51-58].

The settlement of **Abedati** is located in the territory of Martvili municipality, on the other side of the village with the same name. The height of the hill is 5 m, and the diameter is up to 80 m. The settlement was surrounded by a 10 m wide artificial ditch [see Pkhakadze 1978: 138].

The artificial hill settlement of **Nachvi** is located in the village of Martvili Municipality. 2 km west of Mukhurchi. Its height is 5 m, and its diameter is up to 40 m. Wooden beam buildings were discovered here [see Gogadze 1982: 29-59].

Kekeluri settlement artificial hill is located near Mukhurcha village of Martvili municipality, on the bank of Abasha river. Its height is 4 m, and the area is up to 1500 sq.m. Beam buildings were discovered here [Gogadze 1982: 29].

The settlement artificial hill of Saeliaos **Kurzia** is located on the right bank of the Abasha river in Martvili municipality. The height of the hill is 7 m, surrounded by an artificial moat. Beam buildings were revealed on the hill [see Jibladze 2007].

Letsava settlement hill is located in the eastern part of Salkhino village, in the territory of Martvili municipality. Here, a settlement with wooden beams was excavated [see Mikeladze and others 1980: 35].

The artificially built settlement of **Zurga** is located in the village of Chaladidi, in Khobi municipality, near the so-called customs area. The height of the hill is 5 m, and the area is 1900 sq. m. There can be identified three cultural layers among the population. Wooden beam buildings were excavated here [see Mikeladze 1978: 21; Jibladze 2007; Mikeladze 1990: 32-34].

In the vicinity of the village of **Sagvichio** (Senaki municipality), along the left bank of the Rioni river, the whole series of inhabited hills were studied with reconnaissance trenches, on which the remains of wooden beam buildings were found. These settlements were surrounded by artificial ditches [see Jibladze 2007].

In the vicinity of the village of **Kulevi** (Khobi municipality), on the coast, hill settlements were studied,

which containing the remains of wooden structures [see Papuashvili et al. 2014: 204].

Artificial hill N3 of **Tskhemi** (Abasha Municipality) is located on the opposite side of the village of the same name, on the right bank of the Abasha River. Its height is 6 m and it was surrounded by an artificial ditch. Here, wooden log structures were found [Mikeladze and others., 1974: 33-35; Jibladze 2007].

The artificial settlement of **Kodori I** is located in the territory of the village of the same name (near the village of Naesakovo – Abasha municipality), at the confluence of the Rioni River and the Nogheli River. The height of the hill is 3 m, and the diameter is up to 60 m. It was surrounded by an artificial ditch. Remains of wooden beam buildings were found [see Mikeladze et al., 1972: 26]. The Kodori II artificial settlement is also located here, where the remains of wooden pole buildings and the same kind archeological data were found [Mikeladze 1990: 33].

The two hill dwellers of **Paluri Zhirsuki** (Tsalenjikha municipality) are located on the terrace of the left bank of the Enguri river, in the territory of the village with the same name. Cemetery is also located near this settlement [Grigolia 1971: 29].

Patriketi artificial settlement hill is located in the territory of Tskaltubo municipality. The height of the hill is 7 m, and the diameter is up to 90 m. The settlement was surrounded by an artificial ditch. During the excavation of the hill, residential, wooden beam buildings were revealed [see Japaridze and others. 1979: 25].

Dablagomi settlement (Samtredia municipality) is located in the territory of the village with the same name, at the bottom of the so-called Natsikhvari cape, 200 meters above the Rioni plain. Remains of buildings with wooden beam-plaster were excavated on the settlement located on the crest of the hill. Here the so-called Colchian ax casting mold and spearheads were found [see Tolordava 1977: 71].

The artificial settlement hills of **Maglaki** and **Sakulia** are located in the territory of Tskaltubo municipality. Their height is 7 m, and their diameter is up to 100 m. During the excavation of the hills, wooden beam structures were revealed [Kalandadze et al. 2004: 18].

The terraced settlement of **Shukhuti** is located on the top of the village with the same name, 150 m to the northeast of the so-called Natsikhvari, in the territory of the Lanchkhuti municipality. During the excavation, the remains of wooden beam buildings were revealed [Sadradze and others. 1996: 31].

The settlement of **Argveta** is located on the left bank of the Lashura River, near the village with the same name, in the territory of Sachkhere Municipality (see Jibladze 2007).

The remains of a settlement with wooden beams and its corresponding materials have been identified on Sairkhe **Sabaduri Hill** (I cultural layer) and **Modinakhe** [see Makharadze, Lomtadze, 1997: 21; Nadiradze 1975: 21; 1990:9].

Ochamchire settlement is located on the left bank of the Jikhamuri river, at the place where the river meets the sea. They belong to the type of artificial hills. Among the three hills along the seashore, the western one was studied. The height of this artificial hill is 6 m, and the diameter is up to 70 m. The remains of buildings with wooden beams were excavated here. The hill-dweller was surrounded by an artificial ditch [see Kuftin 1950: 250-266; Solovev 1939: 44-48].

The settlement of **Machara** is located on a low terrace, on the right bank of the river with the same name, 300 meters from the sea. The remains of buildings with wooden beams were excavated here [see Bzhaniya 1966: 113-124].

The Sokhumi mountain settlement is located on the crest of the mountain with the same name. The remains of buildings with wooden beams were excavated here. Along with, ceramics and items related to metallurgical production were found in the layers [see Kalandadze 1953: 18-19]. The settlement of **Kistrik** is located on the seaside terrace near Gudauta, on the right bank of the river with the same name. Here, during the excavation, the remains of buildings like wooden beams and log cabins were revealed [see Bjanina and others. 1987: 43].

The settlement of **Tamishi** is located in the northwest of the town of Ochamchire, on the right bank of the river with the same name, 300 meters from the sea. This archaeological monument belongs to the type of artificial hills. During the excavation, the remains of wooden structures were revealed [see Baramidze and others 1980: 113].

Pichori artificial settlement complex is located 40 km northwest of Gali, 4 km from the right bank of Enguri river, 500 m from the sea. The total area of the residential complex is up to 12 ha. In the middle of the complex, there is a 5m high central hill. This entire complex is surrounded by a 10 m wide artificial ditch. On the central hill, the remains of buildings with wooden beams, log cabin type, were excavated [see Baramidze and others 1987: 43; Jibladze 2007:17-18].

The artificial settlement complex of **Jvaralebi** (area 7 ha) is located on the opposite side of the village of Pichori, 3 km from the sea. It consists of 7 hills, where the central hill is outstanding (height 4 m, diameter – up to 70 m). An artificial ditch 3 m wide and 2 m deep surrounded the settlement-hills [see Baramidze et al. 1990: 23].

The artificial settlement of **Repho-Shesheleti** (height 9 m, diameter – up to 120 m) is located in the municipality of Gali, in the south-western part of the village with the same name. Remains of wooden beam buildings were confirmed on the hill. It seems that the settlement had a canal from the north and east side [see Baramidze and others 1982: 67-68].

Artificial settlement of **Nakarghali** (height 5 m, dm – up to 80 m). It is located 45 km west of the city of Gali, on the right bank of the Enguri river, on the southeast side of the village of Pichori. An artificial ditch surrounded the hill in a circle. The remains of wooden beam buildings were confirmed on the hill [see Baramidze et al. 1987: 46-47].

The artificial settlement of **Tsipuria** is located in Tagilon village of Gali district, on the right bank of Khaya, a tributary of Enguri river. The height of the hill is 7 m, and the diameter is up to 100 m. The remains of wooden beam buildings were confirmed here [see Baramidze et al. 1990: 23-27].

Ganmukhuri artificial settlement complex is located in Zugdidi Municipality on the right bank of the Enguri River, 400 m from the sea. The height of the hill is 3 m, and the diameter is up to 60 m. The remains of wooden beam buildings were confirmed on the hill [see Baramidze and others 1990: 23-26].

The Ispani settlement is located 2 km northwest of the Kobuleti airport. There must have been widespread wooden beam buildings in the settlement [see Inaishvili 1973: 15; Khakhutaishvili 1995: 39].

The artificial settlement of **Namcheduri** is located 1 km north of the confluence of the Ochkhamuri and Choloki rivers near Kobuleti, 300 m from the sea. The height of the hill is 5 m, and the total area is 2000 sq. m. The remains of wooden buildings were discovered here. The settlement was surrounded by an artificial ditch [see Mikeladze, Khakhutashvili 1985: 11-22].

Cholokispira settlement is located at the confluence of Choloki and Ochkhamuri rivers in Kobuleti region. It belongs to the type of artificial hills. Here, the remains of a workshop related to metallurgical production were discovered. On the settlement, there were wooden beam and log cabin type buildings [see Chavleishvili 1991: 17-25; Chavleishvili 1987: 12].

According to Herodotus (see History IV, 37), a total of four peoples live from the Black Sea to the Persian Gulf. These are; Iranians, Medes, Colchis and Sasperians. The name Sperry has survived in the name of one of the historical provinces of old South Georgia. It is worth noting that Herodotus mentions that the Colchian and Sasperian warriors had the same clothing and fighting method: "... the Sasperian marched like the Colchians" (Herodotus, VII, 78, 79).

This once again indicates the common origin of the people of this tribes (Kolkhs and Saspers). Sasperis is the tribe of the Kartli people who later, as a result of the consolidation of society, created the kingdom of Kartli in Mtskheta, centered on the middle of the Mtkvari river, and which ancient Greco-Roman written sources call the kingdom of Iberia.

In the first half of the 1st millennium BC., the aggressive neighborliness of the Urartians and nomadic tribes in the region surrounded by the mountains of Colchis led to the defensive organization and consolidation of various kind of union in order to confront them. After this external factor, by the 5th century BC., Colchis had to play a significant role in the development of the state. In the strengthening of the Kingdom of Colchis, cultural innovations had a distinctive, constructive place. The course of the so-called Greek colonization in the coast of Colchis should be considered as an external factor. Trade and agrarian colonies-apoikias were distinguished by the newly built population that left Greece [see Vallet 1973: 53-72]. First, the constructive external factor is emporiums. The second (Khorian policies) is destructive for the local population, because it is accompanied by the loss of territory and the expulsion of the local population so-called Greek colonization, as a foreign factor, brought positive changes for Kolchata. In particular, the local population got acquainted with the advanced Greek economic and cultural achievements of that time, which gave a significant stimulus to the promotion of urban life in Colchian society. The cities of Fasis, Gyenos, Dioscuria developed on the coast.

After the proto-state in the territory of Western Georgia, in the V-IV centuries BC., the powerful kingdom of Colchis developed. The era of prosperity of the Kingdom of Colchis is clearly reflected in written sources, as well as in numerous and varied archaeological data [see Lordkipanidze 2002: 124-237; Brown 1994]. The heart of the kingdom of Colchis of the given era was located in the middle of the Phasis (Rion) river. Ancient Greek authors called its main city K(k)utaya [see Lordkipanidze 2002: 157] multi-field craft production was developed in Kolchheti. There were workshops for metalworking, ceramics, wood and leather processing, various jewelry making and other workshops. The pillar of the economic progress of the Kingdom of Colchis was the well-developed production of iron, which supplied agricultural activities with numerous production tools. This is evidenced by the iron plows, hoes, axes, and other high level of agriculture was evidenced by the archaeological excavations in the territory of Western Georgia, as well as the discovery of different types of grain. A variety of Colchian dishes are made on a fast-rotating smelting machine, which was somehow standard-monochrome in terms of shapes and decoration in the entire territory of the kingdom. Wood and clay were used as the main building materials in the Kingdom of Colchis, which is genetically related to the settlement of the previous era. In the V-IV centuries BC., peculiar coins were minted in the territory of the Kingdom of Colchis – the so-called different denominations of Colchian Tetri. Archaeological excavations revealed the extremely unique artistic culture of the Kingdom of Colchis. Gold mining is one of its advanced branches. E.g.: in Vani and Sairkhe, peculiar patterns of gold mining – necklaces, diadems, earrings, bracelets – have been traced. These items are very original and are typical only for Colchis of that time (stamping, engraving, engraving, filigree, tsvara) [for details, see Lordkipanidze 1971: 51-63]. References preserved in written sources [see K.C. 1955: 24], according to which during the time of Azo and later Pharnavaz (beginning of the III century BC.) the part of Colchis was included within the Iberian kingdom, seems reliable. At this time, the Kingdom of Colchis is weakened. It is losing territories. First, the influence of Iberia spread to eastern and then to inner Colchis [Melikishvili 1965: 90; Bragvadze 1990: 137-150]. This circumstance is supported by the archaeological data from Western Georgia. At the end of the IV century BC., changes were observed in the material culture of Colchis, which was previously homogeneous. In the III century BC., these changes were further deepened. Further, a difference is observed in the material culture of inland and coastal Colchis [see Lordkipanidze 1972: 40]. For the first time, this was reflected in the emergence of a new method of burial (pit burials). Such tombs were found mainly in inner Colchis – Nigorzhghva, Dapnari, Dablagomi, Mtisdziri village, Partskhanakanevi, Kutaisi, Tskaltubo, Maglaki, Banoja, Kvitori, Godogan, Odilauri, Ajamet, Chkhari, Bandza, Dzevri, Castle sulori, Didvani, Bzvani, Mukhiani, Chognari, Meskheti, Akneti, Bukistsikhe, Zenobani, Gogoreti, Zemopartskhma, Teklati, Isula, Zanati, Nokalakevi, Batnaokhuro, Lanchkhuti, Dzirula, Sajavakho, Bori and others [see Tolordava 1980: Tab.1]. According to archaeological data, the burial in a pitcher

in Colchis, is estimated around from the end of IV century BC. The archaeological material coming from such tombs differs to some extent from the previous period and indicates changes [see Lordkipanidze 1972: 40]. A symbiosis of local and imported form-decoration can be observed in the jewelry (beads, bracelets, earrings and ear-rings) and ceramics found in the pithos-burials. The first change in the material culture of inner Colchis was in the Lominauri of Sairkhe [see Nadiradze 1975: 99], in Itkhvisi and Vani [see Lordkipanidze 1977: 20] and it was marked by the appearance of the so-called Iberian ceramics painted in red. This type of pottery is not typical for Colchis for III century BC. Since the III century BC, the influence of Iberia was reflected on the architecture of inner Colchis, for example: similarities can be seen in the construction rules of Armaztsikhe, Tsitsamuri, Ghartiskari, Tsikhiagora, Samadlo, Uplistsikhe and Kolkheti's – Vani, Sairkhe (Alizi bricks; the method of connecting the dry stacks of stones). There are also similarities in the marks on the tiles of Samadlo, Vani and Mtskheta. There are similarities in the planning of the villages of Samadlo, Sarkine and Vani based on the terrace principle. As a result of the petrographic study of the construction stone of the settlement of Samadlo, it was found that this type of stone (Eklari limestone) is extracted only near Kutaisi in Western Georgia. An indication of a turning point in the material culture of Colchis is also the fact that since the end of the IV century BC., the so-called Colchian Tetri no longer appears in local coin circulation. They were replaced by coins and imitations of Alexander the Great and Lysimachus.

As a result of the wars at the end of the IV century BC., the buildings of “Giorgobianebis Gora” of Vartsikhe, “Adeishvilebis Gora” of Ani and Mtisdziri village were destroyed. The building discovered on the “Giorgobianebis Gora” of the village of Vartsikhe was destroyed and burned by the end of the IV century BC. [Japaridze 1977: 43-50]. In the same period, the white stone building of the central terrace of Vani Nakalakari and the brick and plaster structure excavated on the upper terrace were burnt. At the end of the IV century B.C., the defensive structure made of beam-plaster in the village of Mtisdziri “Adeishvilebis Gora” was destroyed (the time of the destruction of the building is determined by the method of radioactive carbon decay) [see Gamkrelidze 1982: 56-63, 93]. The above-mentioned changes in the material culture of Colchis at the end of the IV century BC. and the first half of the III century BC. can be explained, on the one hand, by the results of hostilities caused by the struggle for power by Azo (Azon) and, on the other hand, Pharnavazi-Kuji. As it is known, the process of establishing the Kingdom of Iberia takes place at the turn of the IV-III centuries BC. [Mamulia 1979: 93-113]. At this time, internal Colchis is politically united within the framework of the Kingdom of Iberia. The historical narration (“The Conversion of Kartli” (muktsebay kartlisay) and “Life of the fathers and relatives of Georgian kings and the first ones”) about the origin of the Kartli kingdom and the relationship between Azo and Pharnavazi are mostly reliable. Azo, Coming from Arian-Kartli (the area near the headwaters of Mtkvari River, Chorokhi River and Lake Vani. Herodotus, III, 94), raised by Alexander the Great, first conquered the geographical-strategic center of Kartli (the confluence of Mtkvari River and Aragvi River) “Mtskheta”, and subsequently, other parts inhabited by people of the Kartvelian tribe were also subjugated (including Egrisi – resp. Colchis) [see Old Georgian Hagiograph... 1963: 81].

In Colchis, Leonti Mroveli mentioned the castles of Tsikhe-Goji (Nokalakevi), Shorapani and Dimni [K.C. 1955: 24]. Shorapani is a modern township with the castle of Shorapani, and Dimni is identified with the village of upper Dimi castle remains. At that time, in Colchis, the disconnection of individual parties-units became stronger, while in Iberia, on the contrary, more social-political consolidation took place and a kingdom with a centralized government developed. In the process of formation and strengthening, the Kingdom of Iberia incorporated a part of Colchis [see Gamkrelidze 1985: 87-89]. Such a situation continued until the coast of Colchis came under the influence of Mithridates VI Eupator's kingdom. On the coast of Colchis, since the end of the IV century BC., polis-type cities developed – Dioskuria, Gyenosia, Phasis, Kobuleti-Pichvnari, and Inner Colchis came under the political influence of

the Iberian Kingdom [for details, see Gamkrelidze 1985: 86-97]. The Strabonian skeptics of Colchis were under the political influence of Iberia [see Strabo, XI, II, 18; Nadiradze 1990], "Kutaisi" [see Lanchava 1975], "Nokalakevi" [see Zakaria 1981; Lomouri, 1981: 18-46], "Vani" [for archaeological material see the collection "Vani", 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1983]. This kind of territorial division developed, first of all, based physical-geographical and economic-communication situation. Some communities seem to have advanced further and developed into a definite urban center. Noteworthy is the information preserved in Strabo's "Geography" about Colchis: "How famous this country was in ancient times, ... after that the successors followed the country as skeptics and had a moderate power" (see Strabo, XI, II, 18). As can be seen from this fragment of Strabo's geography and the archaeological data also prove it, around the 5th century BC., Colchis had already established territorial units formed on physical-geographic and economic-communication basis, at the head of which were representatives of local advanced clans. Some of these areas have developed further and transformed into a definite urban center with its surrounding areas. Such as for example, "Vani", "Kutaisi", "Sairkhe" and others. From a fragment of Strabo's geography, it can be seen that Colchis was divided into skeptukhi, which should mean the division of the country into certain territorial-administrative units. This division was probably carried out by the government in order, on the one hand, to make it easier to manage the country administratively, and on the other hand, to achieve even more political centralization [see Inadze 1961: 783-790; Lordkipanidze 1977:15].

It is conceivable that at the first stage of their formation, they are more tribal-territorial units, and gradually the aristocratic family of one of these units comes forward and manages to subjugate the others. It is this aristocratic family that carries out administrative reforms in order to manage the kingdom better and strengthen the government. Here, probably, the same reforms as those carried out by King Pharnavaz in Iberia were implemented [see. K.C. 1955: 24]. Over time, a certain differentiation took place between the administrative units in Colchis, because the regional geographical and agro-climatic conditions here are unequal (for example, the skeptukhi of the Rioni plain must have been richer and more prosperous than those of mountainous Guria). This subsequently, around the second half of the IV century BC., led to a mutual confrontation between the governorates, which ultimately ended with the weakening of the Kingdom of Colchis and its incorporation into Iberia.

From the beginning of the I century BC., The King of Pontus – Mithridates VI Eupator appeared on the coast of Colchis [see Historiography – Reinach 1890; Sanikidze 1956; Gozalishvili 1965; Dundua 1974: 146-159]. The Kingdom of Pontus had its own political and strategic interests. The cities of Dioskuria, Gyenos, Fasis, and "Kobulet-Pichvnari" were located there. The union of these cities reflected the realization of Mithridates Eupator's main goal – the idea of uniting the entire Black Sea coast. The accession of such a powerful ruler as Mithridates would have strengthened stability in trade, economy, and defense. On those coastal towns that are more or less archaeologically studied today – Eshera, Sokhumi-Dioskuria, Ochamchire-Gyenos – no burnt layers or traces of any combat activity have been confirmed by II-I century BC. [see Gamkrelidze 1985: 97]. From the reports of Strabo (XI, II, 17, 18), it seems that Mithridates was interested in the coast of Colchis, from where he received more shares for the construction of navigational facilities, timber, flax, hemp, wax, pitch – for building ships. The coast of Colchis was the strategic-communicative area that the Kingdom of Pontus needed to supervise its northern Black Sea coast territories. Mithridates occupied western Colchis, making the city of Dioskuria his administrative center (see Strabo, XI,II,18). The situation in Colchis changed toward the end of the First Ponto-Roman War, when Mithridates was defeated in Greece. After the defeat of Iberia, Pompey moved to Colchis (see Plutarch, "Pompey", 34). At the time of the appearance of the Romans, internal Colchis was divided into skeptuchia (see Dion Cassius, "History of Rome", XXXVII, 3). Some of them obeyed the political influence of Iberia (for example, Shorapani, which Pompey passed without

a fight), while some of them seem to have a relatively independent policy (for example, “Vani” Skeptukhia). Western Colchis (resp. Pontus Colchis) was subjected to Strabo's maternal uncle, Mithridates Eupator's official (Strabo, XI, II, 18). Pompey goes down to the sea following the Phasis river (in the city of Phasis). The Romans did not change the structure of the existing administrative apparatus in the countries subordinate to them, but put it at their service. They also behaved same way in Colchis. On the “skeptukhi” of inner Colchis (for example, the skeptukhi of Oltake), it is conceivable that the power of Rome was ephemeral. Even during the war with Mithridates, Lucullus noted the difficulties of completely subduing this side (see Plutarch, Lucullus, 14).

The incorporation of a part of Colchis with the Kingdom of Iberia led to a change in the political status of the Kingdom of Colchis. A negative external factor for Colchis was the expansion of the Kingdom of Pontus, which was followed by the annexation of the coast. Rome had a certain influence on the development process of Colchis. On the one hand, this impact turned out to be negative – the western part of the country came under the political influence of Rome, and in some regions an unstable situation was created as a result of the cunning policy of the Romans, which later ended with the development of “principalities” semi-subordinate to Rome (see Flavius Arrian, “Voyage around the Black Sea”, 11).

In the kingdom of Iberia (resp. Kartli), the main agricultural areas were located on the Inner Kartli plain, on the Mtkvari river valley, on the fertile fields of Tirifoni and Mukhrani, on the lower Kartli bar and on the Alazani valley. The air here is dry continental. Therefore, it was necessary to build irrigation canals for intensive farming. Strabo tells us about Iberia: “Iberia is mostly well populated with cities and villages; There are tile-roofed houses that are architecturally arranged; Markets and others... Part of the country is surrounded by the Caucasus mountains ... in the middle, there is a plain watered by rivers; Mtkvari is the biggest among them. It flows through a valley rich in pastures, joined by many other rivers, among which there is the Alazani, ... these ... join to the Caspian Sea” (See. Strabo, XI, III, 1,2). Building materials are found here in sufficient quantity: wood, clay, stone and metallurgical raw materials – copper, iron, tin. The fertile soil, varied terrain, hydro resources, minerals, diversity of flora and fauna provided the basis for the development of the society. The construction of large structures and irrigation canals here would be unthinkable without the proper tools and well-organized labor of numerous people. These works were led by outstanding individuals with knowledge and experience. These were leaders who protected the settlements of this population. Thus, a certain political consolidation took place under the conditions of joint efforts to solve defense and housing problems. As the scale of operations and defense readiness increases, the role of leaders in society rises. Over time, a proto-state public order has developed here. Such a development of society may still be the so-called The foundations were laid during the Great Kurgan culture (approx. II millennium BC.). These circumstances later contributed to the emergence of a powerful political entity, the Kingdom of Iberia. Archaeological data prove that the central part of ancient Georgia was intensively populated during the Late Bronze Age. The population lived here mainly on the hills. For example, in the VIII-VI centuries, Khovle's hill houses takes the form of a rural settlement. In the VI-V centuries BC., the fortification value of Khovlegora grew. It was surrounded by a rather deep ditch. This hill holds a dominant position and it controls the surrounding area [see details. Khidasheli 2009: 24-28].

As a result of the unification of the Kartvelian tribes (Kolkhs, Saspers, Meskhes, etc.) in the vicinity of the headwaters of the Upper Euphrates, Chorokhi, Mtkvari and Araxes rivers, a proto-state developed in the XI-VII centuries BC., which is still mentioned in the ancient cuneiform inscriptions. Colchis and Sasperi are also mentioned by Herodotus (see History IV, 37). The main written source of Iberia history, between III century BC. – III century AD., is the part of “Life of Kartli” – “Life of the fathers and relatives of Georgian kings and first ones”, which was compiled and copied by the learned Leonti Mroveli.

He enjoyed various Georgian and foreign writings of his predecessors. Most of the references (characters, points, etc.) mentioned in "The Life of the Georgian Kings..." have been documented in some way as a result of new archaeological excavations. For example: fortress-cities – Nastakisi, Sarkine, Tsikhe-Goji, Armaztsikhe (Bagineti), Shorapani, Dimna [see Gamkrelidze, Mindorashvili, Bragvadze, Kvatchadze and others. 2013].

Historical characters – Artagi (resp. Artoke), Pharasmanes I, Pharesmanes the Valiant / Pharsman Qveli, Mithridates (or Mihrdat), Amaspi. Archaeologically discovered epigraphic monuments confirm the names of historical persons: King Pharasmanes is mentioned in the so-called Vespasian inscription dated by 75 years, which was found near Armaztsikhe on the right bank of the Mtkvari River. King Mithridates is mentioned here. It is also mentioned in the so-called N1 inscription found in Armaz. King Mithridates is also mentioned in an inscription found in the city of Rome. King Pharasmanes appears in an inscription found in the Roman harbor city of Ostia. The same king is also mentioned on the so-called "Bilingua of Armazi" archaeologically excavated in Mtskheta, Armazi. "Ksepharnugi, the great king of the Iberians" is mentioned in the same bilingual inscription. "Amaspe, the great king of the Iberians" is mentioned in the inscription discovered as a result of archaeological research in Armaztsikhe. The actions of historical persons mentioned in "Life of the Georgian Kings..." are also described many times in Greek-Latin sources. Eg: King Artagus of Iberia mentions Appianus and Dion Cassius when describing Pompey's battles in Iberia in 65 BC. King Pharasmanes – Tacitus. King Pharasmanes II is mentioned by Flavius Arrian; Aelius the Spartan; Yuli Capitolini and others. The Iberian kings mentioned in the written sources were the leaders and organizers of Kartli. The military-administrative reforms carried out by King Pharnavaz laid the foundation for the Iberian state. Later, these reforms were spread by other kings of the Parnavasid dynasty.

In 334 BC., the army of Alexander the Great appeared in Asia Minor. With the support of the Macedonians, the commander of Arian Kartli, one of the Georgian associations of South-West Transcaucasia, Azon marched and took the fortress-city of Sarkine. In Iberia, Azon, raised by the Macedonians, seized power. After that, a pro-Greek-Macedonian (resp. European) order of government was established here by Azon. The consolidation of the Kingdom of Iberia was painful. The elite warrior teams of individual sides saw the use of foreign power as a way to become the foremost and hold power in their hands. Sometimes Cimmerian-Scythians, sometimes Iranians, sometimes Greek-Macedonians were used in these battles. Azon was opposed by the distinguished Pharnavaz Mtskheteli with his supporters (Eastern-Iranian). This confrontation was followed by the overthrow of the Azon government. Evidence of the destruction caused by the conflict between the supporters of Azon and Pharnavaz is confirmed on the territory of Georgia at the end of IV century BC. – the burned-out settlements have been studied by archaeologists [see Gamkrelidze, Mindorashvili, Bragvadze, Kvatchadze and others. 2013].

At the beginning of the 3rd century BC, Pharnavaz managed to unite all of Iberia and a significant part of Colchis. He laid the foundations of the Pharnavazian royal dynasty. Written sources attribute to him the implementation of state-administrative reforms in Iberia. At the time of Pharnavaz, part of Colchis was included in the Iberian kingdom. The Iberian state of the Pharnavazian era had a fairly good system of political-military organization. The state was divided into territorial-administrative units. They were ruled by representatives of the local military aristocracy, dukes (Eristavi), who are mentioned in Greek and Aramaic written sources (see Strabo XI, II, 18). It represented the insignia of the nobility – a wand-sceptre, a special signet-ring, a luxurious belt, weapons and others. The abovementioned items are documented in the archaeological material of Georgia (see, for example, the archaeological finds of Mtskheta). The army of the kingdom (see Strabo, XI, III, 3; XI, IV, 5; Appianus, Mithridatica, 103; K.C.; Plutarch, Lucullus, 31) was armed with spears, maces, battle axes, bows and arrows, with chain-armors, helmets, shields; with chariots, stone grenade launchers. They had iron weapons for

attack and defense, which were advanced for that time [for details, see Gamkrelidze 2010]. An important place in the defense system of the Kingdom of Iberia was occupied by fortifications, which were strategically located in convenient and necessary places – for example: Mtskheta, Uplistsikhe, Urnisi, Sarkine, Nastakisi, Shorapani, Dimna, etc. The throne city of Mtskheta was especially protected. Here, together with the main fortress (Armaztsikhe), another powerful fortification system was built [see Gamkrelidze 2010; Gamkrelidze, Mindorashvili, Bragvadze, Kvatchadze and others. 2013]. In the first half of the 1st century, the Kingdom of Iberia became so strong that it expanded its borders and captured the important fortress-city of Artaxata near the Araxes River. By this time, Iberia regained the territories of the headwaters of the Chorokhi River, the Mtkvari River, and the Araxes River in the southwest. Farsman II the Great is already openly conflicted the Roman Empire and trying to drive it out of coastal Colchis and southern Transcaucasia. Iberia, in order to protect its interests, confronts the strongest militarily states at that time, Rome and Parthia. The abovementioned states seem to have considered the Kingdom of Iberia as a powerful country. Therefore, under the emperor Antoninus Pius (138-161 AD.), relations between Iberia and Rome were repaired. The Roman historian Aelius Spartan tells us that the Roman emperor respected the Iberian king Pharsmanes II because he needed his military support in southern Transcaucasia. Because of this, he gave the king of the Iberians an innumerable valuable gift (it is possible that these precious things were found archaeologically in Mtskheta; see the materials of the archaeological excavations of Mtskheta), a fighting elephant and a squad of fifty fighters (see Aelius the Spartan). In 140 AD., Pharsmanes II arrived in Rome – the main city of the empire, on a diplomatic mission. Here he was met with festive and even a statue of Pharsmanes was erected as a sign of respect (see Dion Cassius, History of Rome, XX, 2). The Kingdom of Iberia expanded its borders as a result of flexible policies and successful wars between Rome and Parthia.

Since the second half of the I millennium BC., in ancient Georgia, cities developed from large urban settlements. These cities, mostly along the roads, were formed in trade concentration and military-strategic places. Information about them is preserved in written and archaeological sources. These are: Mtskheta-Armaztsikhe – near the city of Mtskheta, Nastakis-Samadlo – east of the city of Kaspi, Dzalisa – near the village of Dzalisa, Sarkine – west of the city of Mtskheta, Uplistsikhe – east of the city of Gori, etc. [see Gamkrelidze, Mindorashvili, Bragvadze, Kvatchadze and others. 2013].

The buildings of ancient cities discovered archaeologically in Georgia were created on the basis of theoretical and practical achievements characteristic of the advanced world of that time. The most fortified part of the city was the Acropolis, the residence of the state aristocracy and the main temple was located there. The city was surrounded by powerful defensive walls, in which towers were built. The wall was often surrounded by a defensive ditch. The walls were built with square hewn stones and unburnt bricks. Stone, hewn, square blocks were fixed with clay mortar and metal brackets. Flat and grooved tiles were used to cover the buildings. It is natural that the creation of public, administrative, agricultural, water supply (source, well), cultic and defensive structures of cities would be unthinkable without appropriate work tools and well-organized work of numerous people.

These works were led by persons with appropriate knowledge and experience. The name of one of the individuals, the main architect-builder of Mtskheta, Avreli Akolis, became known from the tombstone inscription found in Mtskheta. Cities were large centers of handicrafts and trade. They owned the surrounding agricultural areas, from which they were supplied with food. The capital of the Iberian kingdom was Mtskheta, which was an agglomeration of urban-type towns. It was located at the confluence of Mtkvari and Aragvi rivers. The main urban settlements of Mtskheta are: Armaztsikhe-Mta Kartli, Katsitavana, Armaziskhevi, Ghartiskar-Tsitsamur-Zedazeni reinforcement line and the area between them. Armaztsikhe, Dedatsikhe of Mtskheta controls the confluence of Mtkvari and Aragvi rivers and the junction of roads. The residence of the Iberian kings was located here. One side of Armaztsikhe is

bordered by the river Mtkvari, and the other by parallel ravines. A fortification line with four-cornered towers would follow the edge of the ravines. Hewn stone buildings were built here since the end of the III century BC.; Mud-bricks were also used. Palaces, temples, baths, etc. were located inside the defensive wall. A large number of capitals, columns, column bases, tiles and other architectural details have been discovered here by archaeologists.

Trade and economic relations with the Greek world played an important role in the economic and cultural progress of ancient Georgia. Essentially, this meant its integration into the Mediterranean-South European economic system. Probably, this also determined the orientation of ancient Georgia toward the direction of European civilization. The river Rion-Kvirila (Fasis) and the river Mtkvari were a convenient trade route due to their physical and geographical location. References of its use as a transit highway are preserved in the writings of Strabo and Pliny (see Strabo, XI, VII, 3; Plinius Secundus, VI, 52). It is along this road that the settlements of the Classical and early Middle Ages are located, while exploring it archaeologically revealed imported foreign products.

The Kartevian tribe has been living on the land and water of today's Georgia since ancient times. Georgians, the Georgian ethnos, at the initial stage of development, settled in the basins of three rivers – Mtkvari, Rioni and Chorokhi. In general, this includes the territory from Lake Vani to the Black Sea and including the Caucasus Range. People of the ancient Kartvelian tribe lived in this area, whose various associations are mentioned in different ways in historical written sources (see Herodotus, Xenophon, Strabo, Ariane, Leonti Mroveli, etc.). Namely: Colchis, Iberians, Khalibs, Mosuiniks, Saspers, Macrons, Heniokhs, Moskhs, Taokhs, Apsils, Tibarens, Sanigs; Later, Chans, Lazes, Svans, Egrni, Kartni, etc. [see Georgia and the signifier of Georgians...1993].

The proto-statehood was reflected in the basins of the upper waist of the Mtkvari and Chorokhi rivers, and then solid statehood developed in the basin of the Rioni river and covered the middle of the Mtkvari river. On the contrary, since the III century BC., Colchis, strengthened and consolidated and became part of the Iberian Kingdom. On the basis of Colchis-Lazika and Iberia, a single state – Georgia – developed.

BIBLIOGRAPHY:

1. Adamia I., The Kolkhetian Wattle-Huts. Journal "Dzeglis Megobari", N49. Georgian Society for protection of Historical and Cultural Monuments. "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1979. Pp. 27-50. (In Geo.)
2. Apakidze J., Chronology of the Colchian culture of the Late Bronze Age and Early Iron Age, for obtaining the PhD degree of historical sciences – author's abstract, Tbilisi 2002. (In Geo.)
3. At the origins of Georgian statehood, collection. Tbilisi 2001. (In Geo.)
4. Baramidze M., Jibladze L., Chigoshvili T., Archaeological investigations on the construction sites of Abkhaz ASSR. Journal "Dzeglis Megobari", N1. Georgian Society for protection of Historical and Cultural Monuments. "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1990. pp. 18-24. (In Geo.)
5. Berdzenishvili N., The Issues of history of Georgia, Vol. I, Tbilisi 1964. (In Geo.)
6. Berdznishvili M., For the history of the city of Fasis. "Metsniereba", Tbilisi 1969. (In Geo.)
7. Bragvadze Z., On the problems of qartization of the eastern regions of Colches (Kvirila Ravine), Georgian Academy of Sciences, "Matsne", N4. Tbilisi 1990. Pp. 137-150. (In Geo.)

8. Beradze T., Navigation in Ancient Georgia. "Nakaduli", Tbilisi 1981. (In Geo.)
9. Chavleishvili Ir., Archaeological excavations at the ancient settlement of Pichvnari, 1983. Monuments of Southwestern Georgia, XVI. Tbilisi 1987. (In Geo.)
10. Chavleishvili Ir., Colchian bronze production center in Cholok-Ochkhamuri Khertvisi. Monuments of Southwestern Georgia, XIX. Tbilisi 1991. (In Geo.)
11. Chavleishvili Ir., Late Bronze Age-Early Iron Age Settlements from South-West Georgia, Author's abstract for obtaining the scientific degree of candidate of historical sciences, chap. 1999. (In Geo.)
12. Chikovani T., The Caucasian distribution area of the log cabin building culture. "DZIEBANI", N3, the Journal of the centre for Archaeological studies, Georgian Academy of Sciences. Tbilisi 1999. Pp. 21-25. (In Geo.)
13. Chkonia An., Golden jewelry city of Vani, coll: Vani VI. Tbilisi 1981. (In Geo.)
14. Dion Kassius, References about Georgia (published by N. Lomouri), Tbilisi 1966. (In Geo.)
15. Dundua G., Was the coin minted in Vani? Georgian Academy of Sciences, "Matsne" (Historical series), N2. Tbilisi 1974. Pp. 146-159. (In Geo.)
16. Dundua G., Lortkipanidze G., Coins from Vani, Vani III. 1977. Pp. 119-152. (In Geo.)
17. Dundua T., Colchis, Iberia and Kingdom of Pontus according to numismatic material. Tbilisi 1993. (In Geo.)
18. Dzvelaia M., Colchian Plain. Tbilisi 1973. (In Geo.)
19. Dzidziguri L., Agricultural culture of ancient Colchis. Tbilisi 1994. (In Geo.)
20. Engels F., The Origin of the Family, Private Property and the State. Tbilisi 1953. (In Geo.)
21. Flavius Ariane, Voyage around the Black Sea (the Greek text was published with a Georgian translation by N. Kechagmadze). Tbilisi 1961. (In Geo.)
22. Foreign and Georgian Terminology Denoting Georgia and Georgians (ed. G. Paichadze), Tbilisi 1993. (In Geo.)
23. Gabidzashvili G., Sakharova L., Sulava N; Sulkhanishvili D., Results of Lechkhumi Archaeological Expedition, Field Archaeological Research 1989-1992, Tbilisi 2004. pp. 121-123. (In Geo.)
24. Gagoshidze Iul., Colchian culture (Colchis, Iberia), collection of Kartvelian heritage, VII. Tbilisi 2003. pp. 90-101. (In Geo.)
25. Gagua G., The Problems of Rational Use of Kolkheti's Agroclimate Resources. "Metsniereba", Tbilisi 1988. (In Geo.)
26. Gamkrelidze G., Ancient Settlements of central Colchis. "Metsniereba", Tbilisi 1982. (In Geo.)
27. Gamkrelidze G., Antiquity or the Iberian-Colchian period. Georgian National Academy of Sciences, GNM Archaeological Center. Issues of Georgian archaeology, Vol. III. Tbilisi 1985. Pp. 123-129. (In Geo.)
28. Gamkrelidze G., For the history of Kolkheti during the time of Azo-Pharnavazi. Georgian Academy of Sciences, "Matsne", N3 (History series). Tbilisi 1985. Pp. 86-97. (In Geo.)
29. Gamkrelidze G., Mithridates Eupator and some issues of the history of Colchis-Iberia. Georgian Academy of Sciences, "Matsne", N2. Tbilisi 1989. Pp. 59-69. (In Geo.)
30. Gamkrelidze G., Historical and Topoarchaeological Researches. "Metsniereba", Tbilisi 1993. (In Geo.)
31. Gamkrelidze G., For the issue of the location and definition of the city of Phasis, Archaeological Research Center of the Georgian Academy of Sciences. Journal Iberia-Colchis, N1. Tbilisi 2003. Pp. 170-189. (In Geo.)

32. Gamkrelidze G., War and armament in Iberia-Colchis (Georgia). Tbilisi 2010. (In Geo.)
33. Gamkrelidze G., Mindorashvili D., Bragvadze Z., Kvatchadze M. and others, A Topoarchaeological Dictionary of Kartlis Tskhovreba (The history of Georgia). Georgian National Museum. "Sulakauri publishing", Tbilisi 2013. (In Geo.)
34. Gamkrelidze G., Wooden Colchian architecture and its social essence, collection. "Guria", VI, Tbilisi 2016. Pp. 185-200. (In Geo.)
35. Gvalia T., Some issues of the relationship between the geographical factor and Georgian culture, Tbilisi 1991. Pp. 52-127. (In Geo.)
36. Gobejishvili G., Late Bronze and Early Iron Age in Georgia. Scetches on the history of Georgia, Vol. I. Tbilisi 1970. Pp. 243-311. (In Geo.)
37. Gobejishvili N., Burial constructions and funerary customs according to Colchian and Koban cultures. Tbilisi 2014. (In Geo.)
38. Gogadze E., Koridze E., Darispanashvili M., Results of the Nosiri-Mukhurcha Archaeological Expedition. Reports of archaeological expeditions of the Georgian State Museum, VII. Tbilisi 1982. Pp. 58-70. (In Geo.)
39. Gozalishvili G., Mithridates of Pontus. Tbilisi 1965. (In Geo.)
40. Grigolia G., The results of the exploration-archaeological expedition of Western Georgia, Issues of Archaeological research in Georgia 1969. Tbilisi 1971. (In Geo.)
41. Grigolia G., Pkhakadze G., Baramidze M. The results of the exploration-archaeological expedition of Western Georgia in 1966. Materials for the archeology of Georgia and the Caucasus, vol V. Tbilisi 1973. Pp. 17-38. (In Geo.)
42. Georgics, III (Greek-Georgian text was published by S. Kaukhchishvili), Tbilisi 1936. (In Geo.)
43. Georgics, II (Greek-Georgian text was published by S. Kaukhchishvili), Tbilisi 1965. (In Geo.)
44. Gordeziani R., Selected papers. Tbilisi 2000. (In Geo.)
45. Gugushvili P., Grain farming in Georgia, Tbilisi 1954. (In Geo.)
46. Inaishvili A., Materials from the Ispani ancient settlement, field archeological research in 1972. Tbilisi 1973. P. 15. (In Geo.)
47. Inanishvili G., At the sources of Georgia metallurgy. Tbilisi 2018. (In Geo.)
48. Inadze M., For the issue of skeptics of the Kingdom of Kolkheti. Georgian Academy of Sciences, "Moambe", XXVI. Vol. N6. Tbilisi 1961. Pp. 783-790. (In Geo.)
49. Inadze M., Greek colonization of the eastern Black Sea coast. Tbilisi 1982. (In Geo.)
50. Inadze M., Temple Centers in Ancient Colchis. Bulletin of the Georgian Academy of Sciences (History Series), N4. Tbilisi 1986. Pp. 32-53. (In Geo.)
51. Inadze M., Society of ancient Colchis. Tbilisi 1994. (In Geo.)
52. Inadze M., Issues of the history of ancient Colchis. Tbilisi 2009. Pp. 31-50. (In Geo.)
53. Javakhishvili Iv., History of the Georgian nation, vol I. 1960. (In Geo.)
54. Janashia S., Works, vol II. Tbilisi 1952. (In Geo.)
55. Janashia S., From the history of the genesis of Georgian statehood, works, vol. II, Tbilisi 1952 a. Pp. 19-20. (In Geo.)
56. Janashia S., Works, III vol., Tbilisi 1959. (In Geo.)
57. Japaridze Ot., Colchian ax. Bulletin ("Moambe") of Georgian State Museum XVI. Tbilisi 1950. Pp. 35-89. (In Geo.)
58. Japaridze Ot., Basic issues of Georgian archaeology (articles, letters), TSU Publishing House. Tbilisi 2012. Pp. 248-284. (In Geo.)

59. Japaridze V., Old Vardtsikhe – Vardigora. “Dzeglis Megobari”, N46. Georgian Society for protection of Historical and Cultural Monuments. “Sabchota Sakartvelo”, Tbilisi 1977. Pp. 43-50. (In Geo.)
60. Jibladze L., Colchian plain settlements of III-I millennia BC. Tbilisi 2007. (In Geo.)
61. Jibladze L., Stratigraphy, chronology and periodization of the Bronze Age settlements of the Colchian Plain (according to the central hill of the Pichori settlement). Tbilisi 1997. (In Geo.)
62. Jibladze L., A clay model of a house from Naokhvamu and the system of ancient Colchian buildings, Jur. Iberia-Kolkheti, N6. Tbilisi 2010. Pp. 117-124. (In Geo.)
63. Kakabadze Sar., Problems of the genesis of Georgian statehood. Coll: Historical Bulletin, N1. Tbilisi 1924. (In Geo.)
64. Kalandadze and others. 2004: Kalandadze K., Bubeishvili T., Ioseliani N., Jikia M., Kalandadze N., Tskaltubo expedition. Field archaeological research in 1989-1992. Tbilisi 2004. P. 18. (In Geo.)
65. Kakhidze Am., Ancient coastal cities of Georgia. Tbilisi 1971. (In Geo.)
66. Kakhidze Am., Ancient monuments of the Eastern Black Sea coast (Greek Cemetery of Pichvnari). Batumi 1975. (In Geo.)
67. Kalandadze Al., Archaeological monuments of Sukhumi mountain. Sukhumi 1953. (In Geo.)
68. Kaukhchishvili T., Strabo's Geography. Tbilisi 1957. P. 55. (In Geo.)
69. Kaukhchishvili T., Appiane. Tbilisi 1959. (In Geo.)
70. Kaukhchishvili T., Hippocrates' information about Georgia. Tbilisi 1965. (In Geo.)
71. Kaukhchishvili T., Greek writers sources about the Georgia. Tbilisi 1967. (In Geo.)
72. Kaukhchishvili T., Heraclides and his information about Georgia, collection. Oriental Philology, I. Tbilisi 1969. Pp. 186-190. (In Geo.)
73. Kaukhchishvili T., Newly Discovered Greek Inscription of Vani, collection. Georgian Source-Studies, VII. Tbilisi 1987. Pp. 131-143. (In Geo.)
74. Kaukhchishvili T., Corpus of Greek inscriptions of Georgia, I, II, III. Tbilisi 2000. (In Geo.)
75. Kavtaradze G., Issues of state development of Georgia (from early times), Caucasiological series, II. Tbilisi 2006. Pp. 3-45. (In Geo.)
76. Khakhutaishvili D., Country of Cobuleti. Tbilisi 1995. (In Geo.)
77. Khakhutaishvili N., South-West Georgia in the Early Iron Age. Monuments of Southwestern Georgia, XV. Tbilisi 1986. (In Geo.)
78. Khidasheli M., Hill settlements of the Late Bronze-Early Iron age, works of the Institute of History and Ethnology, IX. Tbilisi 2009. Pp. 24-28. (In Geo.)
79. Koranashvili G., Geographical environment in the development of society. Tbilisi 1975. (In Geo.)
80. Koranashvili G., Issues of the history of Georgia (Part I). Tbilisi 1994. (In Geo.)
81. Koranashvili G., The issue of the origin of the state in Georgia. Tbilisi 2000. (In Geo.)
82. Koridze D., Archaeological monuments of Tbilisi, II. Tbilisi 1958. (In Geo.)
83. Koridze D., For the history of Colchian culture. Tbilisi 1965. (In Geo.)
84. Kordzakhia M., Georgian air. Tbilisi 1961. (In Geo.)
85. Kvirkvelia G., Foreign scientists about the metallurgy of ancient Georgian tribes. Tbilisi 1976. (In Geo.)
86. Lambert Arcangelo, Description of Samegrelo. Tbilisi 1938. (In Geo.)
87. Lanchava Om., For the ancient history of Kutaisi. Tbilisi 1975. (In Geo.)

88. Licheli V., Ancient Vani. Industrial district. "Metsniereba", Tbilisi 1991. (In Geo.)
89. Lomouri N., Claudius Ptolemy's records about Georgia. Materials for the history of Georgia and the Caucasus. Tbilisi 1955. P. 32. (In Geo.)
90. Lomouri N., Nokalakevi, collection of Nokalakevi-Archeopolis, I. Tbilisi 1981. P. 18. (In Geo.)
91. Lordkipanidze Ot., About the future road from India to the Black Sea in antiquity, Georgian Academy of Sciences – "Moambe", XIX, N3. Tbilisi 1957. Pp. 377-384. (In Geo.)
92. Lordkipanidze Ot., The antique world and ancient Colchis from 600 to 200 BC. Tbilisi 1966. (In Geo.)
93. Lordkipanidze Ot., Materials from V century BC about the history of art culture of Colchis, Proceedings of Tbilisi University, N1 (138). 1971, pp. 51-63. (In Geo.)
94. Lordkipanidze Ot., The city of Vani, Vani I. Tbilisi 1972. Pp. 7-42. (In Geo.)
95. Lordkipanidze Ot., The city of Vani (excavations, history, problems), coll: Vani III. Tbilisi 1977. Pp. 13-27; 54. (In Geo.)
96. Lordkipanidze Ot., At the beginnings of the ancient Georgian civilization. Tbilisi 2002. Pp. 124-183. (In Geo.)
97. Maisaia I., Shanshiashvili T., Rusishvili N., Agrarian culture of Colchis. Tbilisi 2005. (In Geo.)
98. Mamulia G., Formation of class society and state in old Kartli, Tbilisi 1979. (In Geo.)
99. Makharadze G., The stratification of "Sabaduri" Hill and the main stages of the history of Sairkhe city site. Tbilisi 1991. (In Geo.)
100. Makharadze G., Lomtadze G., The spread of Colchian culture on Kvirila valley. Essays of the State Art Museum of Georgia, II. Tbilisi 1997. Pp. 21-29. (In Geo.)
101. Makharadze G., An important stage of the history of Sairkhe city site, Archaeological Journal, I. Tbilisi 2000. Pp. 43-66. (In Geo.)
102. Melikishvili G., For the issue of formation of class society and state in Georgia. Publishing house of the Academy of Sciences of Georgia. Tbilisi 1955. (In Geo.)
103. Melikishvili G., For the issue of the ancient population of Georgia, the Caucasus and the Near East. Tbilisi 1965. (In Geo.)
104. Melikishvili G., Ancient Unions of the Population of South-West Georgia, The issues of History of Georgia, Vol. I., Tbilisi 1970. (In Geo.)
105. Mikeladze T., Baramidze M., Field research of Kolkheti archaeological expedition in 1971. Field archaeological research in 1971, Tbilisi 1972. Pp. 33-35. (In Geo.)
106. Mikeladze T., Pkhakadze G., Baramidze M., Lortkifanidze G., Muskhelishvili D., Khakhutaishvili D., Results of research of the Kolkheti archaeological expedition. Field archaeological research 1973. Tbilisi 1974. Pp. 33-35. (In Geo.)
107. Mikeladze T., Searches from the history of the ancient population of Colchis and the South-Eastern Black Sea coast. Tbilisi 1974. (In Geo.)
108. Mikeladze T., Archaeological research in the lower part of Rioni. Proceedings of the Archaeological Expedition of Kolkheti, I. Tbilisi 1978. (In Geo.)
109. Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature, Book I. Tbilisi 1963. (In Geo.)
110. Muskhelishvili D., The main issues of the historical geography of Georgia, I. Tbilisi 1977. Pp. 32-62. (In Geo.)
111. Muskhelishvili D., Jibladze L., Papuashvili R., Papuashvili N. Anaklia II. Tbilisi 2010. (In Geo.)
112. Nadiradze J., Archeological monuments of Kvirila valley, Tbilisi 1975. (In Geo.)
113. Nadiradze J., Sairkhe, the ancient city of Georgia, Tbilisi 1990. (In Geo.)
114. Nioradze G., Archaeological Excavations in Colchis, Enimki's Moambe, X. Tbilisi 1941. (In Geo.)

115. Pantskhava L., Monuments of artistic crafts of Colchian culture. Tbilisi 1988. (In Geo.)
116. Papuashvili R., Archaeological Excavations and Survey on the Colchian Plain (1983-1986), "Dzeglis Megobari", N4. Georgian Society for protection of Historical and Cultural Monuments. "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1987. Pp. 52-54. (In Geo.)
117. Papuashvili R., Comparative chronology of Colchian collective burials according to weapons, Tbilisi 1998. (In Geo.)
118. Papuashvili R., Papuashvili N., Old settlements of Colchis, Ergeta. Tbilisi 2005. Pp. 51-56. (In Geo.)
119. Papuashvili R., Papuashvili Ios. Paleoregime of the Black Sea and its Impacts on the settlements of the Colchian plain (III-I millennium BC). Tbilisi 2014. (In Geo.)
120. Papuashvili R., For the archeology of Zugdidi. Tbilisi 2017. (In Geo.)
121. Pitskhelauri K., The Ethnocultural System of the South-Eastern Caucasus in the Bronze-Iron Age. Tbilisi 2013. (In Geo.)
122. Pkhakadze G., Materials from Dikhagudzuba of Abedati. Materials for the Archaeology of Georgia and Caucasus, VI. Tbilisi 1978. Pp. 138-140. (In Geo.)
123. Plutarch, Parallel Biographies (translated by Ak. Urushadze), Tbilisi 1957. (In Geo.)
124. Ramishvili Al., from the history of the material culture of Colchis. Batumi 1974. (In Geo.)
125. Ramishvili Al., Burial containing engraved Axes from the Village of Natsargora. "DZIEBANI", N12, the Journal of the centre for Archaeological studies, Georgian Academy of Sciences. Tbilisi 2003. Pp. 41-48. (In Geo.)
126. Rukhadze J., Ghomi culture in Western Georgia, materials for ethnography of Georgia, XI. Tbilisi 1960. Pp. 75-91. (In Geo.)
127. Sadradze V., Khokhobashvili T., Glighvashvili E., Shida Kartli Late Bronze Age – Culture of the residents of the age of wide utilization of iron. Tbilisi 2018. (In Geo.)
128. Sadradze V., Dzeladze M., Davlianidze R., Murvanidze B., Chanishvili T., Mgeladze N., Archaeological research in Guria, 1991-94. Coll. Guria I. Tbilisi 1996. Pp. 31-44. (In Geo.)
129. Sanikidze L., Kingdom of Pontus, Tbilisi 1956. (In Geo.)
130. Scetches on the history of Georgia ,Vol. I. Tbilisi 1970. (In Geo.)
131. Sulguladze Iv., Origin of the state in Georgia. Tbilisi 1951. (In Geo.)
132. Tolordava V., Burial in Hellenistic Georgia. Tbilisi 1980. (In Geo.)
133. The Georgian Chronicle ("Life of Kartli", published by S. Kaukhchishvili), vol I., Tbilisi 1955.
134. Tsereteli G., Armazi's bilingualism, Bulletin of the Institute of Language, History and Material Culture (*Enimki's Moambe*), N13. Tbilisi 1943. Pp. 1-83. (In Geo.)
135. Urushadze Ak., Ancient Colchis in the Legend of the Argonauts. Tbilisi 1964. (In Geo.)
136. Vashakidze V., From the social history of the Hellenistic Kingdom of Kartli. Tbilisi 1991. (In Geo.)
137. Vakhushhti Batonishvili, The Georgian Chronicles ("Life of Kartli"), Vol. IV. Tbilisi 1973. P. 53. (In Geo.)
138. Zakaria P., General report of the works carried out in Nokalakevi in 1973-77, collection Nokalakevi-archaeopolis. Tbilisi 1981. Pp. 77-119. (In Geo.)
139. Buckle Henry T., History of Civilization in England, St. Petersburg 1906. (In Russ.)
140. Baramidze M., Pkhakadze G., Kvirkvelia G., Chigoshvili T., Ordzhonikidze A., Gunba L., Archaeological research in Abkhazia. Coll: Field Archaeological Research in 1977. Tbilisi 1980. Pp. 113-124. (In Russ.)
141. Baramidze M., Chigoshvili T., Pkhakadze G., Dzhibladze L., Makharadze Z., Sherazadishvili B.,

- Datunashvili T., Works of the archaeological expedition of Abkhazia. Coll: Field Archaeological Research in 1984-1985, Tbilisi 1987. Pp. 45-50. (In Russ.)
142. Baramidze M., Pkhakadze G., Bzhania V., Shamba G., Chigoshvili T., Kvitsinia V., Khubutia G., Report of the archaeological expedition of Abkhazia. Coll: Field Archaeological Research in 1979. Tbilisi 1982. Pp. 67-69. (In Russ.)
143. Bzhaniya V., Machar settlement of the Eneolithic and Bronze Age in Abkhazia, Soviet Archaeology, N1. Moscow 1966. Pp. 113-124. (In Russ.)
144. Bzhania V., Gabelia A., Amirov Sh., Excavations of the settlement of Kistrik. Autonomous Okrug of Abkhazia in 1983. Tbilisi 1987. P. 14. (In Russ.)
145. Vasiliev L., Proto-state – Chiefdom as a political structure, journal “Peoples of Asia and Africa”, N6. Moscow 1981. Pp. 157-175. (In Russ.)
146. Vitruvii, Ten books about architecture (translation by F.A. Petrovsky). Moscow 1936. (In Russ.)
147. Degen-Kovalevsky B., On the history of iron production in Transcaucasia, Preceedings of the State Academy of the History and Material Culture (ИГАИМК), N120, Moscow-Leningrad 1935. Pp. 230-311. (In Russ.)
148. Javakhishvili I., State system of ancient Georgia and ancient Armenia, St. Petersburg 1905. (In Russ.)
149. Japaridze V., Beradze T., Dzhikia L., About archaeological exploration and excavations in the construction area of the Vardtsikhe hydroelectric power station. Coll: Field Archaeological Research in 1976. Tbilisi 1979. P. 25. (In Russ.)
150. Georg Jellinek, General Study of the State, St. Petersburg 1903. (In Russ.)
151. Kozenkova V., Koban culture (Western version), Archaeology. Collection of archaeological sources. Vol. 2-5. Moscow 1989. (In Russ.)
152. Kuftin B., Materials for the archaeology of Colchis, I. Tbilisi 1949. (In Russ.)
153. Kuftin B., Materials for the archaeology of Colchis, II. Tbilisi 1950. (In Russ.)
154. Latyshev V., News of ancient writers about Scythia and the Caucasus – Notes of the classical department of the Imperial Russian Archaeological Society, vol. II, issue I. St. Petersburg 1904. (In Russ.)
155. Melikishvili G., Urartian wedge-shaped inscriptions. Moscow 1960. (In Russ.)
156. Mechnikov L., Civilization and great historical rivers, Moscow 2013. (In Russ.)
157. Mikeladze T., Baramidze M., Inaishvili A., Khakhutaishvili D., Muskhelishvili D., Research of the Colchis archaeological expedition. Coll: Field Archaeological Research in 1974, Tbilisi 1976. Pp. 31-35. (In Russ.)
158. Mikeladze T., Muskhelishvili D., Khakhutaishvili D., Results of field research of the Colchis archaeological expedition. Coll: Field Archaeological Research in 1977. Tbilisi 1980. Pp. 21-25. (In Russ.)
159. Mikeladze T., Khakhutaishvili D., Ancient Colchis settlement of Namcheduri. Tbilisi 1985. (In Russ.)
160. Mikeladze T., Papuashvili R., Chubinishvili N., About the work of the Colchis archaeological expedition. Coll: Field Archaeological Research in 1984-1985. Tbilisi 1987. Pp. 31-35. (In Russ.)
161. Mikeladze T., On the archaeology of Colchis (Middle and Late Bronze Age-Early Iron). Tbilisi 1990. (In Russ.)
162. Pantskhava L., Sulava N., Papuashvili R., Colchis, Koban or Colchis-Koban? Caucasian Studies, N4. 2003. Pp. 102-117. (In Russ.)
163. Pozdnyakov E. State/nature and origin. book Philosophy of state and law. Moscow 1995. Pp.

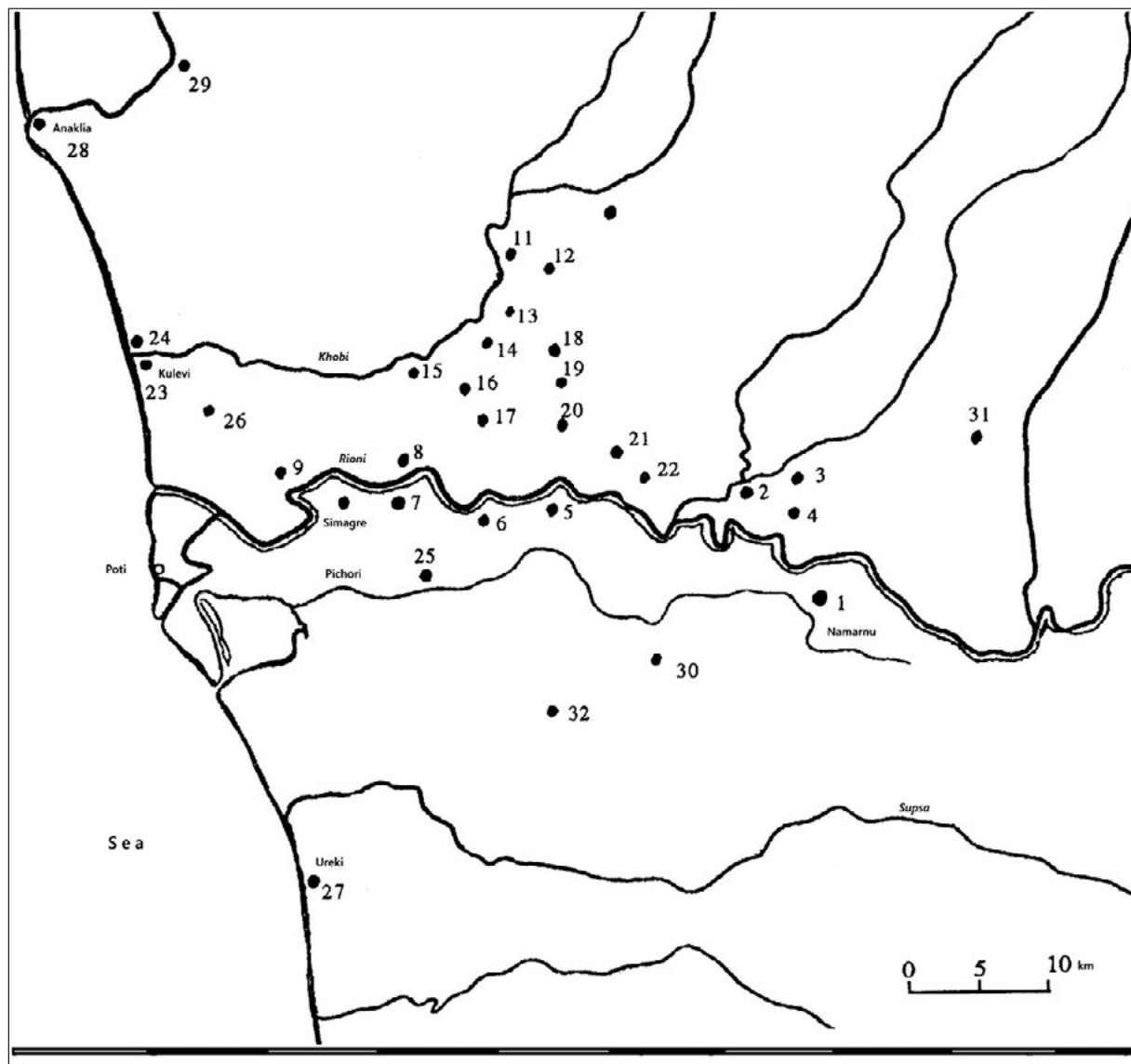
- 23-89. (In Russ.)
164. Ratzel F., Political Geography, St. Petersburg 1897. (In Russ.)
 165. Solovyov L., Eneolithic settlement near the Ochamchire port in Abkhazia. Materials on the history of Abkhazia. Issue. IV. Sukhumi 1939. (In Russ.)
 166. Tekhov B., Tlia burial ground (complexes of the second half of the 7th century BC), III. Tbilisi 1985. (In Russ.)
 167. Khakhutaishvili D., Iron production in Ancient Colchis. Tbilisi 1987. (In Russ.)
 168. Andinelli R., Archaeologia and culture. Milan 1961.
 169. Braund D., Georgia in Antiquity (A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-562 AD.), Clarendon Press, Oxford 1994.
 170. Carneiro R.L., A Theory of the Origin of the State, Journal "Science". 1970. P. 169.
 171. Ciceronis M Tullii, De imperio en Pompeisive pro LegaManile, oratioadQuirites (ed. A. Gofman), Part I. St.-Peterburg 1911.
 172. Claessen H. J. M., Skalnik P., Beginning and End of the Early State, – The Early State. New Babylon, Studies in the Social Sciences 32. Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York 1978.
 173. Huntington E., Civilization and climate. Oxford University Press 1925.
 174. Huntington E., Mainsprings of Civilization. New York 1945.
 175. Jankins A., Recent Acquisitions of Greck Coins by the British Museum, The Numismatic chronicle. London 1959. Pp. 32-37.
 176. Lordkipanidze Ot., The Golden Fleece: myth, euhemeristic explanation and archaeology, Oxford Journal of Archaeology, 20. Oxford 2001. Pp. 2-37.
 177. Markhem S., Climate and energy of Nations. Oxford University Press 1942.
 178. Muhsin Mahd, IbnKhaldun's philosophy of history. London 1957.
 179. Reinach Th., Mitridate Eupator, roi de Pont. Paris 1890.
 180. Reinhold S., The Late Bronze and Early Iron Age in the Caucasus: Material Culture, Chronology and Supraregional Relations. 2007.
 181. Service Elman R. Origins of the State and Civilization (The Process of Cultural Evolution), W.W.Norton & Company, INC, New York 1975.
 182. The loeb classical library. London 1957.
 183. Vallet G., La Colonisation Grecque en occident, XIII "Mejdunarodni kongress istoricheskix nauk", I vol, III part, Moscow 1973. Pp. 53-72.
 184. Wittfogel K., Oriental despotism (A comparative study of total power) Yale University Press. New Haven 1957.

DESCRIPTION OF ILLUSTRATIONS:

- I** – Map of archaeological monuments of the Late Bronze Age-Early Iron period.
- II-III** – General tables of the main artifacts of "Colchian Bronze Culture".
- IV** – Map of archaeological monuments of the Late Bronze Age-Early Iron period, according to archaeologist L. Jibladze.
- V** – 1) Reconstruction of the Kolkheti plainsAccording to architect G. Lezhava.
2) The settlements of Kolkheti hills.

I

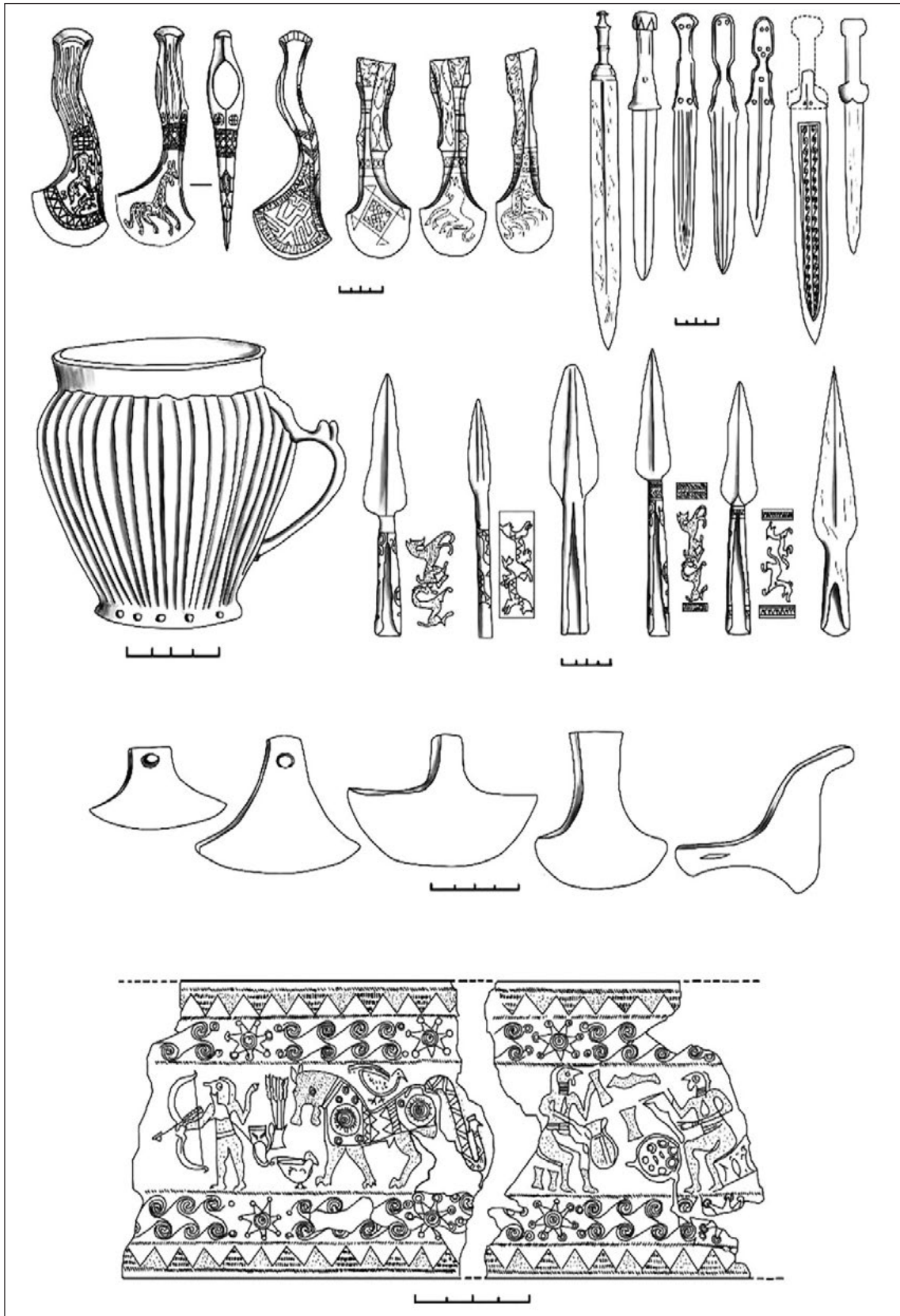
G. Gamkrelidze

Late Bronze – Early Iron Age Archaeological Sites:

1. Namarnu; 2. Dziguri; 3. Nosiri; 4. Tskemi; 5. Siriachqonnis Okhoje; 6. Nandevu; 7. Sagvichio; 8. Naghmipiji; 9. Chaladidi (Zurga, Sabazho, Chkhari); 10. Chogha I, II; 11. Ochkhomuri; 12. Betlebi; 13. Eki; 14. Khorshi-Lomura; 15. Guripuli; 16. Naokhvamu (Reka); 17. Qvaloni's Dikha-Gudzuba; 18. Gejeti; 19. Noqo; 20. Sakire; 21. Senaki; 22. Batnaokhure; 23. Kulevi I; 24. Kulevi II; 25. Pichori Hills; 26. Tsiva; 27. Ureki; 28. Anaklia; 29. Ergeta; 30. Chopola; 31. Mukhurcha; 32. Nigvziani; 33. Simagre (vill. Saqorqio); 34. Zurga (vill. Chaladidi); 35. Kulevi; 36. Namarnu; 37. Sagvichio.

II

G. Gamkrelidze

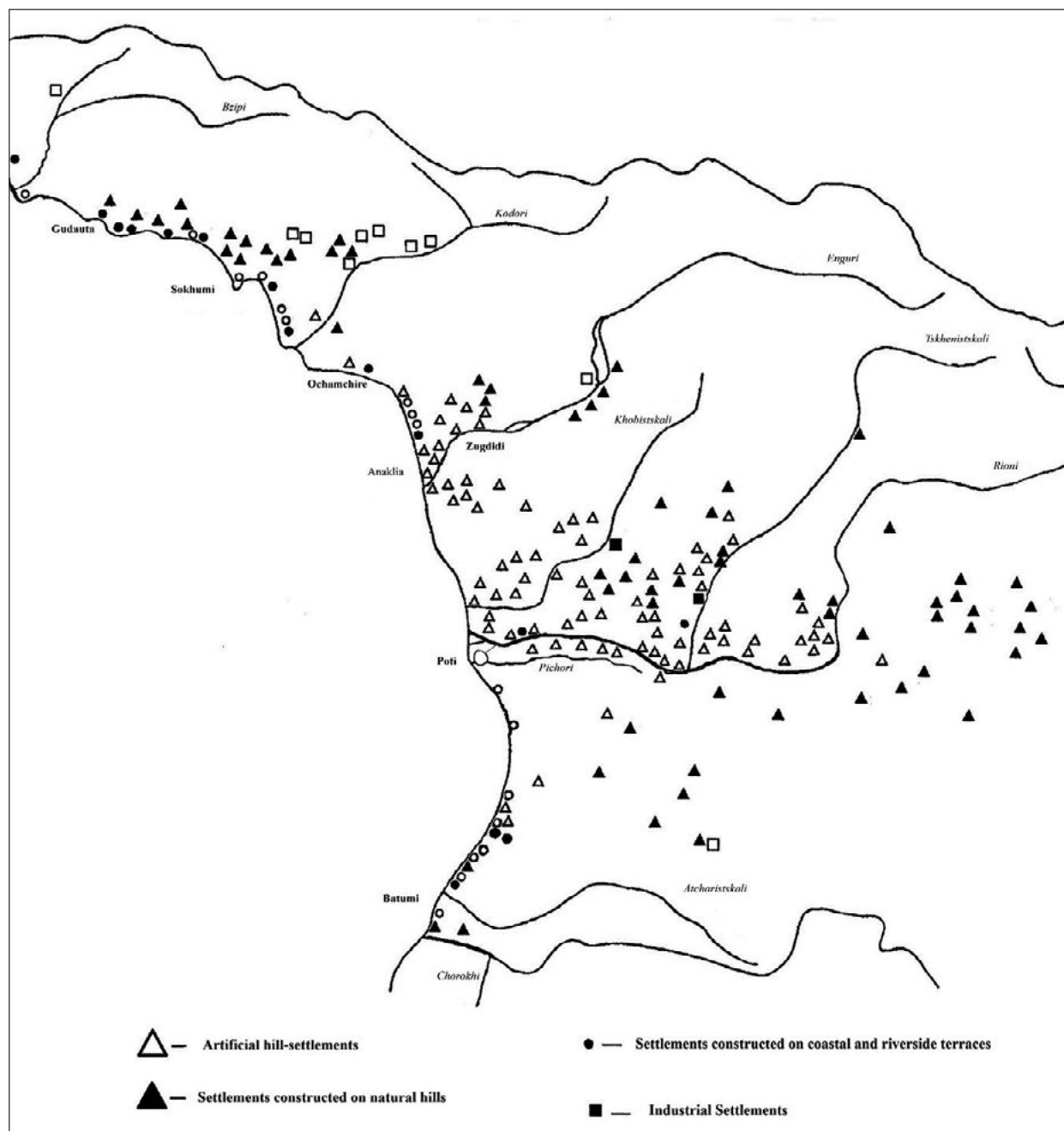
III

G. Gamkrelidze

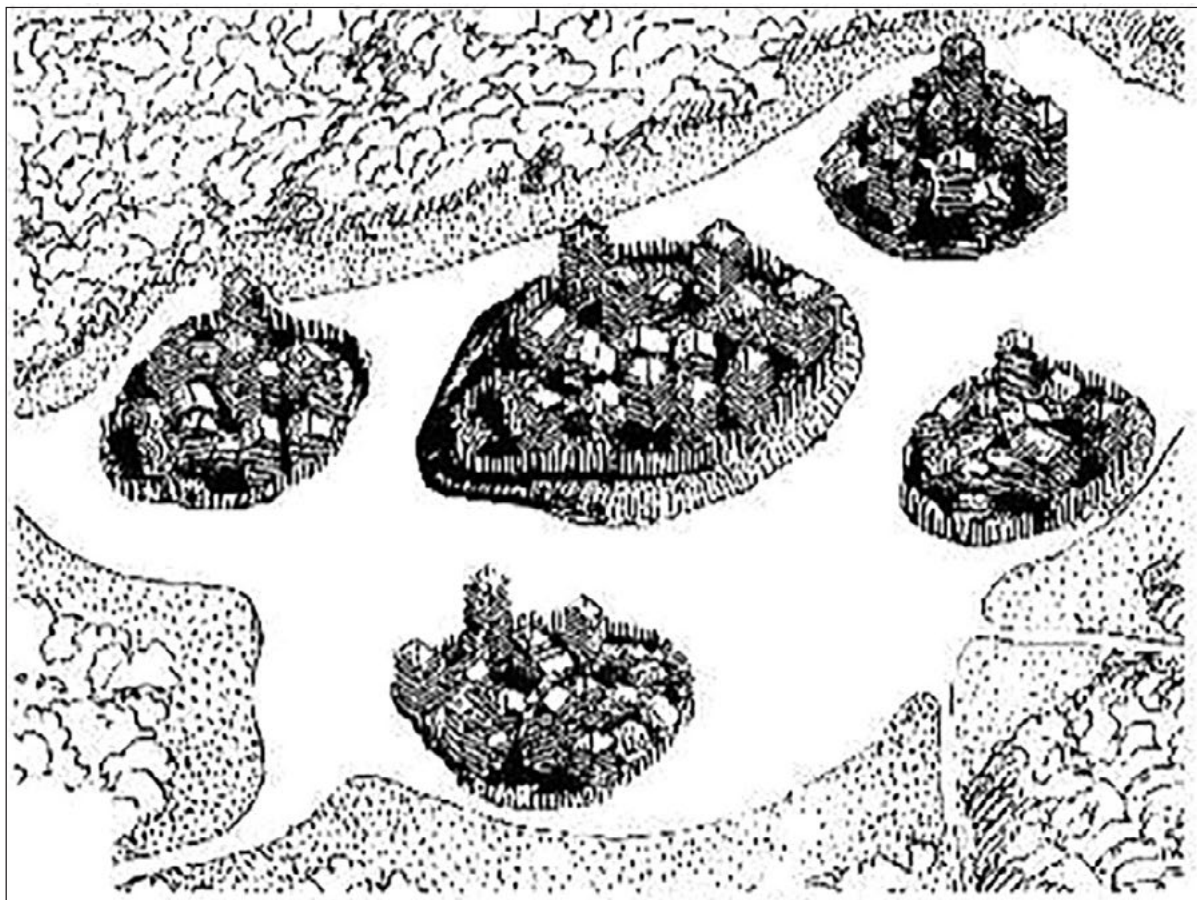

IV

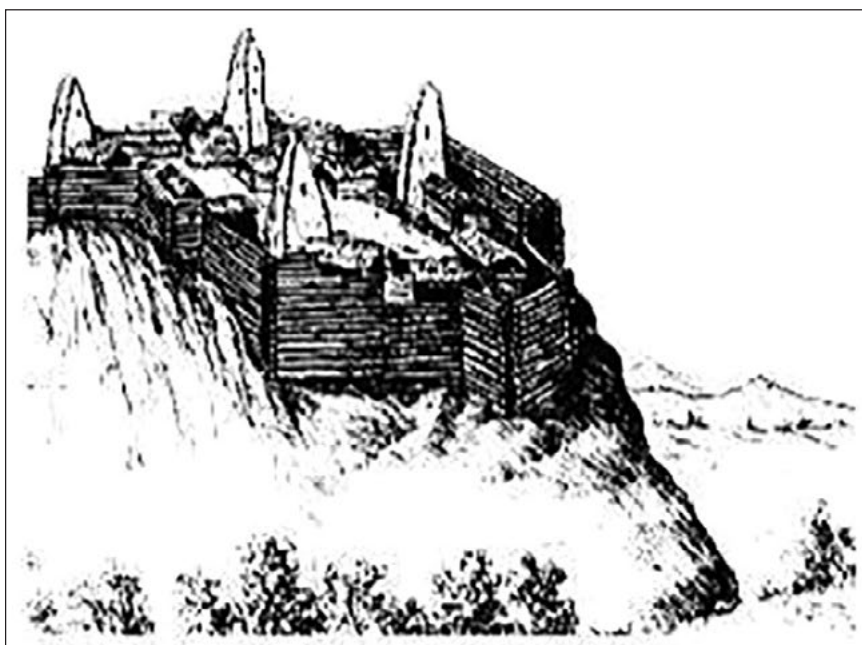
Archaeological map of Bronze Age-Early Iron Age settlements of Colchis according to L. Jibladze

V

**Settlements of the Colchis Lowlands
(according to G. Lezhava)**

Settlements of the Colchis Highland

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

У ИСТОКОВ ГРУЗИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И АРХЕОЛОГИЯ

Гела Гамкрелидзе

Научный руководитель отдела археологии и истории Грузинского национального музея;

Старший научный сотрудник

АБСТРАКТ

Процесс формирования государственности на территории современной Грузии связан с длящимися веками исторически-культурными событиями.

Археологические раскопки выявили, что фундамент созданию государственности был заложен развитием металлургии и земледелия в позднебронзовый-раннежелезный века. По всей видимости, развитие с IX в. до н.э. железной металлургии ускорило социал-экономическое продвижение. К VII в. до н.э. в Колхети уже сформировано протогосударственное образование. В Колхидской низине обнаружено большое количество искусственных холмовых селений, окруженных оборонительными рвами. Проведение работ такого масштаба невозможно представить без организованного труда и лидеров.

Особую роль в создании государственности играла биосреда – климат, плодородная почва, гидроресурсы, металл и разнообразие флоры-фауны клали основу прогрессу общества. Кроме этого на процесс политической консолидации серьезно повлияли внешние факторы, среди которых были агрессия сильных государств-соседей и культурное влияние греческой колонизации.

Разнообразные материалы и данные, полученные при археологических раскопках четко подтверждают сложные и длительные этапы развития грузинской государственности.

На землях нынешней Грузии веками шел длительный и своеобразный историческо-культурный процесс. Полагаю, что протогосударственность зародилась в первой половине I тысяч. до н.э. в западной части Грузии, а потом распространилась на восточную, а с III в. до н.э. напротив, часть Колхети попала под власть сильного и консолидированного Иберийского царства.

Политогенез, т.е. изучение образования и развития протогосударств, является важным предметом историографии. Не один ученый касался вопросов, связанных с политогенезом древней Грузии [см. Какабадзе 1924: 25-31; Джанашиа 1952:19-20; Сургуладзе 1951; Меликишвили 1955; Мухелишвили 1977: 32-62; Джапаридзе 2012: 248-284; Лорткипанидзе 2002: 124-183; Инадзе 2009: 31-50; Коранашвили 2000; Мамулиа 1979; Кавтарадзе 2006; Пицхелаури 2013: 305-318; Гамкрелидзе 1993; У основ грузинской государственности 2001 и указанная там литература].

Новейшие археологические раскопки расширили виденье создания древне грузинской государственности. В историографии принято считать, что основание для образования государства на территории Грузии заложил рост металлургии и скотоводства в эпоху поздней бронзы и раннего железа, что вызвало определенную дифференциацию в социуме [см. Джапаридзе 2012: 248-284; Меликишвили 1970; Гобеджишвили 1970: 243-311; Гобеджишвили 2014; Куфтин 1949; Куфтин 1950; Пицхелаури 2013; Микеладзе 1974; Садрадзе и др. 2018 и указан. там литература].

К VII в. до н.э. на территории Колхети уже присутствует государственное образование, которое зовется чифдомом [см. Service 1975: 81-90; Васильев 1981: 157-175]. В археологии это образование известно, как «Бронзовая культура Колхети» (resp. Архаичная Колхети – XV – VI вв. до н.э.). Оно представлено гравированными топорами, многообразием форм, оформления и типов керамики, специфичными ювелирными украшениями и др. [для сравн. см. Джапаридзе 1950: 35-89; Коридзе 1965; Лорткипанидзе 2002: 138-153; Рамишвили 1974; Рамишвили 2003: 41-48; Апакидзе Дж. 2002; Панцхава, Сулава, Папуашвили 2003: 102-117; Техов 1985; Козенкова 1989 и указанная там лит-ра.]. Подобная археологическая культура встречается и распространяется в XV-VII вв. до н.э. по западному и центральному Закавказью, к югу от Черного моря до реки Кызил-Ирмак, в верхнем и центральном бассейне реки Мтквари, а также в бассейне реки Чорохи, а ее т.н. Кобанская разновидность распространена также и на Северном Кавказе. Общество-носитель этой колхской бронзовой культуры, которое обитало в центральной и западной части современной Грузии, должно было стоять на втором этапе развития протогосударственности [о хронологии этого этапа см. Гамкрелидзе 1985А: 123-129].

Самый влиятельный металл Древнего Мира – железо – ускорило развитие человечества. С IX в. до н.э. в Грузии постепенно развивается железная металлургия. С зачатием железной промышленности последовало и быстрое социал-экономическое развитие местного общества. На Кавказе были хорошие условия для развития интенсивного процесса производства и обработки железа, в частности, там были богатые железной рудой регионы, лес для топлива и, что самое важное, многовековая традиция производства бронзы [см. Инанишвили 2018; Деген-Ковалевский 1935: 242; Хакхутаишвили 1987]. В последствии производство высококачественного оружия из железа и стали вытеснило более мягкие металлы – медь и бронзу. На первом этапе железные орудия труда и оружие просто повторяли формы и типы бронзовых и готовились в тех же печах для бронзы.

На территории Грузии в большом количестве обнаружены и частично раскопаны и изучены археологические памятники раннежелезного века – поселения, могильники, остатки металлургического и гончарного производства. Древнегреческие письменные источники признают халибов, людей картвельского происхождения, обитавших в юго-восточном Причерноморье, изобретателями производства железа и стали [см. Квирквелиа 1976]. На основании изучения железных

орудии, обнаруженных при раскопках в Грузии, выяснилось, что местные мастера умели плавить руду в печах, отливали металл в формах, пользовались методом горячейковки, закаляли сталь и знали и о других сложных технологиях работы по железу. С VIII в. до н.э. производство железа в Грузии становится более интенсивным. Плавильные печи для железа обнаруживаются как на побережье, так и в горах. В Колхети подтверждено наличие огромного количества железного оружия и сельскохозяйственных орудий, обнаружены мечи, топоры, наконечники стрел и копий, плуги, серпы, ножи и т.д. [см. Микеладзе 1990].

С VII в. до н.э. в Закавказье начинается период массового распространения железа и стали, была заложена крепкая основа для технического прогресса в развитии общества, что, в свою очередь, было основой для социально-производственного и военного развития государственных образований. В этом периоде письменные источники из Урарту упоминают Колхети. Конкретно, в надписи царя Урарту Сардура II (750 г. до н.э.) сказано: «Направился я против страны Колха, в город Илдамуси, столичный город... Укрепленный... Подготовил железную печать... Сжег крепости и города...» [см. Меликишвили 1960: 304].

Эта надпись подтверждает, что Колхети представляло из себя протогосударство, обладающее определенной административной системой [см. Меликишвили 1965:68-92].

Колхети того периода включало в себя большую часть как нынешней Западной, так и Восточной Грузии.

Археологические данные подтверждают, что к началу I тыс. до н.э. в Колхети повсеместно встречались холмы поселения, земли для поселения и производства были освоены как в холмах предгорий, так и в низинах. К сегодняшнему дню обнаружено до 300 поселений.

Самое большое количество поселений, которые располагались на искусственных холмах, обнаружено на нижнем рукаве р. Риони. Вследствии раскопок на искусственных холмах выявились деревянные бревенчатые здания, окруженные бревенчатыми же оборонительными стенами. Вокруг поселения были прорыты дренажные и оборонительные рвы. Эти холмы в основном расположены группами, в которых выделяются крупные холмы, укрепленные более широкими, двойными рвами, господствующие над остальными. Диаметр основных холмов колеблется от 80 до 150 м., а меньших – от 30 до 80 м., высота – от 3 до 7 м. Естественно, что возведение земляных конструкции таких размеров, со своей дренажной, оборонной и коммуникационной системой каналов было бы невозможным без соответствующих инструментов и хорошей организации труда огромного количества людей, а также грамотных и знающих руководителей процесса. Как раз эти лидеры консолидировали охрану холмовых поселений деревенского типа. Таким образом, в условиях решения коллективного вопроса оборонительных и жилищных проблем, происходила определенная политическая консолидация, что позднее выразилось в распространении однородной культуры.

Вместе с ростом масштабов работ и готовности к обороне растет и роль лидера в обществе, в следствии чего появляется единоличный предводитель, которому подчиняются остальные лидеры. Такую социально-политическую структуру, являющуюся переходным этапом от догосударственности к государственности, считают протогосударственностью. Вышеперечисленные обстоятельства, а, также, замена бронзы более крепким металлом, железом, с VII в. до н.э., послужило развитию в V-IV вв. до н.э. сильной политической единицы – Колхетского государства, которое в письменных источниках зовется «златобогатой Колхидой» [см. Лордкипанидзе 2001: 2-37].

Согласно одной версии происхождения государств, предложенной историком и социологом Карлом Витфогелем (т.н. гидравлическое; ирригационное государство; hydraulic state), причиной происхождения государства является интенсивное земледелие на плодородных берегах рек, что и дало старт образованию государственности. Такое же положение дел, возможно, было в цен-

тральной Колхети, в бассейне р. Риони, где вокруг поселения рылись крупные рвы (прим. 40 м. шириной и 4 м. глубиной), работа над которыми, а впоследствии и над насыпью искусственных холмов для поселения, требовала огромных коллективных усилий. Согласно гидравлической теории, разрозненные группы людей не могли использовать речные ресурсы, для этого требовалась мобилизация и консолидация населения, поэтому, именно в этих целях, и была изобретена государственность, как некий регулировщик. Согласно этой теории, у биосреды было огромное влияние на процессы [см. Wittfogel 1957; сравн. Гамкрелидзе 1993: 3-45].

В специальной литературе выделяется ряд факторов [см. Поздняков 1995: 23-89; Еллинек 1903: 33-41; Энгельс 1953], которые появляются при зачатках государственности – прогресс производства и, как его следствие, избыток продукта, демографический рост населения, опасности нападения или войны, агрессия со стороны соседей или влияние их культуры, также выявление и рост влияния единоличного предводителя. [см. Клаессен, Скальник 1978: 5-26]. Географическое положение Закавказья, т.н. узкое горло, обеспечивало постоянную опасность от злопыхателей, поэтому местное население должно было сохранять постоянную бдительность. Необходимо принимать во внимание модификацию теории Р.Л. Карнейро, согласно которой даже опасение грядущей войны создает плодотворную почву социально-политическим эволюционным изменениям: такая опасность создавала условие для стабильного правления сильного лидера (вождя) [см. Кавтарадзе 2006: 6-14; Карнейро 1970 и указанная там лит-ра].

С военно-политической точки зрения соседние страны оказывают друг на друга как положительное, так и отрицательное влияние. Древняя Грузия часто испытывала на себе агрессию со стороны сильных соседей. В первой половине I тыс. до н.э. нашествия Урарту вызвали организацию и консолидацию разных групп местного населения в Колхети для отпора врагам.

Процесс исторического развития общества зависит от биосреды (resp. географической среды) и социальной среды, от которой зависит также и развитие государства. Возникновение социальной среды начинается с эволюции ее отношения с биологической средой, а инновационные влияния между обществами, находящимися на разных уровнях развития, вызывают их определенный прогресс. Со стороны развитых цивилизаций происходит диффузия культуры (промышленно-сельскохозяйственной, интеллектуально-технической и духовно-культурной), допустим от Месопотамии или Малой Азии в сторону Кавказа. Гиппократ (см. «О воздухах, водах и местностях» 12,16, 24) был первым, кто выставил биосреду, а, конкретнее, климат, фактором, определяющим физиономические и психические признаки народов. Аристотель в «Политике» связал влияние климата и ландшафта с формами правления. Он утверждал, что равнины характеризуются монархией, а горная местность – демократией. Ибн-Калдун [см. Мухсин Махд 1957] разделил мир на семь климатических поясов. В качестве биосреды он перечисляет почву, полезные ископаемые, фауну и флору. Шарль Луи Монтескье считал, что во взаимодействии человека и биосреды основной фактор – климат, который, в основном, определяет форму политической власти. Огромная роль отдается территориальному расположению, с чем связывается тип государственного строя. Согласно мнению Генри Томаса Бокля – История цивилизации в Англии [см. Бокль 1906], история развивается вместе с биосредой, а почва, климат, пища и интеллект оказывают влияние на общество. Он считал, что они действуют вместе и, в основном, определяют историческое развитие общества, на первом этапе которого накопление материального благополучия зависит от умеренного климата и плодородной почвы. От этого зависит и добыча пропитания, которое, в свою очередь, определяет демографию. Климат, почва и пропитание влияют на создание материального благополучия, а ландшафт – на психику и душевное равновесие народа. Бокль полагает, что развитие цивилизации зависит как от состояния биосреды, так и от интеллектуальных возможностей людей в плане творческого использования возможностей,

предложенных окружающей средой.

Согласно географ-социологу Льву Мечникову (см. Цивилизация и крупные исторические реки I [Мечников 2013]), из многочисленных компонентов биосреды ведущим является гидросфера. По его мнению, главную роль в развитии цивилизаций сыграли реки, моря и океаны. Мечников считает, что всемирная история прошла через три этапа развития. Первая эпоха – речная, когда цивилизация зародилась на берегах рек, таких как Нил, Тигр, Ефрат, Ганг и Хуанхэ. На втором, т.н. морском этапе, цивилизации переместились с речных на морские берега (Константинополь, Венеция, Генуя), в особенности Средиземноморские и Черноморские цивилизации (наверна и с р. Риони). Третий, океанический этап, начинается с открытия Америки, в следствии чего цивилизации перемещаются с внутренних морей на берега океанов (Лондон, Лиссабон, Нью-Йорк).

Фридрих Ратцель («Политическая география, антропогеография» [Ратцель 1897]) делит историю Земли надвое – дочеловеческую и человеческую эпохи. Человек меняется настолько, насколько меняется окружающая среда, ее изменения отражаются на народ и страну. Историческо-культурную разницу между народами и государствами определяют климат, рельеф, почва. Согласно Ратцелю, самой надежной границей между государствами является природно-географическая (например Кавказский хребет). С помощью статистическо-типологической методики энвайронменталисты развили идеи географического детерминизма. Географическая среда (био-гео-среда) главный детерминатор развития общества [см. Хантингтон 1925; Хантингтон 1945; Маркхем 1942]. У нее была ведущая роль в появлении и развитии древних цивилизации в различных исторических эпохах. Особенности биосреды определяют промышленное, демографическое, торгово-коммуникационное, военно-стратегическое, духовно-культурное и государственное состояние определенного социума. Заслуживает внимания, что развитие разных народов идет в конкретной био-географической среде, что и развивает их уникальные признаки.

Местная биогеографическая среда занимает ведущую роль в формировании грузинской государственности [см. Гамкрелидзе 1993: 25].

С севера Колхети ограничена Кавказским хребтом, с юга – Аджаро-лазское нагорье, с востока – Лихский хребет, а с запада – Черное море. Холмы, овраги, впадины и плато Колхетского нагорья и Колхетская низина являются удобными для проживания. Здесь в больших количествах можно обнаружить строительные материалы – древесина, разные виды камней, глину и т.д. Тут большие месторождения металлов (медь, железо, олово, свинец, серебро) в Рача-Лечхуми, Сванети, Абхазия, Аджара. Известна роль соседей – халибов, мосинов и мосхов – в металлургическом производстве. Местное население уже во II тыс. до н.э. вышло на высокий уровень развития как раз с помощью добычи и обработки руды, что стало основой новым направлениям в ремесле и производстве.

Песок в реках Энгури, Техури и Риони содержит в себе определенное количество золота, что подтверждает Страбон (см. Страбон, XI, II, 19), что подтверждает автор II в. Аппиан (см. Аппиан, Митридатские войны, 103). О добыче золота сообщает и писатель I в. Гай Плиний Секундус (Старший) (NH, XXXIII). Рельеф Колхети как гористый, так и низменный, окружена горами (хребты, овраги, ущелья, плато, холмы), что создало удобные условия для обороны. По рекам – Хоби, Техура, Пичори, Чорохи, Супса и, особенно, Риони и Квириле – передвигались на лодках. В социально-экономическом развитии Колхети большую роль играло море. Согласно письменным и археологическим памятникам, на побережье был обнаружен целый ряд городов и других населенных пунктов – Апсарос (возле Гонио), Цихисдири, Кобулет-Пичвარი, Уреки, Фазис (возле Поти), Анаклиа, Пичори, Гиенос (возле Очамчире), Диоскурия-Севастополь (возле Сохуми), Эшера, Питиунт (возле Бичвинты) и т.д. Согласно Страбону, Колхети была богата природными ресурсами (см. Страбон, XI, II, 17). Важно принимать во внимание и записи Прокопия Кесарийского (см. BG VIII, 14).

Археологические материалы показывают, что Колхетская низменность была развита в плане промышленности и экономике. Распространение таких растений, как пшеница, овес, пшено, рожь, лоза, каштан, орех, фиги, згмартли, лук и т.д. было очень значимым для сельского хозяйства. Пропитание населения Колхети также отчасти зависело от мира животных. Среди археологических находок часто встречаются остеологические останки, что создает нам впечатление о животноводстве и охоте древнего населения в Колхети.

Что касается животноводства, в найденных останках много костей крупного и мелкого рогатого скота (коровы, козы и овцы), также обнаружены кости свиней, собак и лошадей.

Частота дождей, теплая зима и длительное лето в Колхети создает хорошие условия для хозяйственной деятельности, в частности для зерновых культур, огородничества и садоводства-виноградарства. Развитие производства и земледелия и, помимо этого, развитие средств производства и увеличение числа продукта должны были вызвать демографический рост, что подтверждает и археология. В процессе исторического развития Колхети большую роль сыграли умеренный климат, плодородная почва, количество гидроресурсов, полезные ископаемые, разнообразие флоры и фауны, что создало хорошее основание для прогресса общества. В первую очередь от этого зависит производственно-экономическое, демографическое, торгово-коммуникационное, физио-психологическое, геополитическо-стратегическое, культурно-духовное развитие общества и его уровень. Исходя из этого, в Колхети, с центром по р. Риони, развился весьма интересный государственный регион. Здесь уровень исторического развития, экономика и политическое состояние различались в разные периоды. В античное время у Колхети было ключевое геополитическое положение, там сложилось высокоразвитое общество и своеобразное единение западных и восточных цивилизаций.

При обсуждении развития государственности мы ставим биосреду на первое место в иерархии. Во взаимодействии с биосредой человек создает социосреду, от которой зависит будущее исторического развития той или иной страны. На втором месте – внешний фактор, который является частью политической реальности той или иной страны. Страны-соседи иногда положительно, а иногда отрицательно влияют друг на друга, а внешний фактор играет либо конструктивную, либо деструктивную роль в истории. Конструктивными являются внешне-торговые, промышленные, культурные инновации, деструктивными – завоевательное нападение, изменение традиционных структур социума, разрушение поселений, грабеж и уничтожение материальных ценностей, разрушение экономики и т.д. В научной литературе одним из основных факторов создания протогосударства называют подготовку к войне (оборону и нападение). Подготовка к состоянию войны, как и сами боевые действия, вызывали рост роли выдающихся военачальников, мобилизацию и единение общества, что, в свою очередь, выражалось в развитии социума и государственности [см. Клаессен, Скальник 1978: 619-636]. Фактор войны имел большое значение в развитии уже сформировавшегося государства. В сформированном, развитом государстве этот фактор вызывал либо положительный – консолидация страны, увеличение общественного порядка, строительство фортификации, либо отрицательный – потеря государственности, срыв традиционного уклада жизни, экономические убытки.

В позднебронзовый-раннежелезный век на Колхидской низменности, длительность проживания людей хорошо показана на примере холмовых поселений, исследованных археологами. Там встречаются мощные жилищные комплексы, укрепленные рвами и системой каналов. В низине Колхети наблюдается единая генетическая связь как на протяжении бронзового века, так и в последующих эпохах. (см. Лорткипанидзе 2002].

Хорошо сохранились каналы вокруг холмов в Намарну, Наохваму, Накарале, Джваралеби, Пичори, Анаклии, Цхеми и т.д. С ростом масштабов поселений в железную и раннеантичную эпо-

хи расширяются и искусственные траншеи. Работами по выкапыванию каналов занималось родовое племя, основанное на организации труда. Само собой, один род затруднился бы копать рвы шириной в 10-20, длиной в 30-40 и глубиной в 3-5 м. Считается, что в подобных работах принимало участие объединение нескольких соседних родов (напр. система каналов, подобная Намарну). В создании этой ирригационной системы использовалось большое разнообразие орудий труда, что подтверждается археологическими данными. Вполне вероятно, что на центральных холмах изначально жили представители только одной большой семьи. В следствии накопления ресурсов и роста населения от больших семей отделялись семьи поменьше, которые осваивали территорию рядом с большим холмом, и появлялись целые комплексы поселения. Подобная модель встречается в поселениях поздней бронзы и раннего железа Колхети. Наблюдение за сравнительно неплохо сохранившимися памятниками дает определенное представление о строиматериалах, типах строения и технических методов населения тех времен.

Природно-климатические условия оказывали определенное влияние на формирование типов архитектурных строения и технику их возведения. В позднебронзовый-раннежелезный век подтверждено наличие тростниковых и бревенчатых строения, описание одного типа которых позже оставил римский архитектор Витрувий. Древние колхи строили прямоугольные дома из бревен, которые лежали неполной кладкой, а зазоры заполнялись глиной (см. Витрувий 1936: 41). Этот нарратив подтверждается археологическими раскопками.

Еще в бронзовый-раннежелезный век, наряду с тростниковыми сооружениями, встречались дома с плетеными вокруг кольев стенами и каркасами, похожие на хижины, также кладовые, наполовину в земле, землянки и полуземлянки, на которых сверху настраивали хижинообразные строения, которые покрывались глиной для лучшего сохранения тепла. В качестве главных древесных материалов использовались бук, ольха, граб, лавровишня, ясень и сосна. В некоторых местах встречаются и округлые строения с бревенчатыми стенами, диаметром до 8 м, а также округлые строения с плетеными и покрытыми глиной стенами (в Очамчире, Носири, Наохвamu, Анаклиа). В поселениях часто встречаются мощенные булыжником полы (в Очамчире, Пичори, Намчедури, Накаргали, Кистрики, Мокви, Бомбора и т.д.). В поселениях Колхети встречаются зерновые культуры, среди которых полба, маха, двоезерник, мягкая пшеница, овес и пшено (см. Маисаиа, Шаншиашвили, Русишвили 2005: 67-96). Для выращивания зерновых культур использовались возвышенности.

Площадь Колхетских поселении иногда достигала 15-25 Га. (Намарну). В них обнаружено много сельскохозяйственных орудий, связанных именно с обработкой земли, среди которых важно отметить деревянные плуги (Джибладзе 1997: 88-91). Плуги обнаружены на раскопках в Чолоки (12 штук) (см. Чавлеишвили 1999) и Пичори.

Основным орудием земледелия в Колхети были плуги с треугольным лезвием и округлыми плечиками, которые появляются уже во втором тыс. до н. э.

Наряду с земледелием в Колхети были распространены рыболовство, животноводство, охота и другие отрасли хозяйства. Среди остеологических находок в поселениях превалируют кости разновидности свиней, коров и овец. Археологические материалы указывают на ведущую роль прядения и вязанья в хозяйстве, что подтверждается большим количеством глиняных конусообразных прялок в поселениях (Джибладзе 2007).

Археологические исследования показывают, что крупное заселение в Колхети началось во второй половине II тыс. до н.э. и продолжилось в раннежелезную и античную эпохи. Как уже было отмечено, основным типом поселения тут были поселения на искусственных холмах, чья самая большая концентрация встречается в междуречье Риони-Энгури. Группы поселения встречаются также и на природных возвышенностях – склонах гор и приречных-приморских террасах, в основном бревенчатые строения

и хижины. Согласно археологическим данным, из числа позднебронзовых-раннежелезных поселении в районе Поты-Палиасти – Намарну, Дзигури, Сириачконский Оходже, Нандеву, Сагвичио (Зургани, Конша), Нагмипиджи, Чаладиди (Зурга, Сабажо, Чхари), Гурипули, Наохваму (сел. Река), Эргета и тд. – более других выделился Фазис, который занимал удобное положение для коммуникации – дельта р. Фазис-Риони – и развился в урбанистический центр. (см. Гамкрелидзе 2003: 170-189).

След поселения в окрестностях Поты был обнаружен в сел. Квемо Чаладиди, на правом берегу Риони (1.5. км. к северу), по левую сторону от дороги, ведущей к Поты. Площадь этого холма 1800 кв. м; там были обнаружены остатки оштукатуренных бревенчатых сооружений. Также там была найдена керамика: горшки, миски, чаши, обрамленные волнистыми или ромбовидными орнаментами с непрямыми зарубами. Там же обнаружили форму, ручную мельницу из камня маховики и др. На т.н. участке Сабажо сел. Квемо Чаладиди нашли обломки свай и штукатурки из поселения. Кроме керамики также нашли формы и вентиляционную трубу для металлургической печи (см. Микеладзе 1978: 33-40).

В восточной части сел. Сакоркио, на участке «Крепь», по левую сторону р. Риони было обнаружено второе поселение на холме пл. в 3300 кв. м., которое можно считать сельскохозяйственно-промышленным пригородом Фазиса. Там были обнаружены остатки деревянных четырехугольных сооружений из бревен VII-V вв. до н.э., стены которых были возведены при помощи вставки бревен друг в друга (см. Микеладзе 1978: 50-78, Гамкрелидзе 2016: 185-200).

Важнейшие факты про деревянные здания Колхети содержатся у греко-римских авторов и в археологических источниках. Основная информация встречается в произведениях Ксенофонта (Анабасис V, 2, VI, 7), Гекатеоса Милетского, Гиппократы, Геродота, Страбона, Апполония Родосского, Диодора Сицилийского, Помпониуса, Витрувия и Плиния, где говорится об укрепленных поселениях южного и юго-западного Кавказа, а конкретней о колхо-мосуникских башенных зданиях из оштукатуренных бревен. Также у нас есть сведения о взаимной направленности этих поселении и использовании особенностей рельефа при их укреплении. Согласно Ксенофонт, оборонительные сооружения состояли из рва и основной дороги, соединяющий поселение с внутренней цитаделью и остальными крепостями поменьше. Все это было окружено частоколом, в котором были прорублены главные ворота. Башня предводителя поселения стояла особняком и отличалась от башен рядовых жителей (см. Гамкрелидзе 2016: 185-200).

Археологические исследования подтверждают наличие в Колхети VII-IV вв. до н.э. продвинутой системы отдельных друг от друга укрепленных поселении сельского типа на природных холмах или искусственных насыпях. Они складывались в определенную систему и были окружены оборонительными рвами. Основным строительным материалом были бревна, поставляемые из многочисленных окрестных лесов, а древнейший метод строительства, подтвержденный раскопками, был костровый. Подобные бревенчатые строения и по сей день встречаются в Западной Грузии (см. Адамиа 1979: 15-19, Гогадзе и др. 1982: 58-70, Микеладзе 1978, Ниорадзе 1941: 21-27, Чиковани 1999: 21-29). В отличии от Ксенофонта, Витрувий детально описывает башенные бревенчатые строения (см. Витрувий «Десять книг об архитектуре» II, I, 4.50).

Из строения на природных возвышенностях можно привести очень интересный пример в Ванском муниц. сел. Мтисдзири, оштукатуренное бревенчатое строение, обнаруженное на верхней террасе холма Адеишвили, в 8 км. к западу от Ванского городища. Здание на холме Адеишвили четырехугольное и состоит из двух помещений (пл. южного 26.88 кв. м., а северного – 13.44 кв. м.). В западном углу последнего сохранились остатки выложенного бревнами пола, на котором замечены фрагменты перекрытия верхнего этажа. Внутренняя площадь фундамента стены заполнена глиноземом, камнями и уложенными то тут, то там бревнами. Так были созданы каркасы уложенных бревнами квадратов для укрепления цоколя. Строение на холме Адеишвили датируется IV в. до н.э. и представляет собой бревенчатое цокольное здание, обмазанное глиной. Скорее всего мы имеем дело с разновидностью колхских деревянных сооружений, описанных у античных авторов – Ксенофонта, Помпониуса Мелы и Дионисия Галикарнасского. Разрушение укрепленного поселения на холме Адеишвили в сел. Мтисдзири может быть объяснено военными дей-

ствиями между Азо с одной стороны и Парнавазом и Куджи с другой в борьбе за власть в конце IV в. до н.э. (см. Гамкрелидзе 1982).

На территории Колхети подтверждено множество деревянных бревенчатых сооружений в сел. Анаклиа (Диха-Гудзуба I, II), в сел. Рекши у Наохвамо, в дер. Сакоркио у крепости, в Кобулету у Чолоки, в дер. Наосири, в городище Вани, в сел. Варцихе у Вардигоры, в Кутаиси на холме Габашвили, в поселении Ковраши в Лечхуми, обнаружено помещение с каменным фундаментом (Габидзашвили и др. 2004: 121-123), а остатки подобных строений в виде бревен и штукатурки встречаются по всей Западной Грузии. В хронологическом плане эти археологические памятники отличаются друг от друга, но в них чувствуется архитектурная преемственность.

Бревенчато-оштукатуренные поселения характерны для Колхети, где на природных либо искусственных холмах подтверждено множество населенных пунктов с большим количеством холмов-поселений, ныне известных как «гора», «зурга» либо «дихагудзуба». Для этих холмов в Колхетской низине стандартным признаком является ров вокруг (Джибладзе 2007). Есть версия, что эти пригорки («гора»/«горэби») связаны этимологически с социальным термином «гвари»/«сагвареуло» (фамилия/род), и народ на этих горках жил в бронзовую и раннежелезную эпохи. Позднее из этих поселений появились города (см. Бердзенишвили 1964: 383-388), что подтверждает более высокий уровень развития общества.

В болотистых низинах Колхети при возведении деревянных домов создавались искусственные массивы из глинозема, как обнаруженное на холмистой полосе в сел. Речхи сооружение площадью в 600 кв. м. Обтесанные камни, черепица и кирпичи из необожженной глины появляются в Колхети только с III в. до н.э. Как видно, до того основным строительным материалом была древесина, из которой строили жилые дома, башни, крепостные валы и укрепленные поселения, ибо древесины в Колхети было много. Страбон писал, что «тут растет много лесов» (XI, II, 17), а Витрувий (II, I, 4) – «Колхи в стороне Понта из за большого количества лесов» строят деревянные здания. В сел. Река Сенакского муниц. на городище Наохваму была найдена поврежденная глиняная модель здания длиной 21.5 см., а высотой 19 см., стоящая на двух сваях. На ее стенах стилизованное изображение деревянных стен. Эта модель из Наохваму показывает одну из разновидностей бревенчатых домов со штукатуркой, распространенных в I тыс. до н.э. в Колхети (см. Джибладзе 2010: 117-124).

Новейшие раскопки еще раз подтвердили длительную историю поселения на искусственных холмах, огражденных рвами, в Колхети, которые не развились там по случайности, а было определено плоским рельефом и большим количеством воды. Для создания подходящих для жизни условий была обязательной насыпь искусственных возвышенностей, а рытье рвов вокруг, помимо прочего, было вызвано и необходимостью выкапывания земли для холмов, и абсолютно логично, что ее доставали там же. Помимо этого, у рва была и оборонительная функция – против врагов, хищников и водной стихии. По всей видимости население той эпохи умело использовало природный холмистый рельеф с террасами и географические особенности и, в случае чего, преобразовать его по своим нуждам при помощи искусственных насыпей со рвами вокруг, при этом оба типа поселения сосуществовали. Археологические данные подтверждают развитие подобных поселений еще в бронзовую эру и считается специфичным колхским методом. Для Колхети первой половины I тыс. до н.э. также характерны коллективные захоронения, обнаруженные в Эргете, Уреки, Дгваба, Нигвзиани и др. Они характеризуются площадью для культовых ритуалов, площадями для кремации, большими коллективными захоронениями-ямами, вторичными захоронениями. Например, длина захоронения №4 в некрополе Эргети до 11 м., а ширина – до 6 м., в нем обнаружен разнообразный глиняный, деревянный, медный, бронзовый, серебряный и золотой инвентарь: оружие и орудия труда, различные приспособления, украшения, аксессуары для одежды и проч. (см. Папуашвили 1998).

Как видно в эпоху античности местные поселения прошли через некоторые изменения. Поселения с самым выгодным физико-географическим и экономическо-коммуникационным положением развились до уровня городских центров со своими подчиненными сельскохозяйственными землями. Можно считать

«Вани» городским центром, а «Мтисдзири» входил в подчиненную ему сельскую местность.

У городских центров были системы оборонных укрепления, таких, как в Мтисдзири. Эти укрепленные деревни, наверно, перекрывали коммуникационные пути города. С одной стороны Мтисдзири перекрывало дорогу к левобережью р. Риони, а с другой – дорогу из ущелья реки Кумури. На основе археологических изысканий и письменных источников можно заявить: в восточном Черноморье, заселенном картвельскими племенами, до III в. до н.э. были распространены мосуины – огражденные частоколом деревянные поселения с башнями на природных или искусственных холмах, сооруженные из оштукатуренных бревен. Укрепленные холмы, подобные холму Адеишвили, вероятно, были местами родовых поселений, во главе которых стоял глава, называемый в греческих источниках базилевсами. Такому главе принадлежала богатая могила, современная строениям, обнаруженным в сел. Мтисдзири (см. Гамкрелидзе 1982: 69).

Начиная с поздней бронзы, а особенно в VIII-IV вв. до н.э., низины Западной Грузии, согласно археологическим данным, были плотно населены, речь может идти и о демографическом взрыве (см. Лорткипанидзе 2002: 167). Изучение археологических материалов подтверждает повышение земледелия до высокого уровня, что приводило, наверно, до избыточного продукта и стало бы причиной продуктовой торговли. В тот период также получает большое распространение и разнообразие т.н. «колхская керамика», что подтверждает высокий профессионализм местных гончаров. Эта керамика предназначена для массового потребления и, поэтому, многие ее детали подчинены стандартизации. Это распространено по всей Колхети и археологическим путем подтверждает ее единство (см. Лорткипанидзе 2002: 167). Вышеприведенные аргументы и замена бронзы на более прочное железо с VIII в до н.э. привело к развитию Колхети, как политической единицы в VI-IV вв. до н.э.

В XI-VIII вв. до н. э. в результате объединения протокартвельских племен, в верховьях Мтквари, Чорохи, Верхнего Ефрата и Аракса образовалось протогосударство. По соседству с ними находились сильные и агрессивные Урарту и Ассирия. Урартские письменные источники VIII в. до н.э. сообщают о ветви картвельских племен – ко(у)лхах, которые были гегемонами от бассейна Чорохи до большого Кавказского хребта. В VIII-VII вв. до н.э. Колхети являлось протогосударством с определенной системой правления, чей центр переместился к бассейну р. Риони (см. Меликишвили 1965: 78).

Ниже, в качестве примера, будут приведены некоторые поселения в Колхети позднебронзового-раннежелезного и античных периодов:

Система поселения искусственного происхождения **Намарну**, на территории сел. Кетлари муницип. Абаша, неподалеку от правого берега Риони, возле среднего рукава р. Пичори. Полный комплекс холмов покрывает площадь в 13 Га. Центральный холм занимает площадь в 2 Га., его высота 6 м., а диаметр достигает 160 м. Вокруг центрального холма был вырыт оборонительный ров шириной в 30 м. Культурные слои многочисленных деревянных здания этого холма датируются с позднебронзового до раннежелезного-античного периодов (см. Микеладзе и др. 1987: 40, Григолиа и др. 1973: 34, Папуашвили 1987: 52).

Поселение **Анаклиа I** расположено на территории одноименной деревни в 1 км. от моря, на левом берегу р. Энгури. Высота искусственного населенного холма достигает 5 м., а диаметр – до 80 м. Там обнаружены деревянные здания и многочисленные артефакты, наряду с ними – остатки зерновых культур. Вокруг поселения был вырыт оборонительный ров (см. Куфтин 1950: 239-256), Джигладзе 2007: 20-21).

Поселение **Анаклиа II** расположено на окраине одноименной деревни, в местечке Читанцхаро, на левом берегу р. Энгури, в 2 км. от моря. Высота искусственного холма 5 м., а диаметр – до 50 м. Вокруг холма прорыт искусственный ров. Также там были обнаружены остатки бревенчатых строениях (см. Мухелишвили и др. 2010, Микеладзе, Барамидзе 1976: 98).

Поселение **Эргета** расположено в 25 км. к западу от Зугдиди, возле деревни Эргета (бывш. по-

селение Мамулиа). Высота искусственного холма – 5 м., а диаметр – до 70 м., вокруг него прорыт ров. В поселении обнаружено четыре культурных слоя, в которых найдены остатки бревенчатых строений, пшеница и другие артефакты. В окрестностях сел. Эргеты определено еще несколько искусственных холмов-поселений (см. Папуашвили 2017: 38-44, Папуашвили и др. 2005: 51).

Поселение **Наохваму** расположено к юго-западу от сел. Река муниц. Сенаки. Его высота 4 м., а диаметр – до 60 м. Поселение относится к типу искусственных насыпей. Там были раскопаны деревянные бревенчатые строения. Вокруг холма был искусственный ров. В культурных слоях поселения, наряду с разнообразной керамикой были найдены бронзовые булавки, бронзовые и железные наконечники стрел и копий (Куфтин 1950: 168-238, Джигладзе 2007: 22).

Поселение **Носири III** располагалось на левом берегу р. Техура, в северной части сел. Сенаки одноименного муниц. Высота искусственного холма 3 м., а площадь – до 2500 кв. м. Там обнаружено четыре культурных слоя поздней бронзы и раннего железа, где найдены остатки бревенчатых и костровых строений, формы и ковши для литья металла, разнообразные виды пшеницы, семена винограда и остеологический материал. К северу от Носири обнаружены другие искусственные холмы-поселения. Аналогичные им были подтверждены на территории сел. Геджети на берегу Техуры, на сельскохозяйственной территории сел. Нокалакеви и на холме Ломура в сел. Хорши в окрестностях сел. Сенаки (см. Гогадзе 1982: 36-38, 51-58).

Поселение **Абедати** расположено на краю одноименной деревни в муниц. Мартвили. Высота холма 5 м., а диаметр – 80 м. Вокруг холма шел ров шириной в 10 м. (см. Пхакадзе 1978: 29-59).

Поселение на искусственном холме **Начви** расположено в 2 км. к западу от сел. Мухурчи муниц. Мартвили. Его высота 5 м., а диаметр – 40 м. Там найдены бревенчатые строения (см. Гогадзе 1982: 29-59).

Поселение на искусственном холме **Кекелури** расположено на берегу р. Абаша, возле сел. Мухурчи муниц. Мартвили. Высота холма 4 м., а площадь до 1500 кв. м. (Гогадзе 1982: 29).

Поселение на искусственном холме **Саэлио Курзиа** расположено на правом берегу р. Абаша в муниц. Мартвили. Высота холма 7 м, вокруг него – искусственный ров. На холме найдены бревенчатые строения (см. Джигладзе 2007).

Поселение **Лецава** расположено в восточной части сел. Салхино муниц. Мартвили. Там было раскопано деревянное здание (см. Микеладзе и др. 1980: 35).

Поселение на искусственном холме **Зурга** расположено в районе Сабажо сел. Чаладиди муниц. Хоби. Высота холма 5 м, площадь – 1900 кв. м. В поселении обнаружено три культурных слоя, где раскопали бревенчатые строения (см. Микеладзе 1978: 21, Джигладзе 2007, Микеладзе 1990: 32-34).

Целый комплекс населенных холмов с бревенчатыми строениями, окруженными рвами, был обнаружен разведочными срезками в окрестностях сел. **Сагвичио** муниц. Сенаки, вдоль левого берега Риони (см. Джигладзе 2007).

На побережье возле сел. **Кулеви** были изучены холмовые поселения с остатками бревенчатых строений (см. Папуашвили и др. 2014: 204).

Искусственный холм **Цхеми №3** расположен на окраине одноименной деревни муниц. Абаша на правом берегу р. Абаша. Его высота 6 м. и он окружен искусственным рвом. Там обнаружены бревенчатые строения (Микеладзе и др. 1974: 33-35, Джигладзе 2007).

Поселение на искусственном холме **Кодори I** расположено на территории одноименной деревни возле сел. Наесаково муниц. Абаша, возле места соединения рек Риони и Ногели. Высота холма 3 м., а диаметр – до 60 м. Вокруг холма был искусственный ров. Обнаружены остатки бревенчатых строений (см. Микеладзе и др. 1972: 26). Там же расположено поселение на искусственном холме **Кодори II**, где обнаружены как бревенчатые строения, так и подобный археологический материал (Микеладзе 1990: 33).

Два холмовых поселения в Цаленджихском муниц. в **Палури Жирсуке** на территории одноименной деревни расположены на террасе левого берега Энгури. Неподалеку от поселения находится и захоронение (Григолиа 1971: 29).

Поселение на искусственном холме **Патрикети** расположено на территории муниц. Цхалтубо. Высота холма составляет 7 м, а диаметр – 90 м. Вокруг холма был искусственный ров. При раскопках холма выявлены бревенчатые здания. (см. Джапаридзе и др 1979: 25).

Поселение **Даблагоми** расположено на территории одноименной деревни муниц. Самтредиа, у основания склона т.н. мыса Нацхвари, на высоте 200 м. над низиной Риони. В поселении на гребне холма раскопаны были остатки оштукатуренных бревенчатых строений, обнаружены формы для отливки колхских топоров и наконечники копий (см. Толордава 1977: 71).

Поселения на искусственных холмах **Маглаки** и **Сакулиа** расположены на территории муниц. Цхалтубо. Их высота 7 м, а диаметр – до 100 м. При раскопках холмов обнаружены остатки бревенчатых строений (Каландадзе и др. 2004: 18).

Террасное поселение **Шухути** расположено над одноименной деревней, в 150 м. к северо-востоку от т.н. нацхвари, на территории муниц. Ланчхути. При раскопках выявлены остатки бревенчатых зданий (см. Садрадзе и др. 1996: 31).

Поселение **Аргвета** расположено на территории одноименной деревни в муниц. Сачхере, на левом берегу р. Лашура (см. Джибладзе 2007).

И культурный слой на холме **Сабадури в Саирхе** и в **Модинахе** содержал в себе остатки бревенчатых строений и сопутствующие им археологические материалы (см. Махарадзе, Ломтадзе 1997: 21, Надирадзе 1975: 21, 1990, 9).

Поселение на искусственных холмах **Очамчире** расположено у левого берега р. Джихаури, возле места ее соединения с морем. Из трех холмов на берегу был изучен западный, высота которого 6 м, а диаметр – 70 м. Там были найдены остатки бревенчатых строений. Вокруг поселения был искусственный ров (см. Куфтин 1950: 250-266, Соловьев 1939: 113-124).

Поселение **Мачара** расположено на низкой террасе на правом берегу одноименной реки, в 300 м. от моря. Там были найдены остатки бревенчатых строений (см. Бжания 1966: 113-124).

Поселение **Сохуми** расположено на гребне одноименной горы. Там были обнаружены остатки бревенчатых строений, также в слоях, помимо керамики, выявились предметы, связанные с металлургией (см. Каландадзе 1953: 18-19).

Поселение **Кистрики** расположено на правом берегу одноименной реки возле Гудауты, на приморской террасе. При раскопках были обнаружены остатки бревенчатых и костровых сооружений (см. Бжания и др. 1987: 43).

Комплекс поселения на искусственных холмах **Тамиши** расположен к северо-западу от г. Очамчире, на правом берегу одноименной реки, в 300 м. от моря. При раскопках найдены остатки бревенчатых зданий (см. Барамидзе и др. 1980: 113).

Комплекс поселения на искусственных холмах **Пичори** расположен в 40 км. к северо-западу от г. Гали, в 500 м. от моря, и его площадь достигает 12 Га. Высота центрального холма 5 м. Вокруг комплекса прорыт искусственный ров шириной в 10 м. В центральном холме разрыты остатки костровых строений с бревнами (см. Барамидзе и др. 1987: 43; Джибладзе 2007: 17-18).

Комплекс жилищ на искусственно насыпанных холмах **Джваралеби** (пл. 7 Га) расположен в 3 км. от моря, на окраине сел. Пичори, и состоит из 7 холмов, среди которых выделяется центральный (высота 4 м., диам. до 70 м.). Вокруг обитаемых холмов был ров глубиной в 3 м., а шириной – 3 м. (см. Барамидзе и др. 1990: 23).

Поселение на искусственном холме **Репо-Шешелети** (высота 9 м., диам. – до 120 м.) располагается в юго-западной части одноименной деревни муниц. Гали. На холме обнаружены остатки

бревенчатых строении, а с севера и востока заметны остатки канала (см. Барамидзе и др. 1987: 46-47).

Поселение на искусственном холме **Накаргали** (высота 5 м., диам. до 80 м.) находится в 45 км. от г. Гали, на северо-востоке сел. Пичори, на правом берегу р. Энгури. Вокруг холма кругом шел ров, а на холме обнаружены остатки бревенчатых строении (см. Барамидзе и др. 1987: 46-47).

Поселение на искусственном холме **Ципуриа** расположено возле сел. Тагилони Гальского района, на правом берегу притока Энгури – р. Хаиа. Высота холма 7 м., диам. – до 100 м. Там найдены остатки бревенчатых строении (см. Барамидзе и др. 1990: 23-27).

Комплекс жилищ на искусственном холме **Ганмухури** расположен в 400 м. от моря, на правом берегу Энгури, в муниц. Зугдиди. Высота холма 3 м., а диам. – до 60 м. На холме обнаружены остатки бревенчатых строении (см. Барамидзе и др. 1990: 23-26).

Поселение **Испани** расположено в 2 км. к северо-западу от аэродрома г. Кобулети и в нем должны были быть распространены бревенчатые здания кострового типа (см. Инаишвили 1973: 15, Хахутаишвили 1995, 39).

Поселение на искусственном холме **Намчедури** расположено возле Кобулети, в 1 км. к северу от слияния рек Очхамури и Чолоки, в 300 м. от моря. Высота холма 5 м., а общая площадь – 2000 кв. км. Тут были обнаружены остатки бревенчатых строении. Вокруг холма был вырыт ров (см. Микеладзе, Хахутаишвили 1985: 11-22).

Поселение на искусственном холме **Чолокиспира** расположено в Кобулетском районе, у слияния Чолоки и Очхамури. Там обнаружены остатки бревенчатых сооружений кострового типа, а также остатки металлургической мастерской (см. Чавлеишвили 1991: 17-25; Чавлеишвили 1987: 12).

Согласно Геродоту (см. История IV, 37), от Черного моря до Персидского залива проживало всего четыре народа: иранцы, мидийцы, колхи и сасперы, чье наименование «спер» осталось в названии одной из исторических провинции Южной Грузии. Интересно, что, согласно Геродоту, одежда и стиль ведения боя у колхов и сасперов были одинаковыми: «...сасперы сражаются, подобно колхам» (Геродот VII, 78, 79), что в очередной раз подтверждает их общее происхождение. Сасперы являлись как раз тем племенем, которое, в результате консолидации своего общества создали на центральном участке р. Мтквари Картлийское царство (которое греки и римляне называли Иберией) с центром в г. Мцхета.

Агрессивное соседство кочевых племен и Урарту в первой половине I тысяч. до н.э. привело к проведению оборонительных мероприятий и консолидации различных групп, проживавших в окруженной горами Колхети. Впоследствии этот внешний фактор должен был сыграть большую роль в развитии государства Колхети к V в. до н.э., в чем немаловажную роль играли и культурные инновации. Внешним фактором необходимо считать и греческую колонизацию, текущую в колхском Причерноморье. Среди поселения мигрировавших греков выделялись торговые и аграрные колонии-апоики (см. Валле 1973: 53-72). Первые – конструктивный внешний фактор – эмпорионы. Второй – полис с хорой – деструктивный для местного населения, т.к. с ним связано отнимание территории и изгнание местных жителей. С греческой колонизацией были связаны положительные поползновения в жизни Колхети, конкретнее – население ознакомилось с инновационными на тот момент греческими хозяйственными и культурными достижениями, что дало большой стимул развитию городской жизни, в следствии чего на побережье развились города – Фазис, Гиенос, Диоскурия.

В V-IV вв. до н.э. на территории протогосударства в Колхети развилось сильное царство, чей золотой век процветания хорошо описан как в письменных источниках, так и с помощью многочисленных археологических данных (см. Лотркипанидзе 2002: 124-237, Браунд 1994). Центр Колхети в этот период располагался вдоль срединного течения Фазиса (Риони). Его столица звалась

древними греками Кутаиа (см. Лорткипанидзе 2002: 157). В Колхети было развито многопрофильное ремесленничество – существовали мастерские по обработке металла, изготовке керамики, обработке кожи и древесины, производства различных ювелирных украшений и т.д. Основным стержнем экономического развития Колхети было хорошо развитое производство железа, с помощью которого сельскохозяйственное и промышленное общество снабжалось большим количеством орудий производства. Это подтверждают железные копалки, плуги, топоры и проч., обнаруженные при археологических раскопках в Западной Грузии. Еще одним показателем высокого уровня земледелия можно считать большое количество зерновых культур, обнаруженных при раскопках. Многообразная колхская посуда, изготовленная на быстровращающемся гончарном круге, стандартизирована и однотипна на всей территории государства. Основным строительным материалом, как и в поселениях предыдущей эпохи, являются древесина и глина. В V-IV вв. до н.э. на территории царства Колхети чеканилась своеобразная монета – различные номиналы колхского тетри. В следствии раскопок на свет явилась очень своеобразная художественная культура Колхети, одним из основных видов которой было мастерство по золоту, напр. образцы из Вани и Саирхе – ожерелья, диадемы, серьги и браслеты. Эти предметы уникальны и характерны только для Колхети той эпохи (чеканка, резьба, пайка, филигран, декор) (см. Лорткипанидзе 1971: 651-63).

Согласно письменным источникам (см. Ж.Г. 1955: 24), часть Колхети во времена Азо и Парнаваза (начало III в до н.э.) входит в состав Иберии, что звучит заслуживающим доверия. К этому периоду царство Колхети ослабло и теряет территории. Влияние Иберии распространяется сначала на Восточную, а затем и на внутреннюю Колхети (Меликишвили 1965: 90; Брагвадзе 1990: 137-150), что согласуется и с археологическими открытиями. В до того однородной материальной культуре Колхети с конца IV в. до н.э. появляются перемены, которые становятся более заметными в следующем столетии, а позже переходят и на приморскую культуру Колхети (см. Лорткипанидзе 1972: 40). Изначально это видно по новому типу захоронения – каменные погребения, в основном во Внутренней Колхети – Нигорзгва, Дапнари, Даблагоми, Мтисдзири, Парцханаканеви, Кутаиси, Цхалтубо, Маглаки, Баноджа, Квитири, Годогани, Одилаури, Аджамети, Чхари, Бандза, Дзеври, Цихесулори, Дидвани, Бзвани, Мухиани, Чогнари, Месхети, Уканети, Букисцихе, Зенобани, Гогорети, Земопарцхма, Теклати, Исула, Занати, Нокалакеви, Батнаохуро, Ланчхути, Дзирула, Саджавахо, Бори и др. (см. Толордава 1980: таб. 1). Согласно археологическим данным, с конца IV в. до н. э. в Колхети появляются и кувшинные погребения, а материалы из подобных захоронения уже отличаются от предыдущего периода и указывают на перемены (см. Лорткипанидзе 1972: 40). В ювелирных изделиях (бусы, браслеты, серьги и нашейные кольца) и керамике, найденной в каменных погребениях, уже заметен симбиоз местных и занесенных форм и оформления. Появление перемен в материальной культуре внутреннего Колхети впервые было замечено в виде красноорнаментной т.н. иберийской керамики в Саирхском Ломинаури (см. Надирадзе 1975: 99), Итхвиси и Вани (см. Лорткипанидзе 1977: 20). Подобная посуда чужда для Колхети до III в. до н.э. С того же периода влияние Иберии видно и на колхской архитектуре: сходство между строительными технологиями (сырой кирпич, сухая кладка тесанных камней) Армазисцихе, Цицамури, Гартис кари, Цихиагора, Самадло и Уплисцихе в Иберии и Вани и Саирхе в Колхети, также сходство замечено в черепице Самадло, Вани и Мцхеты, в террасной планировке городищ Самадло, Саркине и Вани. После петрографического исследования строительных камней в поселении Самадло выяснилось, что эта разновидность (Экларский известняк) добывается только в Западной Грузии, неподалеку от Кутаиси. О радикальных переменах в материальной культуре Колхети также свидетельствует выпадание колхского тетри из обращения с конца IV в. до н.э. и замена его монетами Александра Македонского и Лиссимаха, а также их подражаниями.

В следствии боевых действий конца IV в. до н.э. разрушены строения горы Гиоргобиани в Варцixe, горы Адеишвили в Мтисдзири, а также в Вани. Строения горы Гиоргобиани в Варцixe разрушены и сожжены в конце IV в. до н.э. (Джапаридзе 1977: 43-50), в тот же период сожжено белокаменное здание на центральной террасе в Вани, а также бревенчато-оштукатуренное строение на верхней террасе, также разрушено оборонительное строение из оштукатуренных бревен (датировка разрушения выявлена методом распада радиоактивного углерода) на горе Адеишвили в Мтисдзири (см. Гамкрелидзе 1982: 56-63, 93). Перемены в материальной культуре Колхети на грани IV и III вв. до н.э. может быть объяснено результатами боевых действий в борьбе за власть между Азо (Азон) с одной стороны и Парнавазом-Куджи с другой и, как известно, Иберийское царство возникает именно в то время (Мамулиа 1979: 93-113), а внутренняя Колхети в политическом плане сливается с ним. Исторические сведения («Обращение Картли» и «Жизнь Грузинских царей и праотцов и родичей») об образовании царства Картли и отношении Азо и Парнаваза в целом заслуживают доверия. Азо, ставленник Александра, пришел из Ариан-Картли (территория возле истоков Чорохи, Мтквари и озера Ван. Геродот III, 94) и подчинил поначалу географическо-стратегический центр Картли – Мцхету (у слияния Арагви и Мтквари), а потом и другие территории, населенные картвельскими племенами (в том числе и Эгриси – Колхети) (см. Древнегрузинская агиография... 1963: 81).

Леонтий Мровели упоминает крепости Цихе-Годжи (Нокалакеви), Шорапани и Димни (Житие Картли 1955: 24). Шорапани расположено у современного одноименного села, Димни отождествляется с развалинами крепости у сел. Верхний Дими. В то время внутренние распри между отдельными частями Колхети усилились, а в Иберии случилась политическая и общественная консолидация, которая привела к созданию царства с сильной центральной властью, которая, в процессе развития, инкорпорировала в себя часть Колхети (см. Гамкрелидзе 1985: 87-98). Это состояние длилось до попадания черноморского побережья под влияние понтийского царства Митридата VI Эвпатора. К концу IV в. до н.э. в прибрежной Колхети развиваются города полисного типа – Диоскурия, Гиенос, Фазис, Кобулет-Пичвнари, а внутренняя Колхети попадает под политическое влияние Иберии (см. Гамкрелидзе 1985: 86-97), в том числе и т.н. страбоновские скептухии (см. Страбон XI, II, 18) – Саирхе (см. Надирадзе 1990), Кутаиси (см. Ланчава 1975), Нокалакеви (см. Закараиа 1981, Ломоури 1981: 18-46), Вани (археологический материал см. в сборнике «Вани» 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1983). Такое территориальное деление было обусловлено физико-географическими и экономическими-коммуникационными причинами. Как видно, отдельные поселения выдвинулись вперед и заняли позицию городских центров. Важным является сведение о Колхети, приведенное в «Географии» Страбона: «каким великим и известным было в старину это государство... В последствий наследники разделили страну на скептухии и у них была умеренная власть» (см. Страбон XI, II, 18). Как видно из этого отрывка и подтверждается раскопками, уже в V в. до н.э. в Колхети на основе физико-географии и экономики с коммуникациями формируются политические единицы, управляемые представителями местной знати. Из этих территории некоторые выдвинулись и стали городскими центрами с подчиненными себе землями, как, допустим Вани, Кутаиси, Саирхе и др. Согласно Страбону, государство было разделено, по всей видимости центральной властью, на определенные территории-управленчества, в целях упрощения административного правления и достижения большей централизации (см. Инадзе 1961: 783-790, Лорткипанидзе 1977: 15).

Можно считать, что на первом этапе эти образования были территориально-племенными, но в последствии одна из аристократических фамилии выдвигается и подчиняет себе остальные, а позднее проводит административные реформы для укрепления государственной власти, подобные реформам царя Парнаваза в Иберии (см. Ж. К. 1955: 24). В течении времени между самоуправ-

лениями Колхети случилась дифференциация по причине разницы в региональной географии и агроклиматических условиях (скептухии низменности Риони должны были быть богаче, чем в Гурийских горах), что затем, примерно во второй половине IV в. до н.э. вызвало распрю между ними, окончившуюся ослаблением Колхети и присоединением его в сферу влияния Иберии.

В начале I в. до н.э. у берегов Колхети появляется понтийский царь Митридат VI Эвпатор (см. историографию – Раинах 1890, Саникидзе 1956, Гозалишвили 1965, Дундуа 1974: 146-159), у которого были свои политические и стратегические интересы и который подчиняет себе города Гиенос, Фазис, Диоскурию, Кобулет-Пичвнари, в целях объединения всей береговой линии Черного моря. Попадание под власть такого сильного лидера, каким был Митридат, означало укрепление обороны, торговли и экономики. В тех прибрежных городищах, которые более-менее изучены в наши дни – Эшера, Сохуми-Диоскурия, Очамчире-Гиенос – не обнаружены ни слои с пожарищами, ни следы боев на рубеже II-I вв. до н.э. (см. Гамкрелидзе 1985: 97). По рассказу Страбона (XI, II, 17, 18) видно, что Митридата интересовало побережье Колхети, ставшее опорой его флота, и его ресурсы – древесина, лен, конопля, воск и смола – для кораблестроения, также большой была коммуникационно-стратегическая важность Колхети для присмотра за северночерноморскими землями Понтийского царства. Центром Западной Колхети после покорения Митридат сделал Диоскурию (см. Страбон XI, II, 18).

Ситуация в Колхети сменилась после поражения Митрадата в Греции в первой понтийско-римской войне. Победив Иберию, Помпей перешел в Колхети (см. Плутарх «Помпей», 34). К появлению римлян внутренняя Колхети была поделена на скептухии (см. Дион Кассий «История Рима» XXXVII, 3), часть которых (напр. Шорапани, в котором Помпей не встретил сопротивления) была под влиянием Иберии, а часть (напр. скептухия Вани) сохраняла относительную независимость. Западная Колхети подчинялась двоюродному деду Страбона, наместнику Митридата Эвпатора Моаферну (resp. Понтийская Колхети) (Страбон, XI, II, 18). Помпей дошел до моря, к городу Фазис, вдоль одноименной реки. Как правило, римляне не меняли структуру власти в покоренных землях, а просто ставили ее себе на службу, и Колхети не стала исключением. Можно считать, что римская власть в скептухиях внутренней Колхети (допустим Олтаке) была эфемерной – о трудностях полного покорения тех краев замечал еще Лукулл во время войны с Митридатом (см. Плутарх «Лукулл», 14).

Инкорпорация части Колхети в состав Иберии вызвало смену статуса царства Колхети, для которого экспансия понтийцев, аннексировавших прибрежную территорию, стало отрицательным внешним фактором. Рим тоже, в свою очередь, оказал влияние на процесс развития Колхети, с одной стороны отрицательное – западная часть попала под влияние Рима, а с другой стороны, нестабильность в некоторых регионах, вызванная хитростью римской политики, окончилась развитием полузависимых от Рима «княжеств» (см. Флавий Арриан «Путешествие вокруг Черного моря», 11).

Основные производственные и сельскохозяйственные территории Иберийского (resp. Картли) царства находились в низинах внутреннего Картли, в долине Мтквари, на плодородных полях Тирипони и Мухрани, в низинах нижнего Картли и Алазанской долине – в условиях сухого континентального климата, где требовалась проводка оросительных каналов для интенсивного земледелия. Страбон сообщает об Иберии: «Иберия в основном богата городами и деревнями, где строят дома с черепичной крышей, архитектурно обустроенными, есть рынки и проч. ... Часть страны окружена Кавказскими горами... В середине равнина, орошаемая реками, крупнейшая из них – Мтквари... Она течет по долине, богатой пастбищами, и сливается со многими другими реками, среди которых Алазани... Они впадают в Каспийское море» (см. Страбон XI, III, 1,2). В Иберии в большом количестве добывались строительные материалы – древесина, глина, камень, и

металлургические ископаемые – медь, железо, олово. Местная плодородная почва, многообразный рельеф, гидроресурсы, руды, разнообразие флоры и фауны давали основу для прогресса общества. Возведение крупных зданий и рытье оросительных каналов невозможно представить себе без соответствующих орудий труда и хорошей рабочей организации, а строительством руководили знающие и опытные личности. Эти лидеры были также ответственны за оборону поселения и, таким образом, в условиях единого решения оборонительных и жилищных проблем, происходила политическая консолидация. С ростом масштаба работ и боевой готовности росла и роль лидеров в обществе, а со временем развился и протогосударственный слой. Такое развитие социума, возможно, зародилось еще в курганной культуре (прим. II тысяч. до н.э.). Эти обстоятельства способствовали развитию сильной политической единицы – Иберийского царства. Археологические данные подтверждают, что в эпоху поздней бронзы-раннего железа центральная часть древней Грузии была плотно населена, в основном население обитало на холмах. Например в VIII-VI вв. до н.э. холмовое поселение Ховле становится поселком, а в VI-V вв. растет ее фортификационное значение, а вокруг нее прорывается довольно глубокий ров. Этот холм господствует над окружающей территорией (см. Хидашели 2009: 24-28).

В следствии объединения картвельских племен, проживающих у истоков Чорохи, Мтквари, Верхнего Ефрата и Аракса (колхи, сасперы, месхи и др.) в XI-VII вв. до н.э. появляется протогосударство, упомянутое еще в древнейших клинописных источниках. Колхов и сасперов упоминает и Геродот (История IV, 37). Основным письменным источником об Иберии III в. до н.э. – III в. н.э. является часть «Жития Картли» – «Жизнь грузинских царей и праотцов и родичей», составителем либо переписчиком которой являлся Леонтий Мровели, пользующийся многочисленными грузинскими и иностранными источниками. Большая часть сведений (персонажей, пунктов и т.д.) этого труда подтверждена новейшими археологическими раскопками, напр. города-крепости Настакиси, Саркине, Цихегоджи, Армазцихе (Багинети), Шорапани, Димна (м. Гамкрелидзе, Миндорашвили, Брагвадзе, Квачадзе и др. 2013), исторические персонажи – Артаг (resp. Арток), Фарсман I, Фарсман Квели, Митридат (Михрдат), Амазасп. В археологических памятниках эпиграфного типа подтверждены имена исторических деятелей: царь Фарсман упомянут в надписи императора Веспасиана 75 г. н.э., обнаруженной на правом берегу Мтквари, у Армазисцихе. Царь Митридат упомянут в надписи, найденной в Риме, также в Риме, в порту Остия, обнаружена надпись, упоминающая царя Фарсмана. Он же упомянут в т.н. Армазской билингве, обнаруженной в Мцхета, Армази, также в этой билингве говорится о «великом царе Иберии» Ксефарнуге. «Великий царь Иберии» Амазасп упоминается в надписи, обнаруженной в следствии археологических раскопок в Армазисцихе. Деяния исторических личностей, о которых пишет Мровели, встречаются и в греко-римских источниках, напр. Аппиан и Дион Кассий упоминают царя Артага в описании похода Помпея в Иберию в 65 г. до н.э., Фарсман I упомянут у Тацита, Фарсман II – у Арриана, Аэлия Спартиана, Юлий Капитолина и др. Цари, упомянутые в письменных источниках, являлись руководителями и организаторами Картли. Военно-административные реформы царя Парнаваза заложили основу существования Иберийского царства, а затем эти реформы были продолжены другими царями из его династии.

В 334 г. до н.э. в Малой Азии появились воиска Александра Македонского. С их поддержкой лидер Ариан-Картли, одного из картвельских объединений в Кавказии, – Азо захватил город-крепость Саркине, затем установил свою власть в Иберии. Под его руководством тут установился греко-македонский (resp. европейский) порядок. Консолидация Иберии проходила болезненно. Группы выдающихся воинов разных краев видели выход в использовании иностранной силы для упрочнения своей власти, использовали для этого то скифо-киммерийцев, то иранцев, то греко-македонцев. Мцхетский дворянин Парнаваз со своими сторонниками (провосточно-иран-

скими) воспротивился власти Азо и сверг его власть. Свидетельством разрушения, вызванных их боевыми действиями, можно считать обнаруженные, сожженные городища конца IV в. до н.э. в Картли (см. Гамкрелидзе, Миндорашвили, Брагвадзе, Квачадзе и др. 2013).

В начале III в. до н.э. Парнаваз смог объединить всю Иберию и часть Колхети, и основал династию Парнавазианов. Письменные источники приписывают ему проведение административно-государственных реформ в Иберии, а ее военно-политическая система была на высоком уровне. Государство было разделено на территориально-административные единицы, которые управлялись представителями местной военной аристократией, эриставами, о которых говорят греческие и арамейские письменные источники (Страбон, XI, II, 18), их инсигниями были скипетр, перстень-печать, драгоценный пояс, вооружение и проч. Упомянутые предметы были обнаружены в археологических раскопках (см. археологические открытия в Мцхета). Армия государства (см. Страбон, XI, III, 3, XI, IV, 5, Аппиан «Митридатика», 103, Ж.К., Плутарх «Лукулл», 31) была вооружена копьями, клинками, боевыми топорами, луками со стрелами, броней, шлемами и щитами, боевыми колесницами, камнеметами, у них было передовое на то время железное вооружение для нападения и обороны (см. Гамкрелидзе 2010). Важную часть в обороне Иберии занимали фортификационные сооружения, возведенные в стратегически важных и удобных местах – Мцхета, Уплисхихе, Урбниси, Саркине, Настакиси, Шорапани, Димни и др., в особенности хорошо была защищена столица – Мцхета, где, наряду с цитаделью в Армазцихе, была возведена мощная оборонная система (см. Гамкрелидзе 2010, Гамкрелидзе, Миндорашвили, Брагвадзе, Квачадзе и др. 2013).

В первой половине I в. Иберия усилилась и начала экспансию за счет взятия важного пункта на р. Аракс – город-крепость Артаксата, вернула территории у истоков Мтквари, Чорохи и Аракса. Фарсман II Квели уже, не таясь, ведет борьбу против Рима, пытаясь вытеснить империю из приморской Колхети и Южного Кавказа. Ради своих интересов Иберия ведет борьбу с военными гигантами – Римом и Парфией, которые принимали Иберию всерьез, поэтому при императоре Антонине Пие (138-161 гг.) отношения Рима с Иберией улучшаются. Римский историк Элий Спартиан упоминает о почтении римского императора к Фарсману ради военной поддержки на Кавказе, и передаче иберийскому царю драгоценных подарков (возможно как раз эти драгоценности обнаружены в Мцхете, см. археологические материалы Мцхеты), а также боевого слона и пятьдесят воинов (см. Элий Спартиан). В 140 г. н.э. Фарсман II со свитой отправляются с дипломатической миссией в Рим, где их встретили с почетом и поставили царю статую в знак уважения (см. Дион Кассий, История Рима, XX, 2). В следствии гибкой политики во время войн между Римом и Парфией Иберия расширяет границы.

Со второй половины I тысяч. до н.э. в древней Грузии из поселения городского типа в военно-стратегических местах и на торговых узлах развились города, информация о которых есть как в письменных, так и археологических источниках, напр. Мцхета Армазцихе у Мцхеты, Настакиси-Самадло – к востоку от г. Каспи, Дзалиса – у одноименной деревни, Уплисхихе – к востоку от г. Гори, Саркине – к западу от Мцхеты и др. (см. Гамкрелидзе, Миндорашвили, Брагвадзе, Квачадзе и др. 2013). Строения, раскопанные в этих городах, были возведены с использованием самых передовых на то время теоретических и практических знаний. Самой укрепленной частью города был акрополь, где располагались правительственные резиденции и главный храм. Город окружала мощная стена с башнями, зачастую перед ней был прорыт ров. Стены выкладывались тесаными четырехугольными камнями и необожженным кирпичом, камни закреплялись глиняным раствором и металлическими скрепами. Для перекрытия здания использовался плоская черепица с желобами. Разумеется, возведение общественных, административных, промышленных, акваторических (водопроводы и колодцы), культовых и оборонительных сооружений было невоз-

можно без соответственных орудии труда и хорошей организации большого количества рабочей силы, а работами не могли не руководить лица с соответствующей квалификацией и опытом. При раскопках во Мцхета было обнаружено надгробие, на котором упомянуто имя главного архитектора-зодчего Мцхеты – Аврелия Ахолиса.

Города были крупными центрами мастерства и торговли, им принадлежали сельскохозяйственные территории вокруг, откуда доставлялось продовольствие. Столицей Иберии была Мцхета – агломерация поселков городского типа, расположенная у места слияния Мтквари и Арагви. Основные поселения Мцхеты – Армазцихе-Мта Картли, Кацитавана, Армазисхеви, укрепленная полоса Гартискари-Цицамури-Зедазени, а также участки между ними. Главная крепость – Армазцихе – контролировала слияние Мтквари и Арагви, а также Хертвиси и перекресток путей, а ограждена она, с одной стороны, Мтквари, а с другой – параллельными оврагами, вдоль которых шли валы с четырехугольными башнями. Сооружения из тесаного камня тут встречаются с III в. до н.э., также попадаются и сырцовые кирпичи. Внутри стен располагались дворцы, храмы, бани и т.д. Археологи обнаружили там большое количество капителей, колонн, баз, черепицы и других архитектурных деталей.

Торгово-экономические отношения с греческим миром сыграли важную роль в культурном и экономическом развитии Иберии, произошла интеграция в экономическую систему средиземноморья и южной Европы, что направило Древнюю Грузию в лоно европейской цивилизации. Риони-Квилира (Фазис) и Мтквари были удобными торговыми путями, благодаря своему географическому расположению, сведения об их транзитной роли есть у Страбона и Плиния (см. Страбон, XI, VII, 3, Плиний Секунд, VI, 52). Как раз вдоль этих путей располагались классические и раннесредневековые поселения, при раскопках которых были обнаружены иностранные предметы.

Картвельские племена издревле обитают на территории Грузии, на первоначальном этапе они проживали в бассейнах Мтквари, Риони и Чорохи – территории от озера Ван до Кавказского хребта включительно. Объединения этих народов различные источники (Геродот, Ксенофонт, Страбон Арриан, Леонтий Мровели и др.) называют по-разному – колхи, иберы, халибы, мосуиники, сасперы, макроны, гениохи, мосхи, таохи, апсилы, тибарены, саниги, позже – чаны, лазы, сваны, эгры, карты и т.д. (см. Показатель Грузии и грузин... 1993).

Протогосударственность появилась, скорее, в бассейнах верховий Мтквари и Чорохи, позже крепкая государственность укоренилась в бассейне Риони и распространилась на срединное течение Мтквари. С III в. до н.э. же напротив – Колхети попала под власть сильной и консолидированной Иберии. На основе территории Колхети-Лазики и Иберии развилось единое государство – Грузия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Адамиа А., Колхские плетеные дома. жур. «Дзеглис Мегобари», №49. Тбилиси 1979 (Груз.)
2. Апакидзе Дж., Хронология колхской культуры эпохи поздней бронзы и раннего железа. Автореферат для соискания докт. ист. наук. Тбилиси 2002 (Груз.)
3. Барамидзе М., Джибладзе Л. Чигшвили Т. Археологические исследования на строительных площадках Абхазской АССР. Жур. «Дзеглис Мегобари», №1. Тбилиси 1990. Стр. 23-26 (Груз.)
4. Бердзенишвили Н., Вопросы истории Грузии, Т. I. Тбилиси 1964 (Груз.)

5. Бердзنيшвили М., К истории г. Фазис. Тбилиси 1969 (Груз.)
6. Брагвадзе З., К вопросу картизации восточных регионов (долина Квирилы) Колхети. Вестник Акад. Наук Груз., №4. Тбилиси 1990. стр. 137-150 (Груз.)
7. Берадзе Т., Мореплавание в древней Грузии. Тбилиси 1981 (Груз.)
8. Габидзашвили Г., Сахарова Л., Сулава Н., Сулханишвили Д., Результаты раскопок археологической экспедиции в Лечхуми, Полевые археологические раскопки, 1989-1992 гг. Тбилиси 2004. стр. 121-123 (Груз.)
9. Гагошидзе Ю., Колхская культура (Колхети, Иберия), сбор. Картвельское наследие, VII. Тбилиси 2003. стр. 90-101.
10. Гагуа Г., Использование агроклиматических ресурсов Колхети. Тбилиси 1988 (Груз.)
11. Гамкрелидзе Г., Древние поселения Центральной Колхети. Тбилиси 1982 (Груз.)
12. Гамкрелидзе Г., Античная эпоха или иберо-колхская эпоха. Сборн. Центра археологических исследований «вопросы археологии Грузии», III. Тбилиси 1985А. стр. 123-129 (Груз.)
13. Гамкрелидзе Г., К истории Колхети времен Азо-Парнаваза. Вестник акад. Наук. Грузии (серия Ист...), №3. Тбилиси 1985. стр. 86-97 (Груз.)
14. Гамкрелидзе Г., Митридат Эвпатор и некоторые вопросы истории Колхети-Иберии. Вестник акад. Наук. Груз., №2. Тбилиси 1989. стр. 59-69 (Груз.)
15. Гамкрелидзе Г., Историческо-топоархеологические поиски, Тбилиси 1993 (Груз.)
16. Гамкрелидзе Г., К вопросу о местоположении и дефиниции г. Фазис. Журн. Центра арх. Исслед. Акад. Наук. Груз. «Иберия-Колхети», №1. Тбилиси 2003. Стр. 170-189 (Груз.)
17. Гамкрелидзе Г., Воина и вооружение в Иберии и Колхети. Тбилиси 2010 (Груз.)
- 18.
19. Гамкрелидзе Г., Миндорашивили Д., Брагвадзе З., Квачадзе М., и др. Топоархеологический словарь Жития Картли. Тбилиси 2013 (Груз.)
20. Гамкрелидзе Г., О колхской деревянной архитектуре и ее социальном значении, сборн. «Гурия» VI. Тбилиси 2016. стр. 185-200 (Груз.).
21. Гвалиа Т., Некоторые вопросы к взаимонаправленности географического фактора и грузинской культуры. Тбилиси 1991. стр. 52-127 (Груз.)
22. Гобеджишвили Г., Поздний бронзовый и ранний железный век в Грузии, ОИГ/СИН, Т. I. Тбилиси 1970. Стр. 243-311.
23. Гобеджишвили Н., Конструкция погребения и способы погребения в колхских и кобанских культурах. Тбилиси 2014 (Груз.)
24. Гогадзе Е., Коридзе Е., Дариспанашвили М., Результаты работы археологической экспедиции Носир-Мухурчи, АЭГМГ/ССМАЕ, VII. Тбилиси 1982. Стр. 58-70 (Груз.)
25. Гозалишвили Г., Митридат Понтийский. Тбилиси 1965 (Груз.)
26. Григолиа Г., Результаты археологическо-поисковой экспедиции в Западной Грузии, сбор. Археологические исследования в Грузии 1969. Тбилиси 1971 (Груз.)
27. Григолиа Г., Пхакадзе Г., Барамидзе М., Результаты работы исследовательской археологической экспедиции 1966 г. В Западной Грузии. Материалы археологии Грузии и Кавказа, Т. V. Тбилиси 1973. Стр. 17-38 (Груз.)
28. Георгика, III (Греческо-грузинский текст издал С. Каухчишвили). Тбилиси 1936 (Груз.)
29. Георгика, II (Греческо-грузинский текст издал С. Каухчишвили). Тбилиси 1936 (Груз.)
30. Гордезиани Р., Избранные произведения. Тбилиси 2000 (Груз.)
31. Гугушвили П., Зерновое хозяйство в Грузии. Тбилиси 1954 (Груз.)

32. Дион Кассий, Сведения о Грузии (издал Н. Ломоури). Тбилиси 1966 (Груз.)
33. Дундуа Г., Чеканилась ли монета в Вани? Вестник Акад. наук. Грузии (серия Ист...), №2. Тбилиси 1974. Стр.146-159 (Груз.)
34. Дундуа Г., Лорткипанидзе Г., Монеты из Вани, Вани III. Тбилиси 1977. Стр. 119-152 (Груз.).
35. Дундуа Т., Колхети, Иберия и Понтийское царство по нумизматическим материалам. Тбилиси 1993 (Груз.)
36. Энгельс Ф., Происхождение семьи, частной собственности и государства. Тбилиси 1953 (Груз.)
37. Вашакидзе В., Из социальной истории Картли времен эллинизма. Тбилиси 1991 (Груз.)
38. Вахушти Батонишвили, Житие Картли, IV. Тбилиси 1973. Стр. 53 (Груз.)
39. Закараи П., Общий отчет о работах, проведенных в Нокалакеви в 1973-77 сбор. Нокалакеви-Археополис. Тбилиси 1981. Стр. 77-119 (Груз.)
40. Толордава В., Погребенье в эллинистической Грузии. Тбилиси 1980 (Груз.)
41. Инаишвили А., Материалы из старого поселения Испани, Полевые археологические исследования в 1972. Тбилиси 1973. Стр. 15 (Груз.)
42. Инанишвили Г., У истоков грузинской металлургии. Тбилиси 2018 (Груз.)
43. Инадзе М., К вопросу о скептухиях царства Колхети. Вестник Акад. Наук Груз., XXVI, №6. Тбилиси 1961. Стр. 783-790 (Груз.)
44. Инадзе М., Греческая колонизация восточного Причерноморья. Тбилиси 1982 (Груз.)
45. Инадзе М., Храмовые центры в древней Колхети. Вестник Акад. Наук. Груз. (серия Ист...), №4. Тбилиси 1986. Стр. 32-53 (Груз.)
46. Инадзе М., Общество древней Колхети. Тбилиси 1994 (Груз.)
47. Инадзе М., Вопросы истории древней Колхети. Тбилиси 2009. Стр. 31-50. (Груз.)
48. Какабадзе Сар., К вопросу генезиса грузинской государственности. Сбор. Исторический вестник, №1. Тбилиси 1924 (Груз.)
49. Каландадзе К., Бубеишвили Т., Иоселиани Н., Джикиа М., Каландадзе Н., Экспедиция Цхалтубо. Полевые археологические исследования 1989-1992. Тбилиси 2004. Стр. 18 (Груз.).
50. Кахидзе Ам., Античные города грузинского приморья. Тбилиси 1971 (Груз.)
51. Кахидзе Ам., Античные памятники Причерноморья (греческое захоронение Пичвнари), Батуми 1975 (Груз.)
52. Каландадзе Ал., Археологические памятники Сохумской горы. Сохуми 1953 (Груз.)
53. Квирквелиа Г., Иностранные ученые о металлургии древнейших картвельских племен. Тбилиси 1976 (Груз.)
54. Кордзахиа М., Климат Грузии. Тбилиси 1961 (Груз.)
55. Ламберти Арканджело, Описание Самегрело. Тбилиси 1938 (Груз.)
56. Ланчава Ом., К древней историографии Кутаиси. Тбилиси 1975 (Груз.)
57. Личели В., Промышленный район древнего Вани. Тбилиси 1991 (Груз.)
58. Ломоури Н., Сведения Клавдия Птолемея о Грузии, Материалы к истории Грузии и Кавказа, оч. 32. Тбилиси 1955 (Груз.)
59. Ломоури Н., Нокалакеви, сб. Нокалакеви-Археополис, I. Тбилиси 1981. Стр. 18 (Груз.)
60. Лорткипанидзе От., О путях из Индии к Черному морю в античности, Вестник Акад. Наук. Груз. XIX, №3. Тбилиси 1957. Стр. 377-384 (Груз.)
61. Лорткипанидзе От., Античный мир и древняя Колхети. Тбилиси 1966 (Груз.)
62. Лорткипанидзе От., Материалы о художественной культуре Колхети V в. до н.э., труды

- ТГУ, №1 (138). Стр. 51-63 (Груз.)
63. Лорткипанидзе От., Городище Вани, Вани I. Тбилиси 1972. Стр. 7-42 (Груз.)
 64. Лорткипанидзе От., Городище Вани (Раскопки, история, проблемы) сб. Вани III. Тбилиси 1977. Стр. 13-27, 54 (Груз.)
 65. Лорткипанидзе От., У истоков древней грузинской цивилизации. Тбилиси 2002. Стр. 124-183 (Груз.)
 66. Маисаиа И., Сансиашвили Т., Русишвили Н., Аграрная культура Колхети. Тбилиси 2005 (Груз.)
 67. Мамулиа Г., Классовое общество и формирование государства в древнем Картли. Тбилиси 1979 (Груз.)
 68. Махарадзе Г., Стратификация горы Сабадури и основные этапы истории городища Саирхе. Тбилиси 1991 (Груз.)
 69. Махарадзе Г., Ломтадзе Г., Распространение колхской культуры в долине Квирилы, очерки Государственного музея искусств Грузии, II. Тбилиси 1997. Стр. 21-29 (Груз.)
 70. Махарадзе Г., Значительный этап истории городища Саирхе, археологический журнал, I. Тбилиси 2000. Стр. 43-66 (Груз.)
 71. Меликишвили Г., К вопросу о классовом обществе и происхождении государства в Грузии, изд. Акад. Наук. Груз., Тбилиси 1955 (Груз.)
 72. Меликишвили Г., К вопросу древнейшего населения Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Тбилиси 1965 (Груз.)
 73. Меликишвили Г., Древнейшие объединения населения Юго-Западной Грузии, Очерки истории Грузии I. Тбилиси 1970 (Груз.)
 74. Микеладзе Т., Барамидзе М., Полевые исследования археологической экспедиции Колхети 1971 г. Полевые археологические исследования 1971 г., Тбилиси 1972. Стр. 33-35 (Груз.)
 75. Микеладзе Т., Пхакадзе Г., Барамидзе М., Лорткипанидзе Г., Мухелишвили Д., Хахутаишвили Д., Результаты археологических исследований Колхетской экспедиции, полевые археологические исследования 1973. Тбилиси 1974. Стр. 33-35 (Груз.)
 76. Микеладзе Т., Исследования по истории древнейшего населения. Колхети и Юго-Восточного Причерноморья. Тбилиси 1974 (Груз.)
 77. Микеладзе Т., Археологические исследования у нижнего течения Риони. Труды Колхетской археологической экспедиции, I. Тбилиси 1978 (Груз.)
 78. Мухелишвили Д., Основные положения исторической географии Грузии, I. Тбилиси 1977. Стр. 32-62 (Груз.)
 79. Мухелишвили Д., Джибладзе Л., Папуашвили Р., Папуашвили Н., Анаклиа II. Тбилиси 2010 (Груз.)
 80. Надирадзе Дж., Археологические памятники долины Квирилы. Тбилиси 1975 (Груз.)
 81. Надирадзе Дж., Саирхе – древнейший город Грузии. Тбилиси 1990 (Груз.)
 82. Ниорадзе Г., Археологические раскопки Колхиды. Вестник института языка, истории и материальной культуры, X. Тбилиси 1941 (Груз.)
 83. Папуашвили Р., Археологические раскопки и разведка в Колхетской низине (1983-1986), Друг памятника №4. Тбилиси 1987. Стр. 52-54 (Груз.)
 84. Папуашвили Р., Сравнительная хронология колхских коллективных захоронений по оружию. Тбилиси 1998 (Груз.)
 85. Папуашвили Р., Папуашвили Н., Древние поселения Колхети. Эргета. Тбилиси 2005.

Стр. 51-56 (Груз.)

86. Папуашвили Р., Папуашвили Иос., Палеорежим Черного моря и его влияние на поселения Колхетской низменности (III-I тыс. до н.э.). Тбилиси 2014 (Груз.)
87. Папуашвили Р., О Зугдидской археологии. Тбилиси 2017 (Груз.)
88. Плутарх. Параллельные биографии (перевод Ак. Урушадзе). Тбилиси 1957 (Груз.)
89. Рамишвили Ал., Из истории материальной культуры Колхети. Батуми 1974 (Груз.)
90. Рамишвили Ал., Захоронение с гравированными колхскими топорами из дер. Нацар-гора. Жур. «Дзиебани», №12. Тбилиси 2003. Стр. 41-48 (Груз.)
91. Рухадзе Дж., Римская культура в Западной Грузии. Материалы к этнографии Грузии XI. Тбилиси 1960. Стр. 75-91 (Груз.)
92. Садрадзе В., Хохобашвили Т., Глирвашвили Е., Культура поселения времен широкого освоения поздней бронзы и раннего железа Внутреннего Картли. Тбилиси 2018 (Груз.)
93. Садрадзе В., Дзнеладзе М., Давлианидзе Р., Мурванидзе Б., Чанишвили Т., Мгеладзе Н., Археологические исследования в Гурии в 1991-94 гг., Сбор. Гурия I. Тбилиси 1996. Стр. 31-44 (Груз.)
94. Саникидзе Л., Понтийское царство. Тбилиси 1956 (Груз.)
95. Грузинская и зарубежная терминология, определяющая Грузию и грузин (ред. Г. Паичадзе). Тбилиси 1993 (Груз.)
96. Очерки истории Грузии I (ОИГ). Тбилиси 1970 (Груз.)
97. Сулгуладзе Ив., Происхождение государства в Грузии. Тбилиси 1951 (Груз.)
98. Урушадзе Ак., Древняя Колхети в сказании об аргонавтах. Тбилиси 1964 (Груз.)
99. Панцхава Л., Памятники художественной культуры Колхети. Тбилиси 1988 (Груз.)
100. Пицхелаури К., Этнокультурные системы Юго-Восточного Кавказа в бронзовую и железную эпохи. Тбилиси 2013 (Груз.)
101. Флавий Арриан. Путешествие вокруг Черного моря (Греческий текст с грузинским переводом, издан Т. Кечармадзе). Тбилиси 1961 (Груз.)
102. Пхакадзе Г., Материалы из дихагудзубы в Абедати. Тбилиси 1978. Стр. 138-140 (Груз.)
103. Кавтарадзе Г., Вопросы развития государственности Грузии с древнейших времен – серия кавказиологии II. Тбилиси 2006. Стр. 3-45 (Груз.)
104. Житие Картли (Издад С. Каухчишвили), Т. I. Тбилиси 1955 (Груз.)
105. У истоков грузинской государственности, сборн. Тбилиси 2001 (Груз.)
106. Коридзе Д., Археологические памятники, Тбилиси II. Тбилиси 1958.
107. Коридзе Д., К истории колхской культуры. Тбилиси 1965 (Груз.)
108. Каухчишвили Т., География Страбона. Тбилиси 1957. Стр. 55 (Груз.)
109. Каухчишвили Т., Аппиан. Тбилиси 1959 (Груз.)
110. Каухчишвили Т., Сведения Гиппократа о Грузии. Тбилиси 1965 (Груз.)
111. Каухчишвили Т., Сведения греческих писателей о Грузии. Тбилиси 1967 (Груз.)
112. Каухчишвили Т., Гераклид и его сведения о Грузии, сборн. Восточная филология, Т. I. Тбилиси 1969. Стр. 186-190 (Груз.)
113. Каухчишвили Т., Недавно обнаруженная греческая надпись в Вани. Сборн. Грузинское источниковедение VII. Тбилиси 1987. Стр. 131-143 (Груз.)
114. Каухчишвили Т., Корпус греческих надписей Грузии, I, II, III. Тбилиси 2000 (Груз.)
115. Коранашвили Г., Географическая среда в развитии общества. Тбилиси 1975 (Груз.)

116. Коранашвили Г., Вопросы истории Грузии I. Тбилиси 1994 (Груз.)
117. Коранашвили Г., Вопрос происхождения государственности в Грузии. Тбилиси 2000 (Груз.)
118. Чавлеишвили Ир., Археологические раскопки в древнейшем поселении Пичвнари, 1983. Тбилиси 1987 (Груз.)
119. Чавлеишвили Ир., Чолоки-Очхамури-Хертвиси – очаг колхской бронзовой промышленности. Тбилиси 1991 (Груз.)
120. Чавлеишвили Ир., Поселения поздней бронзы – раннего железа в юго-западной Грузии, автореферат для получения науч. степени канд. ист. наук., Тбилиси 1999 (Груз.)
121. Чиковани Т., Кавказский ареал кострового типа строительства, жур. Вестник АИЦ, №3. Тбилиси 1999. Стр. 21-25 (Груз.)
122. Памятники древнегрузинской агиографической литературы, I. Тбилиси 1963 (Груз.)
123. Дзвелаиа М., Колхетская низменность. Тбилиси 1973 (Груз.)
124. Дзидзигури Л., Промышленная культура древней Колхети. Тбилиси 1994 (Груз.)
125. Церетели Г., Армазская билингва, журнал вестник института языка, истории и культуры №13. Тбилиси 1943. Стр. 1-83 (Груз.)
126. Чкониа Ан., Золотые украшения городища Вани, сборн. Вани VI. Тбилиси 1981 (Груз.)
127. Хахутаишвили Д., Страна Кобулет. Тбилиси 1995 (Груз.)
128. Хахутаишвили Н., Юго-западная Грузия в эпоху раннего железа. Тбилиси 1986 (Груз.)
129. Хидашели М., Холмовые поселения поздней бронзы и раннего железа, труды института истории и этнографии, IX. Тбилиси 2009. Стр. 24-28 (Груз.)
130. Джавахишвили Ив., История грузинского народа I. 1960 (Груз.)
131. Джанашиа С., Труды II. Тбилиси 1952 (Груз.)
132. Джанашиа С., Из истории генезиса грузинской государственности, Труды II. Тбилиси 1952А. Стр. 19-20 (Груз.)
133. Джанашиа С., Труды III. Тбилиси 1959 (Груз.)
134. Джапаридзе От., Колхский топор. Тбилиси 1950 (Груз.)
135. Джапаридзе От., Основные вопросы археологии Грузии (статьи, письма), изд-во ТГУ, Тбилиси 2012. Стр. 248-284 (Груз.)
136. Джапаридзе В., Древний Варцixe-Вардигора, жур. «Дзеглис Мегобари», №46, 43-50. Тбилиси 1977 (Груз.)
137. Джибладзе Л., Поселения III-I тыс. до н.э. в Колхетской низменности. Тбилиси 2007 (Груз.)
138. Джибладзе Л., Стратиграфия, хронология и периодизация поселения бронзового века в Колхетской низменности по центральному холму поселения Пичори. Тбилиси 1997 (Груз.)
139. Джибладзе Л., Глинянная модель дома из Наохваму и система строения древней Колхети, жур. «Иберия-Колхети», №6. Тбилиси 2010. Стр. 117-124 (Груз.)
140. Бокль Генри Т., История цивилизации в Англии, СПб. 1906.
141. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Квирквелия Г., Чигшвили Т., Орджоникидзе А., Гунба Л., Археологические исследования в Абхазии. сб. ПАИ в 1977 г. Тбилиси 1980. Стр. 113-124.
142. Барамидзе М., Чигшвили Т., Пхакадзе Г., Джибладзе Л., Махарадзе З., Шеразадишвили Б., Датунашвили Т., Работы археологических экспедиции Абхазии. сб. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987. Стр. 45-50.

143. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Бжания В., Шамба Г., Чигшвили Т., Квициния В., Хубутия Г., Отчет археологических экспедиции Абхазии. сб. ПАИ в 1979. Тбилиси 1982. Стр. 67-69.
144. Бжания В., Мачарское поселение энеолита и бронзы в Абхазии, СА №1. Москва 1966. Стр. 113-124.
145. Бжания В., Габелия А., Амиров Ш., Раскопки поселения Кистрик. АО Абхазии в 1983 г. Тбилиси 1987. Стр. 14.
146. Васильев Л., Протогосударство – Чифдом как политическая структура, жур. Народы Азии и Африки, №6. Москва 1981. Стр. 157-175.
147. Витрувии, Десять книг об архитектуре (перевод Ф.А. Петровского). Москва 1936.
148. Деген-Ковалевский Б., К истории железного производства Закавказья, ИГАИМК, №120. Москва-Ленинград 1935. Стр. 230-311.
149. Джавахишвили И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб. 1905.
150. Джапаридзе В., Берадзе Т., Джикия Л., Об археологических разведках и раскопах в зоне строительства Вардцхской ГЭС. сб. ПАИ в 1976 г. Тбилиси 1979. Стр. 25.
151. Еллинек Георг, Общее учение о государстве, СПб. 1903.
152. Козенкова В., Кобанская культура (Западный вариант), Археология. Свод археологических источников. Вып. 2 – 5. Москва 1989.
153. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, I. Тбилиси 1949.
154. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, II. Тбилиси 1950.
155. Латышев В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Записки классического отделения императорского русского археологического общества, т. II, вып. I, С.-Петербург 1904.
156. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи. Москва 1960.
157. Мечников Л., Цивилизация и великие исторические реки. Москва 2013.
158. Микеладзе Т., Барамидзе М., Инаишвили А., Хахутаишвили Д., Мухелишвили Д., Исследования Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1974 г. Тбилиси 1976. Стр. 31-35.
159. Микеладзе Т., Мухелишвили Д., Хахутаишвили Д., Итоги полевых исследований Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1977 г. Тбилиси 1980. Стр. 21-25.
160. Микеладзе Т., Хахутаишвили Д., Древне Колхидское поселение Намчедури. Тбилиси 1985.
161. Микеладзе Т., Папуашвили Р., Чубинишвили Н., О работах Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987. Стр. 31-35.
162. Микеладзе Т., К археологии Колхиды (эпоха средней и поздней бронзы-раннего железа). Тбилиси 1990.
163. Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р., Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? сб. Кавказоведение, №4. Стр. 102-117.
164. Поздняков Э., Государство/ природа и происхождение. кн. Философия государства и права, Москва 1995. Стр. 23-89.
165. Ратцель Ф., Политическая география. СПб. 1897.
166. Соловьев Л., Энеолитические селище у Очамчирского порта в Абхазии. Материалы по истории Абхазии. Сб. первый, вып. IV. Сухуми 1939.
167. Техов Б., Тлийский могильник (комплексы второй половины VII в. до н.э.), III. Тбилиси 1985.

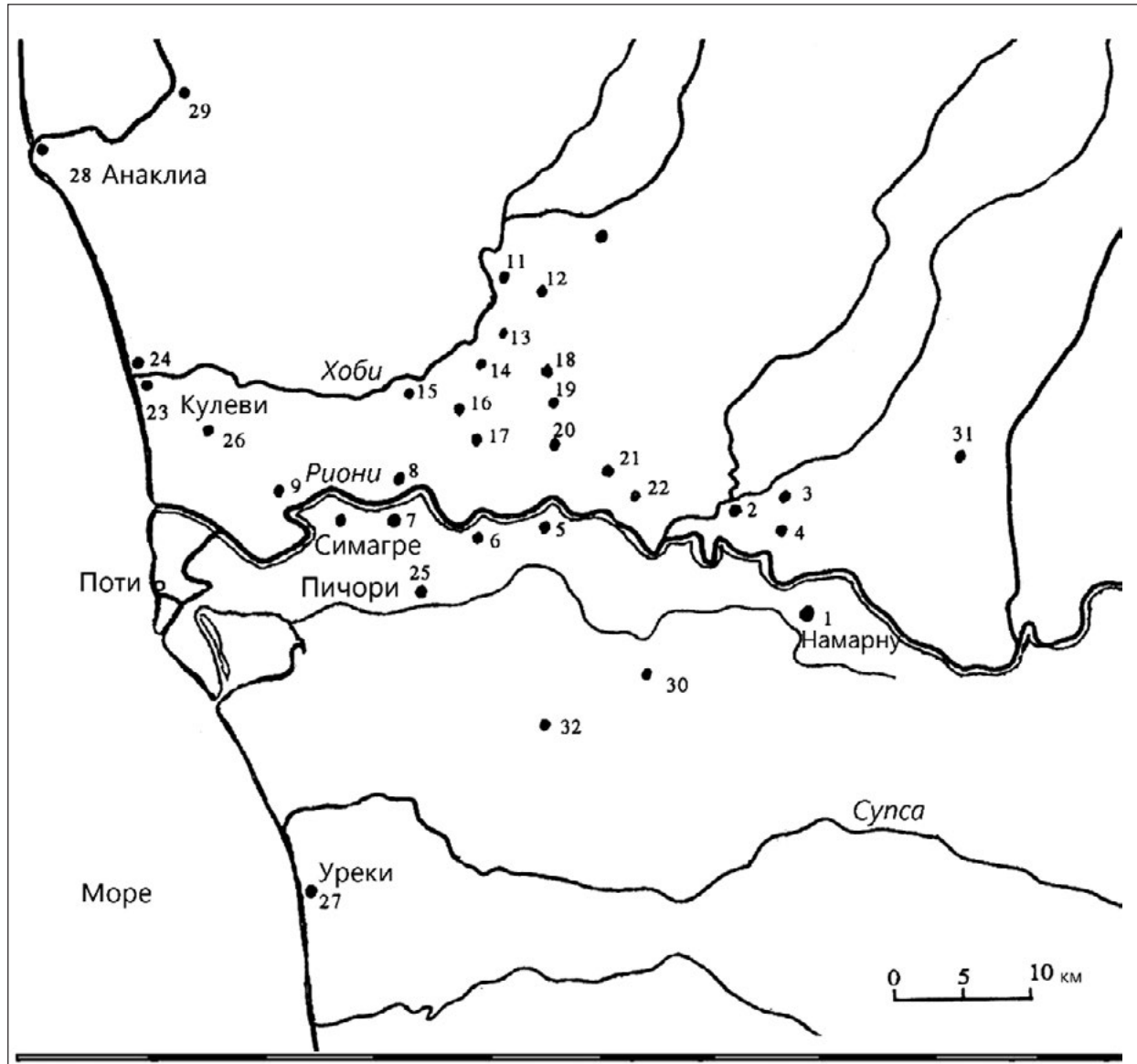
168. Хахутаишвили Д., Производства железа в Древней Колхиде. Тбилиси 1987.
169. Андинелли Р., Археология и культура. Милан 1961 (Итал.)
170. Браунд Д., Грузия в древности (История Колхети и закавказской Иберии 550 до н.э. – 562 н.э.), Кларендон пресс, Оксфорд 1994 (Англ.)
171. Карнейро Р.Л., Теория происхождения государства, жур. Наука 169. 1970 (Англ.)
172. Цицерон М., Тулий, Об империи Помпея или в пользу Манильских законов, цитаты из речи (ред. А. Гофман), I. С.-Петербург 1911 (Лат.)
173. Клаессен Г. Дж. М., Скалник П., Начало и конец раннего государства – Раннее государство, Новый Вавилон, Исследования социальных наук 32, изд. Моутон, Гаага, Париж, Нью-Йорк 1978 (Англ.)
174. Хантингтон Е., Цивилизация и климат, публикация Оксфордского университета 1925 (Англ.)
175. Хантингтон Е., Движущая сила цивилизации. Нью-Йорк 1945 (Англ.)
176. Дженкинс А., Недавние приобретения Британским музеем греческих монет, Нумизматическая хроника, Лондон 1959. Стр. 32-37 (Англ.)
177. Лорткипанидзе От., Золотое руно: миф, эвгемеристическое объяснение и археология, Оксфордский журнал археологии 20. Оксфорд 2001. Стр. 2-37 (Англ.)
178. Маркхем С., Климат и энергия нации, публикация Оксфордского университета 1942 (Англ.)
179. Мухсин Махд, Философия истории Ибн Халдуна. Лондон 1957 (Англ.)
180. Раинах Т., Митридат Эвпатор, царь Понта. Париж 1890 (Франц.)
181. Раинхольд С., Поздний бронзовый и ранний железный век на Кавказе: материальная культура, хронология и надрегиональные взаимоотношения. 2007 (Нем.)
182. Сервис Элман Р., Основы государства и цивилизации (процесс культурной эволюции), В.В.Нортон & Ко, INC. Нью-Йорк 1975 (Англ.)
183. Классическая библиотека Лоеб. Лондон 1957 (Англ.)
184. Валле Ж., Греческая колонизация на Западе, XIII «Международный конгресс исторических наук», I, III. М. 1973. Стр. 53-72 (Фран.)
185. Виттфогель К., Восточный деспотизм (полное исследование тотальной власти) публикация Йельского университет. Нью-Хейвен 1957 (Англ.)

ОПИСАНИЕ ИЛЛЮСТРАЦИИ:

- I** – Карта археологических памятников поздней бронзы – раннего железа
- II-III** – Общие таблицы основных артефактов культуры колхской бронзы
- IV** – Карта археологических памятников поздней бронзы – раннего железа по археологу Л. Джибладзе
- V** – 1) Реконструкция поселения низменности Колхети по архитектору Г. Лежава
2) Поселения холмовой и горной Колхети

I

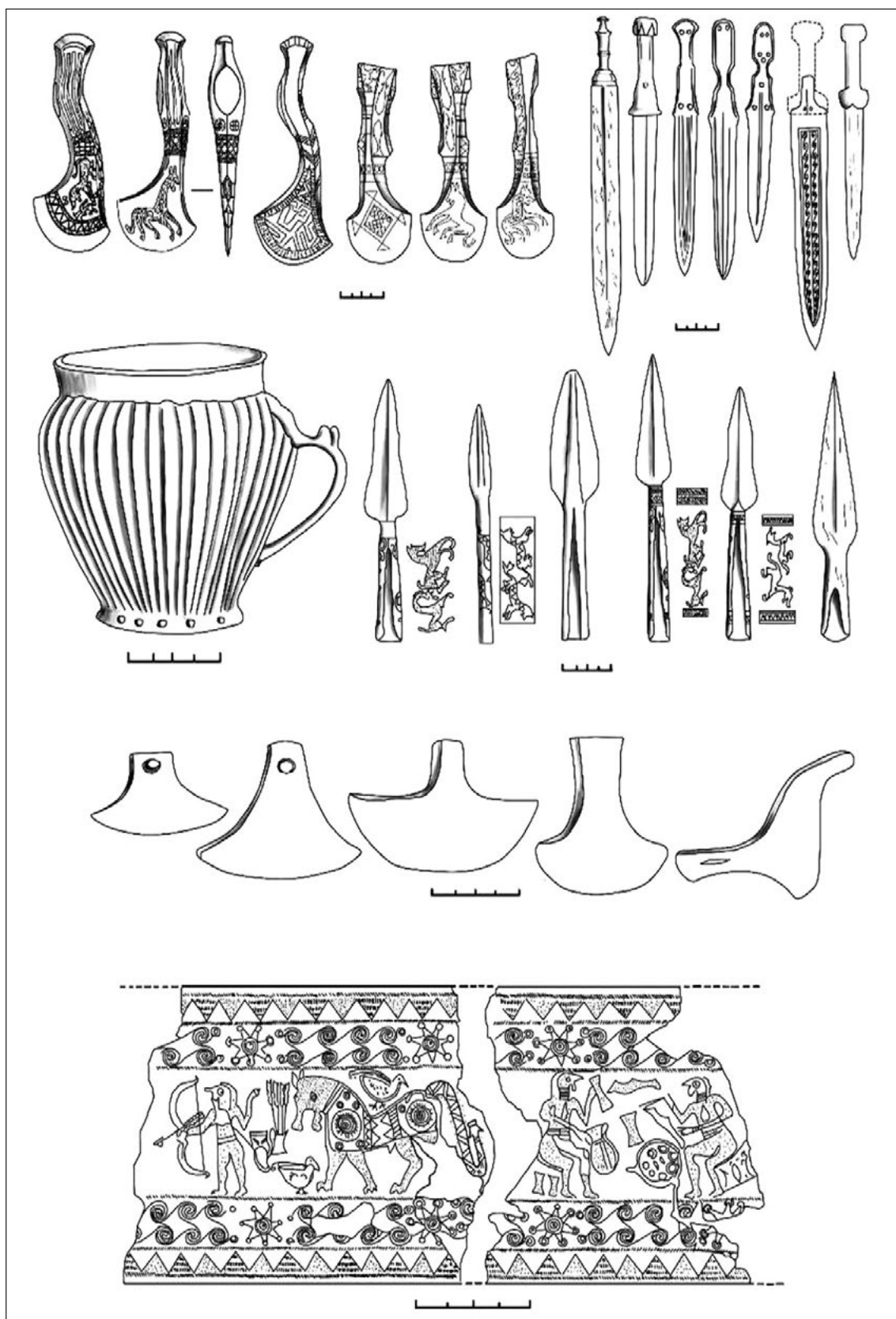
Г. Гамкрелидзе

Археологические памятники позднебронзовой и раннежелезной эпохи:

1. Намарну; 2. Дзигури; 3. Ношри; 4. Цкеми; 5. Сириачконис оходже; 6. Нандеву; 7. Сагвичио; 8. Нагмипичи; 9. Чаладиди (Зурга, Сабажо, Чхари); 10. Чога I, II; 11. Очхомури; 12. Бетлеби; 13. Эки; 14. Хорши-Ломура; 15. Гурипули; 16. Наохваму (Река); 17. Дихагудзуба Квалони; 18. Геджети; 19. Ноко; 20. Сакире; 21. Сенаки; 22. Батнапохуре; 23. Кулеви I; 24. Кулеви II; 25. Холмы припичория; 26. Цива; 27. Уреки; 28. Анаклиа; 29. Эргета; 30. Чипола; 31. Мухурча; 32. Нигвзиани; 33. Симагре (сел. Сакеркио); 34. Зурга (сел. Чаладиди); 35. Кулеви; 36. Намарну; 37. Сагвичио.

II

Г. Гамкrellidze

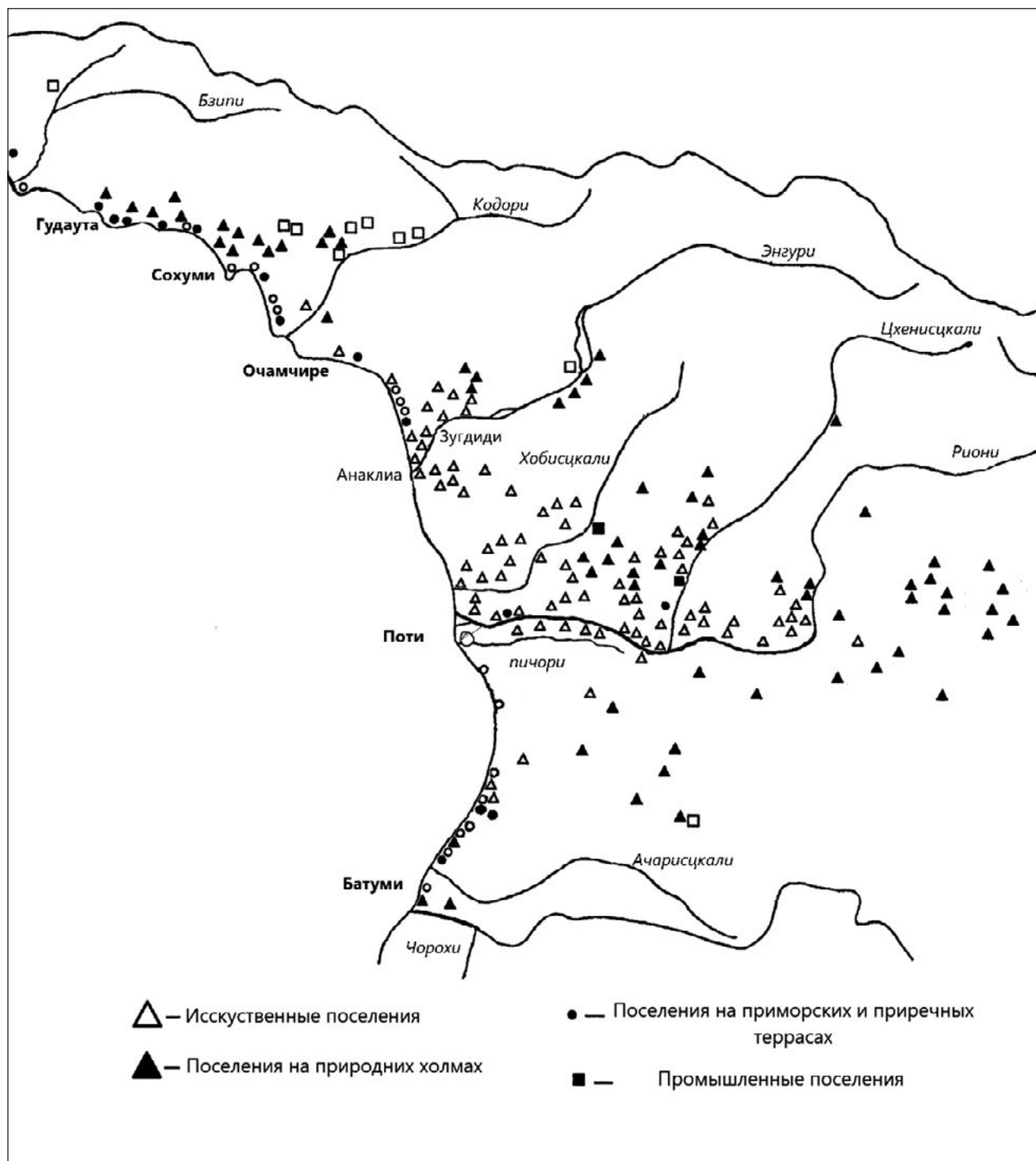
III

Г. Гамкrellidze

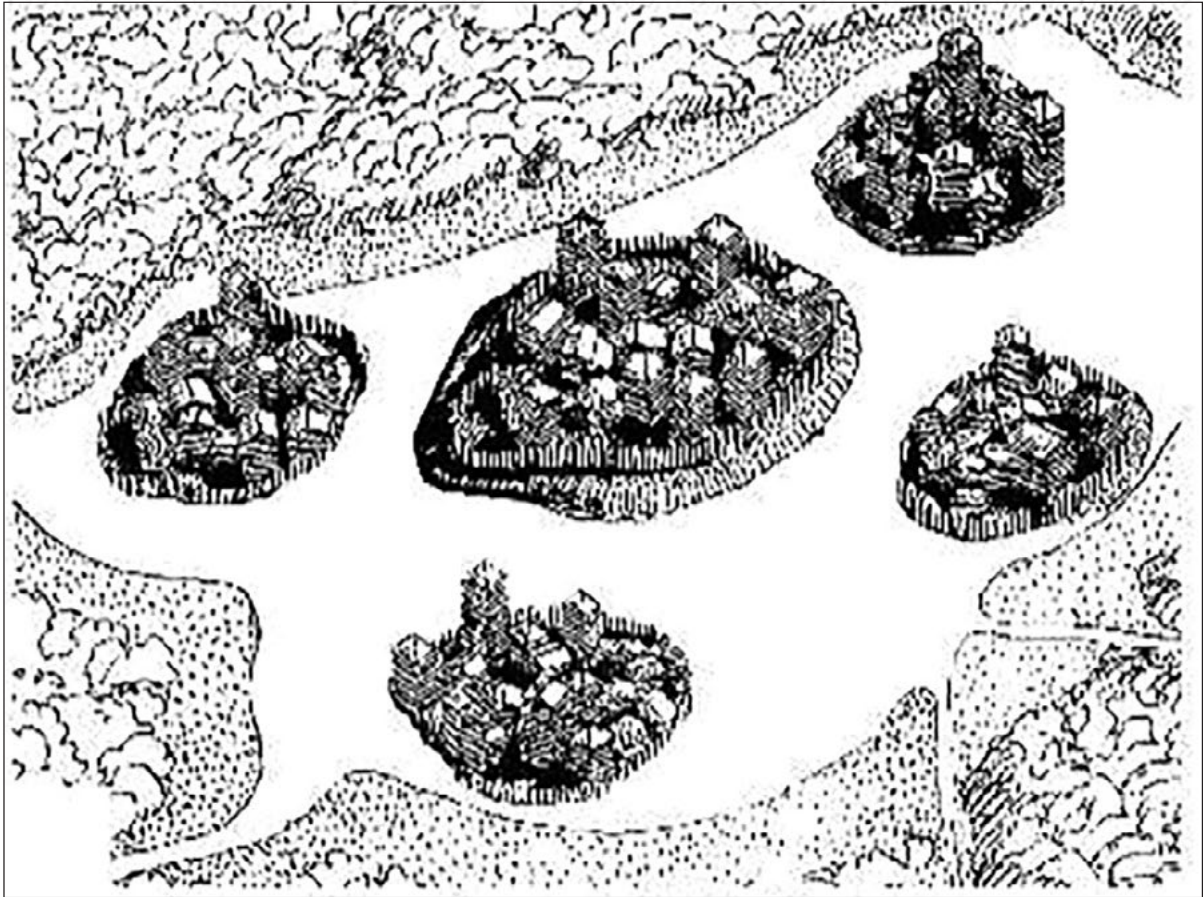

IV

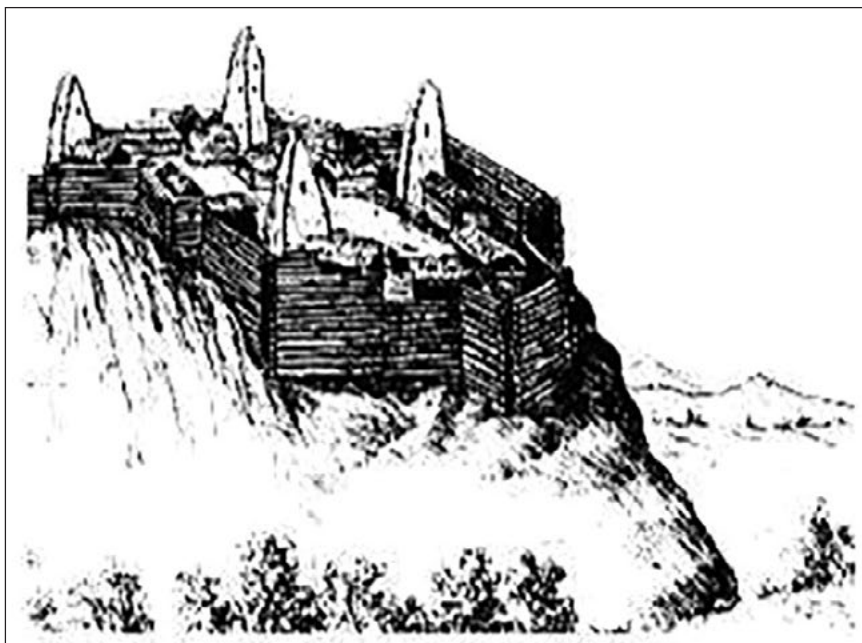
Археологическая карта поселения бронзовой-раннежелезной эпохи
по Л. Джибладзе

V

Поселения равнины Колхети по Г. Лежава

Поселения горной Колхети

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

სახელმწიფოებრიობის დასაბამი საქართველოში და არქეოლოგია

გედა გამყიდვე

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგია-ისტორიის მიმართულების
სამეცნიერო ხელმძღვანელი, მთავარი მეცნიერ-თანამშრომელი

აბსტრაქტი

დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების
პროცესი საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარე ხანგრძლივ ისტორიულ-კულტურულ მოვლე-
ებს უკავშირდება.

არქეოლოგიულმა გათხერბმა გამოავლინა, რომ სახელმწიფოებრიობის წახმოქმნას
საფუძველი გვიანბრინჯაო-ადრეხინის ეპოქის მეტადუხიისა და მიწათმოქმედება-მესა-
ქონეობის განვითარებამ შეუქმნა. ხოგოც ჩანს, ძვ.წ. IX საუკუნიდან, ხკინის მეტადუხი-
ის განვითარებამ სოციალუ-ეკონომიკური დაწინაუხება დააჩქარა. ძვ.წ. VII საუკუნისთვის
კოდხეთში უკვე ჩამოყალიბებულია პოგოსახელმწიფოებრივი წახმონაქმნი. კოდხეთის
დაბლობზე აღმოჩენილია მხავადიციხოვანი ხელოვნური სამოსახლო ბოცვები, რომლებიც
თავდაცვითი თხილებითაა გამაგებული. ასეთი მასშტაბური სამუშაოების განხოციე-
ლება ოგანიზებული შიომისა და დიდუების გახეშე წახმოუდგენელი იქნებოდა.

სახელმწიფოს წახმოშობაში განსაკუთრებულ როლს ბოგეოგაქემოც ასულებდა – კდი-
მატი, ნოყიეხი ნიადაგი, პიდხოხესუხსები, მადნური და ფდოხა-ფაუნის მხავადუხიოვნება
საზოგადოების პოგეხის საფუძველს ქმნიდა. გახდა ამისა, საგაქეო ფაქტოებმაც, მათ
შოხის მეზობერი ძდიეხი სახელმწიფოების აგეხიამ და ბეხძნური კოდონიზაციის კულტუ-
რულმა გავდენამ, მნიშვნელოვანად იმოქმედა პოდიტიკური კონსოდიაციის პოცესზე.

არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მრავალფეროვანი მასალა და მონაცემები, ნათლად ადასტურებს ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებულ რთულ და ხანგრძლივ ეტაპებს.

დღევანდელი საქართველოს მიწაწყალზე საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარეობდა ისტორიულ-კულტურული განვითარების ხანგრძლივი და თავისებური პროცესი. ვფიქრობ, პროტოსახელმწიფოებრიობა ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში საქართველოს ტერიტორიის დასავლეთ მხარეს ჩაისახა და შემდეგ აღმოსავლეთი მხარეც მოიცვა. ძვ.წ. III ს-დან კი საპირისპიროდ, კოლხეთის ნაწილი გაძლიერებული და კონსოლიდირებული იბერიის სამეფოს ფარგლებში მოექცა. პოლიტოგენები, პროტოსახელმწიფოების წარმოქმნა-განვითარების კვლევა ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი საკითხია. ძველი საქართველოს პოლიტოგენებთან დაკავშირებული საკითხების განხილვას არაერთი მეცნიერი შეეხო [იხ. კაკაბაძე 1924: 25-31; ჯანაშია 1952: 19-20; სურგულაძე 1951; მელიქიშვილი 1955; მუსხელიშვილი 1977: 32-62; ჯაფარიძე 2012: 248-284; ლორთქიფანიძე 2002: 124-183; ინაძე 2009: 31-50; ყორანაშვილი 2000; მამულია 1979; ქავთარაძე 2006; ფიცხელაური 2013: 305-318; გამყრელიძე 1993; ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან 2001 და იქ დასახელებული ლიტ.].

ახალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გაზარდა ძველი საქართველოს სახელმწიფოებრიობის ისტორიის შესწავლის თვალსაწიერი. ისტორიოგრაფიაში აღიარებულია, რომ ძველ საქართველოში სახელმწიფოს შექმნას საფუძველი შეუმზადა გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ეპოქის მეტალურგიის და მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის განვითარებამ, რამაც აქაური სოციალური გარკვეული დიფერენცირება გამოიწვია [იხ. ჯაფარიძე 2012: 248-284; მელიქიშვილი 1970; გობეჯიშვილი 1970: 243-311; გობეჯიშვილი 2014; Куфтин 1949; Куфтин 1950; ფიცხელაური 2013; მიქელაძე 1974; სადრაძე და სხვ. 2018 და იქ დასახ. ლიტ.].

ძვ.წ. VII ს-თვის კოლხეთში უკვე ჩამოყალიბებულია სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელსაც ე.წ. ჩიფდომს უწოდებენ [იხ. შერვიცე 1975: 81-90; Васильев 1981: 157-175]. არქეოლოგიაში ეს წარმონაქმნი „კოლხური ბრინჯაოს კულტურის“ (resp. არქაული კოლხეთი – ძვ.წ. XV-VI სს.) სახელით არის ცნობილი. ის წარმოჩინდება გრავირებული ცულებით, მრავალფეროვანი სახის და გაფორმების კერამიკით; სპეციფიური სამკაულით და სხვ. [შეად. იხ. ჯაფარიძე 1950: 35-89; ქორიძე 1965; ლორთქიფანიძე 2002: 138-153; რამიშვილი 1974; რამიშვილი 2003: 41-48; აფაქიძე ჯ. 2002; Панцхава, Сулава, Папуашвили 2003: 102-117; Техов 1985; Козенкова 1989 და მათში მითითებული ლიტ.]. ამგვარი არქეოლოგიური კულტურა ძვ.წ. XV-VII სს-ში ჩანს და ვრცელდება დასავლეთ და ცენტრალურ ტრანსკავკასიაში, შავი ზღვის სამხრეთით მდ. ყიზილ-ირმაქამდე (ჰალისი), მდ. მტკვრის ზემო და შუა აუზში, მდ. ჭოროხის აუზში. მისი ე.წ. ყობანური ნაირსახეობა ვრცელდება აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიაში. ამ „კოლხური ბრინჯაოს კულტურის“ მატარებელი საზოგადოება, რომელიც სახლობდა დღევანდელი საქართველოს დასავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში, მეორე ეტაპზე, პროტო – სახელმწიფოებრივი განვითარების დონეზე უნდა ყოფილიყო [ამ ეტაპის ქრონოლოგიის შესახებ იხ. გამყრელიძე 1985ა: 123-129].

ძველი სამყაროს ყველაზე მძლავრმა ლითონმა – რკინამ, კაცობრიობის ცივილიზაციის წინსვლა დააჩქარა. ძვ.წ. IX ს-დან საქართველოში თანდათანობით რკინის მეტალურგია იწყება. რკინის ჩასახვა-წარმოებას თან ახლდა იმ დროინდელი ადგილობრივი საზოგადოების სწრაფი სოციალურ-ეკონომიკური დაწინაურება. კავკასიაში რკინის ინტენსიური დამუშავება-წარმოების განვითარებისათვის კარგი პირობები არსებობდა. კერძოდ, აქ იყო რკინის მადნით მდიდარი რეგიონები; საწვავისათვის ხე-ტყე და რაც მთავარია ბრინჯაოს ლითონის წარმოების მრავალსაუკუნოვანი გამოცდილება [იხ. ინანიშვილი 2018; Деген-Ковалевский 1935: 242; Хахутаишвили 1987]. შემდგომ, რკინა-ფოლადის მაღალხარისხიანმა იარაღის წარმოებამ გამოდევნა შედარებით რბილი ლითონი – სპილენძ-ბრინჯაო. პირველ ეტაპზე რკინის სამეურნეო და საომარი იარაღები იმეორებენ ბრინჯაოს ნივთების ფორმა-სახეობებს და იგივე, ბრინჯაოს ქურებში მზადდებოდნენ.

საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლადაა აღმოჩენილი და ნაწილობრივ გათხრილ – გამოკვლეულია ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები – სამოსახლოები, სამაროვნები, მეტალურგიული და კერამიკული წარმოების ნაშთები. ძველი ბერძნული წერილობითი წყაროები ქართველურ მოსახლეობას – ხალიბებს, რომლებიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ცხოვრობდნენ, რკინა-ფოლადის გამომგონებლად აღიარებდნენ [იხ. კვირკველია 1976]. საქართველოში არქეოლოგიური გათხრებისას გამოვლენილი რკინის იარაღის შესწავლის საფუძველზე გაირკვა, რომ ადგილობრივმა ხელოსნებმა მადნის ქურაში დნობა, ყალიბში ჩამოსხმა, ცხლად ქედვა, წრთობა და სხვა რთული ტექნოლოგიური მეთოდები იცოდნენ. ძვ.წ. VIII ს-დან რკინის წარმოება საქართველოში უფრო ინტენსიური ხდება. რკინის სადნობი ქურებია მიკვლეული მთიან რეგიონებში და ზღვისპირეთში. კოლხეთში რკინის სასოფლო-სამეურნეო და საომარი იარაღების საოცარი სიმრავლეა დადასტურებული. კერძოდ, აღმოჩენილია რკინის მახვილები, ცულები, ისრისა და შუბის პირები, სახნისები, თოხები, ნამგლები, დანები და სხვ. [იხ. Микеладзе 1990].

ძვ.წ. VII ს-დან კავკასიაში რკინა-ფოლადის საყოველთაო გავრცელების პერიოდი იწყება, რაც საზოგადოების განვითარების ტექნიკური პროგრესის მყარ ბაზას ქმნიდა. ეს კი წინაპირობა იყო სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების სამეურნეო-სოციალური და სამხედრო-პოლიტიკური პროგრესის. ამ დროისათვის სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ურარტული წერილობითი წყაროები ახსენებენ კოლხეთს. კერძოდ, ურარტუს მეფე სარდურ II-ის ძვ.წ. 750 წ-ის წარწერაში: „გავემართე მე კოულხას ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქი ილდამუსი, სამეფო ქალაქი... გამაგრებული, ... რკინის ბეჭედი მოვამზადე, ... ციხესიმაგრეები, ქალაქები დავნავი,...“ [იხ. Меликишвили 1960: 304]. ეს წარწერა იმის მოწმობაა, რომ კოლხეთი გარკვეული ადმინისტრაციული სისტემის მქონე პროტოსახელმწიფოს წარმოადგენდა [იხ. მელიქიშვილი 1965:68-92]. იმდროინდელი კოლხეთი დღევანდელი საქართველოს დასავლეთი და აღმოსავლეთი მხარის დიდ ნაწილსაც მოიცავდა.

არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობს, რომ ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისისათვის კოლხეთი საკმაოდ კარგად იყო განსახლებული სამოსახლო ბორცვებით. საცხოვრებლად და სამეურნეო საქმიანობისათვის ათვისებული იყო დაბლობი და მთისწინა ბორცვ-გორაკები. სადღეისოდ, 300-მდე სამოსახლარია აღნუსხული. სამოსახლო ბორცვების განსაკუთრებული სიმრავლე მდ. რიონის ქვემო წელზე შეინიშნება. აქ სამოსახლოები ძირითადად ხელოვნურად მოზვინულ ბორცვებზეა განლაგებული. ბორცვების არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ხელოვნურად მოზვინულ გორაკზე აგებული ხის ძელებიანი ნაგებობები დასტურდება, რომლებიც შემოზღუდული იყო ძელებითვე ნაშენი დამცავი კედლებით. სამოსახლარების გარშემო გათხრილი იყო სადრენაჟე და თავდაცვითი არხები. სამოსახლო ბორცვები უმეტესად ჯგუფურად არის განლაგებული. ამ ჯგუფებში გამოირჩევა შედარებით დიდი ზომის სამოსახლო ბორცვები, რომლებიც უფრო ფართო ორმაგი თხრილებითაა გამაგრებული. ეს სამოსახლო გამაგრებული ბორცვი სხვებზეა გაბატონებული. მთავარი ბორცვების დიამეტრი 80-150 მ-მდე მერყეობს; ხოლო დაქვემდებარებული მცირე ბორცვების დიამეტრი დაახლოებით 30-80 მ-მდეა; სიმაღლე – 3-7 მ-მდეა. ბუნებრივია, რომ ასეთი სიდიდის ხელოვნური მიწაზვინულების შექმნა, ასეთი სადრენაჟე, თავდაცვითი და საკომუნიკაციო არხების გაჭრა შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა კარგად ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. აგრეთვე ბუნებრივია, რომ ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ ცოდნა-გამოცდილების მქონე გამორჩეული პიროვნებები. სწორედ ეს ლიდერები ახორციელებდნენ ამ ბორცვზე განლაგებული გამაგრებული სასოფლო დასახლებების დაცვას. ამრიგად, თავდაცვითი და საცხოვრებელი პრობლემების ერთობლივი ძალისხმევით გადაწყვეტის პირობებში ხდებოდა გარკვეული პოლიტიკური კონსოლიდაცია, რაც შემდეგ ერთგვაროვანი კულტურის გავრცელებაში აისახებოდა. სამუშაოების მასშტაბების და თავდაცვითი მზადყოფნის ზრდასთან ერთად იზრდება ლი-

დერების როლი საზოგადოებაში. ამავდროულად, ჩნდება ერთიანი წინამძღოლი, რომელსაც დანარჩენი ლიდერები ემორჩილებიან. ამგვარ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სტრუქტურას, რომელიც წინასახელმწიფოებრივიდან სახელმწიფოზე გარდამავალ ეტაპს წარმოადგენს, პროტო – სახელმწიფოებრივ საზოგადოებრივ წყობას უწოდებენ. ზემოთ ნახსენებმა გარემოებებმა და ძვ.წ. VII ს-დან ბრინჯაოს უფრო მტკიცე ლითონით, რკინით, ჩანაცვლებამ ძვ.წ. V-IV სს-ში ხელი შეუწყო ძლიერი პოლიტიკური ერთეულის კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარებას, რომელიც წერილობით წყაროებში „ოქრომრავალი კოლხეთის“ სახელითაა ცნობილი [იხ. Lordkipanidze 2001: 2-37].

სახელმწიფოს წარმოშობის ერთ-ერთი ვერსიის მიხედვით, რომელიც ისტორიკოს-სოციოლოგმა კარლ ვითფოგელმა შეიმუშავა (ე.წ. ჰიდრავლიკური; ირიგაციული; hydraulic state) სახელმწიფოს წარმოშობის მიზეზი გახლდათ ის, რომ მდინარეების ნოყიერ ნაპირებზე დაიწყო ინტენსიური მიწათმოქმედება, რამაც ხელი შეუწყო სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნას. შესაძლოა, ზოგადად ასეთივე მდგომარეობა ცენტრალურ კოლხეთში, მდ. რიონის აუზშიც შეიქმნა. აქ ნამოსახლარების გარშემო კეთდებოდა მოზრდილი თხრილები (40 მ სიგანისა და 4 მ სიღრმის), რომლის გათხრაც და შემდეგ ბორცვის მოზვინვა დიდ კოლექტიურ ძალისხმევას მოითხოვდა. „ჰიდრავლიკური თეორიის“ მიხედვით მდინარეების რესურსების დამოუკიდებლად გამოყენება დაქსაქსულ ჯგუფებს არ შეეძლოთ. საჭირო იყო მოსახლეობის მობილიზება და კონსოლიდაცია. ამისათვის კი, მათ სამართავად საჭირო შეიქმნა სახელმწიფოებრიობის – ე.წ. მარეგულირებლის გაჩენა. ამ თეორიაში ბიოგეოგარემოს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა [იხ. Wittfogel 1957; შეადარე – გამყრელიძე 1993: 3-45].

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოყოფენ რიგ ფაქტორებს [იხ. Поздняков 1995: 23-89; Еллинек 1903: 33-41; ენგელსი 1953], რომლებიც თავს იჩენენ სახელმწიფოებრიობის ჩასახვისას – წარმოების პროგრესი და შედეგად პროდუქტის ზედმეტობა, მოსახლეობის სწრაფი დემოგრაფიული ზრდა, თავდასხმის, ომის საფრთხე; მეზობელი ქვეყნებიდან მომდინარე აგრესია, მეზობელი სახელმწიფოების კულტურის გავლენა; გამორჩეული პიროვნების, ორგანიზატორის, წინამძღოლის აღზევება და სხვ. [იხ. Claessen, Skalnik 1978: 5-26]. ტრანსკავკასიის გეოგრაფიული მდებარეობა, ე.წ. ვიწრო ყელი, განაპირობებდა მომხდურებისაგან პერმანენტულ საფრთხეს. ამიტომ აქაური მაცხოვრებლები მუდმივ საომარ მზადყოფნაში უნდა ყოფილიყვნენ. ყურადსაღებია R.L. Carneiro-ს თეორიის მოდიფიკაცია, რომლის თანახმადაც, მოსალოდნელი ომის საფრთხის არსებობაც კი იძლევა სოციალურ-პოლიტიკური ევოლუციური ცვლილებისათვის ნოყიერ გარემოს; ასეთი საფრთხე ქმნიდა უფრო სტაბილური მმართველობის გაჩენის პირობას და ძლიერ ლიდერს (chief) [იხ. ქავთარაძე 2006: 6-14; Carneiro 1970 და იქ დასახელებული ლიტ.]. სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთზე ზოგჯერ სასიკეთო, ხოლო ზოგჯერ უარყოფით გავლენას ახდენენ. ძველი საქართველო ძლიერი მეზობელი ქვეყნებისაგან ხშირ აგრესიას განიცდიდა. ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუს სახელმწიფოს აგრესიულმა მეზობლობამ ძველი საქართველოს (იმ დროინდელი კოლხეთის) ტერიტორიაზე მომხდურთან დასაპირისპირებლად საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფების მეტი თავდაცვითი ორგანიზება და შეკვრა-კონსოლიდაცია გამოიწვია.

საზოგადოების ისტორიული განვითარების პროცესში ბიოგეოგარემოზეა (resp. გეო – გრაფიული გარემოზე) დამოკიდებული სოციოგარემოს, სახელმწიფოს განვითარების მდგომარეობა. სოციოგარემოს წარმოქმნა მისი ბიოგეოგარემოსთან ურთიერთემოქმედების ევოლუციით იწყება, სხვადასხვა საფეხურზე მყოფ სოციუმებს შორის ინოვაციური ზემოქმედებები იწვევს საზოგადოებათა გარკვეულ პროგრესს. დაწინაურებული ცივილიზაციების ცენტრებიდან ხდება კულტურის (სამეურნეო-საწარმოო, ინტელექტუალურ-ტექნიკური, სულიერ-კულტურული) დიფუზია (მაგ.: მესოპოტამია-მცირე აზიიდან კავკასიისაკენ). ჰიპოკრატე (იხ. „ჰაერთა, წყალთა და ადგილთა შესახებ“ 12, 16, 24) პირველი იყო, რომელმაც ბიოგეოგარემო, კერძოდ, კლიმატი მი-

იჩნია ადამიანების, ხალხების ფიზიონომიური და ფსიქიკური წყობის განმსაზღვრელ ფაქტორად. არისტოტელემ თხზულება – პოლიტიკაში – კლიმატის და ლანდშაფტის ზეგავლენა საზოგადოების მმართველობის ფორმებს დაუკავშირა. იგი აღნიშნავდა – დაბლობი ქვეყნებისათვის დამახასიათებელია მონარქია, ხოლო მთაგორიანისათვის – დემოკრატია. იბნ-ქალდუნმა [იხ. Musin Mahd 1957] ქვეყნიერება კლიმატური პირობების მიხედვით შვიდ სარტყლად დაყო. იგი ბიოგეოგარემოდან ასახელებს ნიადაგს, მადნეულს, ფაუნას, ფლორას. შარლ ლუი მონტესკიეს მიხედვით, ადამიანის და ბიოგეოგარემოს ურთიერთშემოქმედებაში მთავარია კლიმატი, რომელიც ძირითადად განსაზღვრავს პოლიტიკური მმართველობის ფორმებს. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება გარკვეულ ტერიტორიულ სივრცეს და მდებარეობას, რასაც უკავშირდება სახელმწიფო წყობილების ტიპები. ჰენრი თომას ბოკლის ისტორია ცივილიზაციისა ინგლისში [იხ. Бокль 1906] აზრით, ისტორია ისევე ვითარდება, როგორც ბიოგეოგარემო; საზოგადოებაზე გავლენას ახდენს – კლიმატი, ნიადაგი, საკვები, ინტელექტი. მისი მოსაზრებით, ისინი ერთობლივად მოქმედებენ და ძირითადად განსაზღვრავენ საზოგადოების ისტორიულ განვითარებას; პირველ საფეხურზე, მატერიალური დოვლათის შექმნა დაკავშირებულია ზომიერ კლიმატზე და ნოყიერ ნიადაგზე. ამაზევეა დამოკიდებული საკვების მოპოვება, რომელიც, თავის მხრივ, დემოგრაფიულ მდგომარეობას განაპირობებს. კლიმატი, ნიადაგი და საკვები მოქმედებს მატერიალური დოვლათის შექმნაზე, ხოლო ლანდშაფტი ხალხის ფსიქიკაზე, სულიერ მდგომარეობაზე აისახება. ბოკლი მიიჩნევს, რომ ცივილიზაციების განვითარება დაკავშირებულია როგორც ბიოგეოგარემოს მდგომარეობაზე, ასევე ხალხზე, მათ ინტელექტზე, რათა შემოქმედებითად გაითავისოს გარემოს მიერ შემოთავაზებული შესაძლებლობანი.

გეოგრაფ-სოციოლოგ ლევ მეჩნიკოვის მიხედვით (იხ. „ცივილიზაცია და დიდი ისტორიული მდინარეები“ [Мечников 2013]) ბიოგეოგარემოს მრავალ კომპონენტთაგან მთავარია – ჰიდროსფერო. მისი აზრით ცივილიზაციის განვითარებაში უპირველესი როლი შეასრულა მდინარეებმა, ზღვებმა, ოკეანეებმა. მას მიაჩნია, რომ მსოფლიო ისტორიამ განვითარების სამი ეტაპი განვლო. პირველია სამდინარო ეპოქა, როცა ცივილიზაციები ჩაისახა მდინარეთა ნაპირებზე, კერძოდ, მდინარეების – მაგ.: ტიგროს-ევფრატის, ნილოსის, განგის, ხუანხეს ხეობებში. მეორე ეტაპზე, ე.წ. საზღვაო ეპოქა – ცივილიზაციებმა მდინარეთა ნაპირიდან ზღვის სანაპიროებისაკენ გადაინაცვლა (მაგ.: გენუა, ვენეცია, კონსტანტინეპოლი) – ხმელთაშუა ზღვის და შავი ზღვის ცივილიზაციები (ალბათ, მდ. რიონისაც). მესამე ეტაპი კი (ე.წ. საოკეანე ეპოქა) ამერიკის კონტინენტის აღმოჩენით იწყება, რასაც ცივილიზაციის გადანაცვლება მოჰყვა შიდა ზღვებიდან ოკეანეთა (მაგ.: ლონდონი, ლისაბონი, ნიუ-იორკი) სანაპიროებზე. ფრიდრიხ რატცელი („პოლიტიკური გეოგრაფია“, „ანთროპო-გეოგრაფია“ [Ратцель 1897]) დედამიწის ისტორიას ორად ყოფს – ადამიანამდელ და ადამიანის ეპოქად. რამდენადაც დედამიწის გარემო იცვლება, იმდენად იცვლება ადამიანიც. ბიოორგანიზმის მსგავსად, გარემოს ზემოქმედებას განიცდის ხალხი და ქვეყანა. ხალხებსა და სახელმწიფოებს შორის ისტორიულ-კულტურულ განსხვავებას განსაზღვრავს კლიმატი, რელიეფი, ნიადაგი. რატცელის მიხედვით, სახელმწიფოებს შორის ყველაზე უფრო მყარი – გეოგრაფიულ – ბუნებრივი საზღვარია (მაგ.: კავკასიონის ქედი). გეოგრაფიული დეტერმინიზმის იდეები ენვაირონმენტალისტებმა სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური მეთოდის გამოყენებით უფრო განავითარეს.

გეოგრაფიული გარემო (ჩვენეული ბიოგეოგარემო) საზოგადოების განვითარების ძირითადი დეტერმინატორია [იხ. Huntigton 1925; Huntigton 1945; Markhem 1942]. მას წამყვანი ადგილი ეჭირა ძველი ცივილიზაციების ჩასახვა-განვითარებაში, სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში. ბიოგეოგარემოს თავისებურება განაპირობებს კონკრეტული საზოგადოების, სოციალური – სამეურნეო-საწარმოო, დემოგრაფიულ, სავაჭრო-კომუნიკაციურ, სამხედრო-სტრატეგიულ, სულიერ-კულტურულ, სახელმწიფოებრივ მდგომარეობას. საყურადღებოა, რომ სხვადასხვა ერების განვითარება კონკრეტულ ბიოგეოგარემოში მიმდინარეობს, რაც შემდგომ მათთვის დამახასია-

ათებელ ზოგად თვისება-ნიშნებს აყალიბებს. საქართველოშიც სახელმწიფოს წარმოქმნაში განსაკუთრებული როლი ადგილობრივ ბიოგეოგარემოს ენიჭება [იხ. გამყრელიძე 1993: 25].

კოლხეთის ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეს ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედი, სამხრეთით აჭარა-ლაზეთის მთიანეთი, აღმოსავლეთით ლიხის ქედი, ხოლო დასავლეთით შავი ზღვა ერტყმის. კოლხეთის მთიანეთის ბორცვგორაკები, ხეობები, სერები, ტაფობები და დაბლობი თავიანთი ბუნებრივი გარემოთი მოსახერხებელ დასახლებელ ადგილებს ქმნიან. აქ დიდი რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა – ხე, სხვადასხვა ჯიშის ქვა, თიხა და ა.შ. აქ მეტალურგიული (სპილენძი, რკინა, თუთია, კალა, ვერცხლი) ნედლეულის მოპოვების ძირითადი ადგილებია – რაჭა-ლეჩხუმი, სვანეთი, აფხაზეთი, აჭარა. ცნობილია მეზობელი ხალიბების, მოსუნიკებისა და მოსხების როლი მეტალურგიული წარმოების საქმეში. მოსახლეობის მიერ მადნეულის ნაყოფიერმა დამუშავება-გამოყენებამ აქაური საზოგადოება უკვე ძვ.წ. II ათასწლეულში ახალი განვითარების საფეხურზე აიყვანა. რაც შემდგომში საფუძვლად დაედო მომპოვებელი და გადამამუშავებელი ხელოსნობა-წარმოების სხვადასხვა დარგების განვითარებას. მდინარეების ენგურის, ცხენისწყლის, ტეხურის და რიონის ქვიშა გარკვეული რაოდენობით ოქროს შეიცავს. ამას ადასტურებს სტრაბონი (იხ. სტრაბონი, XI, II, 19). იგივეს აღნიშნავს II ს-ის ავტორი აპიანეც (იხ. აპიანე, მითრიდატეს ომები, 103) ოქროს მოპოვების შესახებ გადმოგვცემს I ს-ის ავტორი გაიუს პლინიუს სეკუნდუსიც (უფროსი) (NH, XXXIII).

კოლხეთის რელიეფი მთა-მთისწინეთად და ბარ-დაბლობად იყოფა. ის შემოსაზღვრულია მთებით (ქედები, ხეობები, სერები, ტაფობები, ბორცვ-გორაკები), რაც მოსახერხებელ თავდაცვით გარემოს ქმნიდა. მდინარეებიდან ხობზე, ტეხურზე, ფიჩორზე, ჭოროხზე, სუფსაზე და განსაკუთრებით რიონ-ყვირილაზე ნავებით დაცურავდნენ. ზღვამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში. წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ზღვის სანაპიროზე მთელი რიგი ნაქალაქარები და სხვა დასახლებული პუნქტებია მიკვლეული: აფსაროსი (გონიოსთან), ციხისძირი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ურეკი, ფასისი (ფოთთან), ანაკლია, ფიჩორი, გიენოსი (ოჩამჩირესთან), დიოსკურია-სებასტოპოლი (სოხუმთან), ეშერა, პიტიუნტი (ბიჭვინთასთან) და ა.შ. სტრაბონის მიხედვით, კოლხეთი ბუნებრივი რესურსებით საკმაოდ მდიდარ ქვეყნად წარმოგვიდგება (იხ. სტრაბონი, XI, II, 17). საყურადღებოა კოლხეთის შესახებ პროკოპი კესარიელის ცნობაც (იხ. BG VIII, 14).

კოლხეთის დაბლობი რომ დანიშნაურებული სამეურნეო-ეკონომიკური მხარე იყო, კარგად ჩანს ამ რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალიდანაც. ძველი კოლხეთის სამეურნეო ყოფისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ისეთი მცენარეების გავრცელებას, როგორიც იყო – ხორბალი, ქერი, ფეტვი, ჭვავი, ვაზი, ნაბლი, კაკალი, თხილი, ლეღვი, ზღმარტლი, ხახვი და სხვ. კოლხეთში ცხოველთა სამყაროს სიმრავლეზე იყო გარკვეულწილად დამყარებული მოცემულ ტერიტორიაზე მოსახლეობის გამოკვება. არქეოლოგიურად მოპოვებულ მასალაში ხშირია ოსტეოლოგიური ნაშთები, რაც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ძველი კოლხეთის მოსახლეობის მეცხოველეობა-მონადირეობის შესახებ. რაც შეეხება მეცხოველეობას, არქეოლოგიურ მასალაში მსხვილი და წვრილი რქოსანი საქონლის (ხარ-ძროხა, თხა, ცხვარი) ძვლები მრავლად არის დადასტურებული. გვხვდება აგრეთვე ღორის, ძაღლის, ცხენის ძვლებიც. კოლხეთში წვიმების სიუხვე, თბილი ზამთარი და ხანგრძლივი ზაფხული ხელსაყრელ პირობებს ქმნის სამეურნეო საქმიანობისათვის, კერძოდ, მემარცვლეობის, მებოსტნეობის და მევენახეობა-მეხილეობის განვითარებისათვის. სამინათმოქმედო-სამეურნეო დარგების განვითარებას და მეორე მხრივ, საწარმოო ძალთა განვითარებას და ჭარბი პროდუქციის წარმოებას კოლხეთში დემოგრაფიული ზრდა უნდა გამოეწვია, რასაც არქეოლოგიური მონაცემებიც მოწმობენ. ძველი კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესში მოწინავე როლი ითამაშა ზომიერმა კლიმატმა, ნოყიერმა ნიადაგმა, ჰიდრორესურსების სიმრავლემ, სხვადასხვა მადნეულმა, ფლორისა და ფაუნის მრავალსახეობამ. რამაც, საზოგადოების პროგრესისათვის

კარგი საფუძველი შექმნა. უპირატესად კი ამაზე არის დამოკიდებული საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკური, დემოგრაფიული, სავაჭრო-კომუნიკაციური, ფიზიოლოგიურ-ფსიქიკური, გეოპოლიტიკურ-სტრატეგიული, სულიერ-კულტურული განვითარების დონე. აქედან გამომდინარე, კოლხეთში, ცენტრით მდინარე რიონზე, განვითარდა ფრიად თავისებური სახელმწიფოებრივი არე. აქ ისტორიული განვითარების დონე, ეკონომიკა და პოლიტიკური მდგომარეობა სხვადასხვა პერიოდში სხვადასხვანაირი იყო. შემდგომ, ანტიკური ხანის კოლხეთს გეოპოლიტიკურად საკვანძო ტერიტორია ეკავა; აქ მოხდა მაღალგანვითარებული საზოგადოების ჩამოყალიბება; აქ ხდებოდა აღმოსავლური და დასავლური ცივილიზაციების გარკვეული თანხვედრა.

სახელმწიფოებრივი განვითარების განხილვისას, იერარქიულად პირველ ადგილზე ბიოგეოგარემოს ვაყენებთ. მასთან ურთიერთშემოქმედებაში ადამიანი ქმნის სოციოგარემოს, რაზედაც დამოკიდებულია ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიული წინსვლის შემდგომი ბედი. მეორე ადგილზე, საგარეო ფაქტორი, რომელიც ამა თუ იმ ქვეყნის გეოპოლიტიკური სინამდვილის ნაწილია. მეზობელი ქვეყნები ერთმანეთზე ზოგჯერ სასიკეთო, ხოლო ზოგჯერ უკეთურ გავლენას ახდენენ. საგარეო ფაქტორი სახელმწიფოს ისტორიაში ხან კონსტრუქციულ, ხან კი დესტრუქციულ როლს თამაშობს. კონსტრუქციულია, მაგ.: საგარეო-სავაჭრო, სამეურნეო, კულტურული ინოვაციები; დესტრუქციულია – საომარი თავდასხმის შედეგად ქვეყნის დაპყრობა, საზოგადოებრივი წყობის ტრადიციული სტრუქტურების შეცვლა, საბრძოლო მოქმედებების შედეგად სამოსახლოების დანგრევა, მატერიალურ ფასეულობათა ძარცვა-განადგურება, დასახლებების ეკონომიკური საფუძვლის მოშლა და ა.შ. სამეცნიერო ლიტერატურაში პროტო-სახელმწიფოს ჩასახვის ერთ-ერთ ძირითად ფაქტორად ომისათვის მზადებას (თავდაცვას ან თავდასხმას) მიიჩნევენ. ომისათვის მზადება, საომარ მდგომარეობაში ყოფნა, გამორჩეულ წინამძღოლ-პიროვნებათა აღზევებას, საზოგადოების შეკვრა-მობილიზებას და მეტ ორგანიზებულობას იწვევდა, რაც, თავის მხრივ, საზოგადოების განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე აყვანაში და სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნაში გამოიხატებოდა [იხ. Claessen, Skalnik 1978: 619-636]. უკვე ჩამოყალიბებული სახელმწიფოს განვითარებაშიც „საომახ ფაქტორს“, აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ჩამოყალიბებულ, განვითარებულ სახელმწიფოში ეს ფაქტორი დადებით (ქვეყნის კონსოლიდაცია-დარაბმულობა, საზოგადოებრივი წესრიგის ამაღლება, საფორტიფიკაციო მშენებლობა და სხვ.) ან უარყოფით – სახელმწიფოებრიობის დაკარგვა, ტრადიციული ცხოვრების წესის მოშლა, ეკონომიკურ ზარალს იწვევდა.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, კოლხეთის დაბლობზე მოსახლეობის ცხოვრების ხანგრძლივ ნაკვალევს ასახავს ბორცვებზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ნამოსახლარები. აქ გვხვდება თხრილებითა და საარხო სისტემებით გამაგრებული მძლავრი სამოსახლო კომპლექსები. კოლხეთის დაბლობზე ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში და მის მომდევნო ეპოქებში, არქეოლოგიური არტეფაქტების მიხედვით შეინიშნება განვითარების ერთიანი გენეტიკური ხაზი [იხ. ლორთქიფანიძე 2002]. ბორცვების გარშემო საარხო სისტემები კარგადაა შემონახული მაგ.: ნამარნუში, ნაოხვამუში, ნაკარდალში, ჯვარალებში, ფიჩორში, ანაკლიაში, წყემში და სხვა. ადრერკინა-ანტიკურ ხანაში ნამოსახლარების მასშტაბების ზრდასთან ერთად ხელოვნური თხრილები ფართოვდება. არხების ამოღების სამუშაოებს შრომით ორგანიზაციაზე დამყარებული საგვარეულო თემი აწარმოებდა. ცხადია, ერთი გვარის წარმომადგენლებს გაუჭირდებოდათ 10-20 და 30-40 მეტრის სიგანისა და 3-5 მეტრის სიღრმის არხის გათხრა. სავარაუდებელია, რომ ამ სამუშაოებში რამდენიმე მეზობელი თემის გაერთიანება იყო ჩართული (მაგ.: ნამარნუს მსგავსი საარხო სისტემა). ამ ირიგაციული სისტემების შექმნაში მრავალნაირი სამეურნეო იარაღი გამოიყენებოდა, რაც არქეოლოგიური მონაპოვრებით დასტურდება. შესაძლოა, რომ ცენტრალურ ბორცვებზე თავდაპირველად ცხოვრობდა ერთი დიდი ოჯახის წარმომადგენლები. ქონების დაგროვებისა და მოსახლეობის გამრავლების შედეგად დიდი ოჯახიდან ხდებოდა უფრო მცირე

ოჯახების გამოყოფა, ცენტრალური ბორცვის მომიჯნავე ტერიტორიების ათვისება და ახალი სამოსახლოების მთელი კომპლექსების წარმოქმნა. ამგვარი მოდელი, კოლხეთის მთელ გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკური პერიოდის ნამოსახლარებზე ვრცელდებოდა.

კოლხეთის შედარებით უკეთ შემონახული არქიტექტურულ ნაგებობებზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს გარკვეული წარმოდგენა შევიქმნათ იმდროინდელი მოსახლეობის საშენი მასალების, ნაგებობათა ტიპებისა და მშენებლობათა ტექნიკის შესახებ. ბუნებრივ-კლიმატური პირობები გარკვეულ ზეგავლენას ახდენდა არქიტექტურულ ნაგებობათა ტიპების ჩამოყალიბებაზე და მშენებლობის ტექნიკაზე. კოლხეთის ბარში და ბორცვიან ზოლში, გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკურ პერიოდში ჯარგვლური, ძეღური ნაგებობები დასტურდება, რომლის ერთ-ერთი სახეობის აღწერილობაც მოგვიანო ხანაში რომაელმა არქიტექტორმა ვიტრუვიუსმა დაგვიტოვა. მისი ცნობის თანახმად ძველი კოლხები ძეღებისაგან აშენებდნენ სწორკუთხა სახლებს. ძეღები ერთმანეთზე ეწყობოდა ე.წ. უსრულო ქდობით. მათ შორის რჩებოდა სივრცე, რომელიც თიხით ივსებოდა [იხ. Витрувий 1936: 41] (II,1). ეს ნარატივი არქეოლოგიური გათხრებითაც დასტურდება. ჯერ კიდევ ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ჯარგვლურ ნაგებობათა გვერდით გავრცელებული ყოფილა სარ-ლასტზე გამართული წნულკედლიანი, წნულკარკასიანი, ფაცხისმაგვარი შენობები. ასევე თირში ჩაჭრილი სათავსოები, მიწურები და ნახევრადმიწურები, რომელზედაც ზემოდან დადგმული იყო ფაცხისმაგვარი სარ-ლასტზე გამართული ნაგებობები. ისინი სითბოს უკეთ შენარჩუნების მიზნით გარედან და შიგნით თიხით ილესებოდა. სამშენებლო ხის მასალად ძირითადად წიფელი, თხმელა, რცხილა, წყავი, იფანი, ფიჭვი გამოიყენებოდა. ზოგან გვხვდება ხის ძეღური კედლით ნაგები, წრიული შენობებიც. მათი დიამეტრი 8-6 მ-მდეა. აღმოჩენილია აგრეთვე წნულკედლიანი, წრიული ფორმის შენობები, რომელნიც თიხით იყო შელესილი (მაგ.: ოჩამჩირე, ნოსირი, ნაოხვამუ, ანაკლია). ნამოსახლარებზე ხშირად დასტურდება რიყის ქვებით იატაკის მოკირწყვლის წესი (მაგ.: ოჩამჩირეში, ფიჩორში, ნამჭედურში, ნაკარღალში, კისტრიკში, მოქვში, ბომბორაში და სხვა).

კოლხეთის ნამოსახლარებზე დასტურდება ხორბლეული, რომელთა შორის ჭარბობს სპელტა, მახა, ორმარცვალა, რბილი, ჯუჯა ხორბალი, ფეტვი და ქერი [იხ. მაისაია, შან – შიაშვილი, რუსიშვილი 2005: 67-96]. მარცვლეული კულტურების მოსაყვანად გამოიყენ – ებოდა ამაღლებული ადგილები. კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლართა კომპლექსები ზოგჯერ 15-25 ჰა აღწევს (მაგ.: ნამარნე). ნამოსახლარებზე მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული სხვადასხვა იარაღია არქეოლოგიურად გამოვლენილი. მათ შორის ყურადღებას იპყრობს ხის სახვწელები [იხ. ჯიბლაძე 1997: 88-91]. სახვწელები გამოვლინდა ჩოლოქის (12 ერთეული) [იხ. ჩავლეიშვილი 1999] და ფიჩორის ნამოსახლარებზე. კოლხეთში მიწის დასამუშავებელ ძირითად იარაღად გამოიყენებოდა მხრებ-მომრგვალებული და სამკუთხაპირიანი თოხები, რომელთა ადრეული ნიმუშები ჯერკიდეც ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულში ჩნდება. კოლხეთში მიწათმოქმედებასთან ერთად განვითარებული იყო მეცხოველეობა, მეთევზეობა, მონადირეობა და მეურნეობის სხვა დარგები. ნამოსახლარების ფენებში გამოვლენილ ოსტეოლოგიურ მასალებში ჭარბობს საქონლის, ღორისა და ცხვრის სახეობები. არქეოლოგიური მასალებით ირკვევა, რომ რთვასა და ქსოვას უძველესი მოსახლეობის შინამრეწველობაში ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი ეკავა. ამ საქმიანობასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ნამოსახლარებზე დიდი რაოდენობით მიკვლეული თიხის კონუსისებური ფორმის კვირისტავები [ჯიბლაძე 2007].

კოლხეთის ნამოსახლარების შესწავლის შედეგად სადღეისოდ ამ ტერიტორიის სა – მოსახლოდ ინტენსიური ათვისება ხდება ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში და გრძელდება ადრერკინა-ანტიკურ ეპოქაში. როგორც უკვე აღვნიშნე აქ, დაბლობზე ნა – მოსახლართა ძირითად ტიპს ხელოვნური ბორცვები წარმოადგენს. ხელოვნური ბორცვების უფრო მეტი კონცენტრირება შეინიშნება რიონ-ენგურის ორმდინარეთში. ხელოვნური ბორცვების გარდა ჯგუფებად განლაგებული ნამოსახლარები გამოვლენილია ბუნებრივ შემადგენლებზეც, მთის

ფერდებზე, ზღვისპირა და მდინარისპირა ტერასებზე. სადაც ძირითადად ხის ძეგური შენობები და ფაცხისმაგვარი ნაგებობები დასტურდება. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ფოთი-პალიასტომის მიმდებარე ტერიტორიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნასახლარებიდან – ნამარნუ, ძიგური, სირიაჩქონის ოხოჯე, ნანდევე, საგვიჩიო (ზურგანი, კონშა), ნალმიპიჭი, ქალადიდი (ზურგა, საბაჟო, ჩხარი), გურიფული, ნაოხვამე (სოფ. რეკა), ერგეტა და სხვ. – ალბათ, ფასისი უფრო დაწინაურდა. მას კომუნიკაციების მიხედვით მოხერხებული ადგილი ეჭირა (კერძოდ, მდ. რიონ-ფასისის დელტა) და ურბანისტულ ცენტრად განვითარდა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2003: 170-189].

ფოთის შემოგარენში სამოსახლოს კვალი აღმოჩნდა სოფ. ქვემო ქალადიდაში, მდ. რიონის მარჯვენა მხარეს (1,5 კმ-ზე ჩრდილოეთით), ფოთისაკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს. ამ ბორცვის ფართობი 1800 კვ. მ-ია; აქ გაითხარა ბათქაშიანი და ძელებიანი ნაგებობების ნაშთები. ნამოსახლარზე აღმოჩნდა კერამიკა: ქოთნები, ჯამები, თასები. ისინი შემკულია ირიბ ჭდეებიანი, ტალღოვანი, რომბისებური ორნამენტით. აქვე აღმოჩნდა ყალიბი, ქვის ხელსაფქვავი, კვირისტავეები და სხვ. სოფ. ქვემო ქალადიდის ე.წ. საბაჟოს მონაკვეთზე. ნამოსახლარებზე აღმოჩნდა ნაგებობების ძელების და ბათქაშების ნატეხები. კერამიკის გარდა მეტალურგიული ქურის საბერველი მილი და ყალიბი აღმოჩნდა [იხ. მიქელაძე 1978: 33-40]. მეორე სამოსახლო, რომელიც შეიძლება მივიჩნიოთ ქ. ფასისის სასოფლო-სამეურნეო გარემომორტყმად, აღმოჩნდა სოფ. საქორქიოს აღმოსავლეთ ნაწილში, „სიმაგრეს“ სახელწოდებით ცნობილ მონაკვეთში, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე. ბორცვი 3300 კვ. მ-ს მოიცავს. აქ აღმოჩნდა ხის ნაგებობები. ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა ძვ.წ. VII-V სს. თარიღდება. ნაგებობები ოთხკუთხაა და ძელების წყობითაა ნაგები. ერთ-ერთი ნაგებობა 112 კვ.მ-ისაა. მასში კედლების ძელები ძირითადად ერთმანეთში ჩაჭდომის წესით არის ნაგები [იხ. მიქელაძე 1978: 50-78; გამყრელიძე 2016: 185-200].

კოლხეთის ხის ნაგებობების შესახებ საყურადღებო ფაქტებს შეიცავს ბერძნულ – ლათინური და არქეოლოგიური წყაროები. ისინი ძირითადად დაცულია ქსენოფონტის (ანაბასისი, V, 2; 6,7), ჰეკათეოს მილეტელის, ჰიპოკრატეს, ჰეროდოტეს, სტრაბონის, აპოლონიოს როდოსელის, დიოდორე სიცილიელის, პომპონიუს მელას, ვიტრუვიუსის, პლინიუსის თხზულებებში. ამ ავტორთა თხზულებებში საუბარია სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიის გამაგრებულ სამოსახლოებზე. კერძოდ, კოლხურ-მოსუნიკურ ძეგურ-ბათქაშიან, კოშკურა ტიპის გამაგრებულ ნაგებობებზე. აქვე ცნობებია გამაგრებული სამოსახლოების აგებისას რელიეფის გამოყენებისა და ამ სამოსახლოთა ურთიერთმიმართების შესახებ. ქსენოფონტის მინიშნებით, სასიმაგრო ნაგებობები შედგებოდა თხრილისაგან, ძირითადი გზისაგან, რომელიც აკავშირებდა დასახლებას შიდა ციხე-კოშკთან და სხვა შედარებით მომცრო კოშკებთან. ყველაფერი ეს შემოსაზღვრული იყო ძელებიანი მესრით, რომელშიც დატანებული იყო ძირითადი ჭიშკარი. ხელისუფალ-მეთაურის კოშკი შემალელებულ ადგილას იყო აგებული და განსხვავდებოდა რიგითი მცხოვრების კოშკისაგან [იხ. გამყრელიძე 2016: 185-200].

არქეოლოგიური კვლევის შედეგად ძვ.წ. VIII-IV ს-ების კოლხეთში დასტურდება გამაგრებული სამოსახლოების ჩამოყალიბებული სისტემის არსებობა. საკმაოდ მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული როგორც დაბლობი, ასევე მთისწინეთი და ხეობები. დასახლებები განცალკევებულ-სოფლური ტიპისა იყო, გაშენებული ბუნებრივ ბორცვებზე ან ხელოვნურად გაკეთებულ მიწაყრილებზე. ისინი გარკვეულ სისტემას ქმნიდა და გარემომორტყმული იყო თავდაცვითი თხრილებით. მთავარ სამშენებლო მასალას ხის ძელები წარმოადგენდა, რაც კოლხეთში ტყეების სიმრავლემ განაპირობა. აქ, არქეოლოგიურად დადასტურებული ხის უძველესი ნაგებობები, შენობის აგების წესი კი ე.წ. ჯარგვალური იყო. ამგვარი ძეგური ნაგებობები დღესაც გვხვდება დასავლეთ საქართველოში [იხ. ადამია 1979: 15-19; გოგაძე და სხვ. 1982: 58-70; მიქელაძე 1978; ნიორაძე 1941: 21-27; ჩიქოვანი 1999: 21-29]. ქსენოფონტისაგან განსხვავებით, ვიტრუვიუსი უფრო

ზედმიწვევით აღწერს კოშკურა-ძელებიანი ნაგებობების კონსტრუქციას (იხ. ვიტრუვიუსი, „ათი წიგნი არქიტექტურის შესახებ“ II, I, 4, 50).

ბუნებრივ ბორცვებზე აგებული ნაგებობის ერთ-ერთი საინტერესო მაგალითია ვანის მუნიციპ. სოფ. მთისძირში ადგიშვილების გორის ზედა ტერასაზე არქეოლოგიურად შესწავლილი ძეღურ-ბათქაშიანი ნაგებობა. ეს ნაგებობა ვანის ნაქალაქარიდან დასავლეთით, რვა კილომეტრზე მდებარეობს. ადგიშვილების გორის ნაგებობა ოთხკუთხაა და ორი სათავისაგან შედგება. სამხრეთ სათავის ფართობია 26, 88 კვ.მ, ხოლო ჩრდილოეთის – 13,44 კვ.მ. ამ სათავის დასავლეთ კუთხეში შემორჩენილია ძელებით მოგებული იატაკი, რომელზედაც ზედა სართულის გადახურვის ძელების ფრაგმენტები შეიმჩნევა. კედლის ფუნდამენტის შიდა ფართობი ამოვსებულია ქვებით, თიხამინით და გარდი-გარდმოდ დაწყობილი ძელებით. ამგვარად, აქ იქმნებოდა ხის ძელებით შემოსაზღვრული კვადრატების კარკასი, რაც ცოკოლს მეტ სიმტკიცეს აძლევდა. ადგიშვილების გორის ნაგებობა ძვ.წ. IV საუკუნით თარიღდება. ეს ნაგებობა წარმოადგენს ცოკოლზე დადგმულ ძეღურ, თიხით შელესილ შენობას. აქ საქმე უნდა გვქონდეს ანტიკური ეპოქის ავტორების – ქსენოფონტეს, პომპონიუს მელას და დიონისიოს ჰალიკარნასელის თხზულებებში ნახსენებ კოლხეთის ხის ნაგებობების ნაირსახეობასთან. ძვ.წ. IV ს-ის მიწურულის, ერთი მხრივ, აზოს და, მეორე მხრივ, ფარნავაზ-ქუჯის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამოწვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით შეიძლება აიხსნას სოფ. მთისძირის ადგიშვილების გორის გამაგრებული სამოსახლოს დანგრევა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 1982].

კოლხეთში ხის ძელებიანი ნაგებობები არქეოლოგიურად მრავლად არის დადასტურებული სოფ. ანაკლიაში (დიხა-გუძუბა I, II), სოფ. რეკში ნაოხვამოსთან, სოფ. საქორქიოში სიმაგრესთან, ქობულეთში ჩოლოქთან, სოფ. ნოსირში, ვანის ნაქალაქარზე, სოფ. ვარციხეში ვარდიგორასთან, ქუთაისში გაბაშვილის გორაზე; ქვის საძირკვლიანი სათავსოა გამოვლენილი ლეჩხუმში კოვრაშის ნამოსახლარზე [გაბიძაშვილი და სხვ. 2004: 121-123]. ხოლო ასეთი ტიპის ნაგებობების ნაშთები, ხის ძელებისა და ბათქაშის სახით, დასავლეთ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე გვხვდება. ეს არქეოლოგიური ძეგლები ქრონოლოგიურად განსხვავდება ერთმანეთისგან, მაგრამ მათში არქიტექტურული მემკვიდრეობა იგრძნობა. ძეღურ-ბათქაშიანი სამოსახლოები დამახასიათებელია კოლხეთისათვის, სადაც ბუნებრივ თუ ხელოვნურ ბორცვებზე განლაგებული ნამოსახლარებია დადასტურებული მრავალრიცხოვანი სამოსახლო ბორცვებით, რომლებსაც დღეს „გორას“, „ზურგას“ და „დიხაგუძუბას“ უწოდებენ. კოლხეთის დაბლობის ამ სამოსახლო ბორცვებისათვის (გორანამოსახლარებისათვის) დამახასიათებელია გარშემო თხრილი [ჭიბლაძე 2007]. არსებობს საყურადღებო მოსაზრება, რომ გორა // გორაები, გორანამოსახლარები კავშირშია სოციალურ ტერმინ – გვართან // საგვარეულოსთან და მოსახლეობა მასზე (გორანამოსახლარებზე) ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში სახლობდა. შემდგომ, აქედან დაბა-ქალაქები წარმოიქმნენ [იხ. ბერძენიშვილი 1964: 383-388], რაც საზოგადოების განვითარების უფრო მაღალ საფეხურს წარმოადგენდა.

კოლხეთის დაბლობზე, ჭაობიან ადგილებში ხის სახლების აგებისას თიხნარით მოზვინული, შემალელებული ფართობები, მცირე გორები იქმნებოდა. ნაგებობათა ნაირსახეობად უნდა მივიჩნიოთ სოფ. რეჩხის ბორცვოვან ზოლში გამოვლენილი 600 კვ.მ-ის ნაგებობა. კოლხეთში თლილი ქვა, ალიზის აგური და კრამიტი მხოლოდ ძვ.წ. III ს-ში იკიდებს ფეხს. როგორც ჩანს, მანამდე ხე ძირითადი სამშენებლო მასალა ყოფილა. ხისგან აგებდნენ საცხოვრებელ სახლებს, კოშკებს, ზღუდე-მესრებს და გამაგრებულ სამოსახლოებს. კოლხეთში ხის მასალა უხვად იყო. სტრაბონი გადმოგვცემს: „...აქ იზრდება მრავალი ტყე“ (XI, II, 17). ამასვე აღნიშნავს ვიტრუვიუსი (II, I, 4): „კოლხები პონტოს მხარეში ტყის სიუხვის გამო...“ აშენებენ ხის ნაგებობებს. სენაკის მუნიციპ. სოფ. რეკაში, ნაოხვამუს ნამოსახლარზე, ნაგებობის თიხის მოდელი დადასტურდა, რომლის სიგრძეა 21,5 სმ, სიმაღლე 19 სმ. მოდელი დაზიანებულია და ოთხ ხიმინჯზე დგას. მოდელის კედლე – ბზე ხის ძელებია გამოსახული. ნაოხვამუს ეს მოდელი, კოლხეთში ძვ.წ. I ათასწლეულ-

ში გავრცელებულ ბათქაშით შელესილ ხის ნაგებობათა ერთ-ერთ სახეობას გადმოგვცემს [იხ. ჯიბლაძე 2010: 117-124].

ახალმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ერთხელ კიდევ დაადასტურა, რომ თხრილებით გარშემოვლებულ ხელოვნურ ბორცვებზე სამოსახლოს გამართვას კოლხეთის დაბლობზე დიდი ხნის ისტორია აქვს. დასახლების ამნაირი ტიპი კოლხეთში შემთხვევით არ განვითარებულა. ის აქ არსებული ბრტყელი რელიეფითა და ქარბწყლიანობით იყო განპირობებული. ასეთ სიტუაციაში ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობების შესანარჩუნებლად აუცილებელი ხდებოდა ხელოვნური შემადგენლების გაკეთება. თხრილის შექმნა ბორცვის გარშემო განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმითაც, რომ ხელოვნური ბორცვისათვის მიწა დიდი რაოდენობით იყო საჭირო; სრულიად ბუნებრივია, რომ მას ბორცვის მიმდებარე ადგილებიდან იღებდნენ. გარდა ამისა, თხრილს ჰქონდა თავდაცვითი მნიშვნელობა. ის მოსახლეობას იცავდა მტრისაგან, მტაცებელი ცხოველისა და წყლის სტიქიისაგან. როგორც ჩანს, ამ დროინდელი საზოგადოება მოხერხებულად იყენებდა გეოგრაფიულ პირობებს, ბუნებრივი ბორცვ-გორების ტერასებს და თვითონაც აქტიურად ზემოქმედებდა მასზე ხელოვნური, თხრილშემოვ – ლებული ბორცვების შექმნით. ორივე ეს ტიპი თანაარსებობდა. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით აშკარაა, რომ ამგვარი სამოსახლოების გამართვის წესი კოლხეთში ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში იკიდებს ფეხს. დასახლების მოწყობა ხელოვნური ბორცვების მოზივნით, სპეციფიკურ კოლხურ მოვლენად არის მიჩნეული. ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევარში კოლხეთისათვის, აგრეთვე, დამახასიათებელია კოლექტიური სამარხები, რომლებიც არქეოლოგიურად გაითხარა – ერგეტაში, ურეკში, დღვაბაში, ნიგვზიანში და სხვ. მათ ახასიათებთ – საკულტო რიტუალის ფართი; კრემაციული მოედნები; მოზრდილი ფართის კოლექტიური სამარხი ორმოები; დაკრძალვის მეორადი წესი. მაგ. ერგეტის ნეკროპოლის (II) N4 სამარხის სიგრძე 11 მ-მდეა, ხოლო სიგანე 6 მ-მდეა. მასში აღმოჩნდა თიხის, ხის, სპილენძის, ბრინჯაოს, რკინის, ოქროს, ვერცხლის სხვადასხვაგვარი და ნიშნულების ინვენტარი: სამეურნეო და საბრძოლო იარაღი; სხვადასხვა სახის ხელსაწყოები; ნაირ-ნაირი სამკაული; სამოსის აქსესუარები და სხვ. [იხ. პაპ – უაშვილი 1998].

ანტიკურ ხანაში, როგორც ჩანს, ადგილობრივმა სამოსახლოებმა ცვლილებები განიცადა. ზოგიერთი სამოსახლო, რომლებსაც უფრო კარგი, მოხერხებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური ადგილმდებარეობა ეკავა, დანინაურდა და გარკვეული რეგიონის ქალაქური ტიპის ცენტრად ჩამოყალიბდა. ამ ცენტრს ჰქონდა მასზე დამოკიდებული სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორია. საფიქრებელია, რომ „ვანი“ საქალაქო ცენტრი იყო, ხოლო „მთისძირი“ მისდამი დაქვემდებარებულ სასოფლო ტერიტორიაში შედიოდა. საქალაქო ცენტრს გარშემო გარკვეული თავდაცვითი სისტემა ჰქონდა, რომელიც მის უსაფრთხოებას ემსახურებოდა. ამგვარი გამაგრებული სოფელი იყო ძველი „მთისძირიც“. ასეთი გამაგრებული სოფლები, ალბათ, განლაგებული იყო ქალაქისკენ მიმავალი კომუნიკაციების ჩასაკეტად. „მთისძირი“, ერთი მხრივ, აკონტროლებდა მდ. რიონის ხეობის მარცხენა ნაპირზე მიმავალ გზას, ხოლო მეორე მხრივ, მდ. ყუმურის ხეობიდან მომავალ გზას კეტავდა. არქეოლოგიური მასალისა და ძველი წერილობითი წყაროების შეჯერების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: ქართველური მოსახლეობით დასახლებულ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. III საუკუნის წინა პერიოდში გავრცელებული იყო ბორცვსა და გორაზე გამართული, ძელურ-ბათქაშიანი, ძელებიანი მესრით შემოზღუდული, კოშკებჩართული კომპლექსები, ხისაგან ნაგები გამაგრებული სამოსახლო, რომელსაც მოსუინი ეწოდებოდა. სოციალურად, ადგილობრივების გორისნაირი გამაგრებული ბორცვორები, ალბათ, ნათესაობრივი თემების საცხოვრის წარმოადგენდა, რომელთა თავშიც ადგილობრივი ხელისუფალი, ბერძნული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ბასილევსი იდგა. მაგალითად, ასეთ ადგილობრივ ხელისუფალს ეკუთვნოდა სოფ. მთისძირში აღმოჩენილი ნაგებობების თანადროული მდიდრული სამარხი [დან. იხ. გამყრელიძე 1982: 69].

გვიანდელი ბრინჯაოს ეპოქიდან მოყოლებული და განსაკუთრებით ძვ.წ. VIII-IV სს-ებში და-

სავლეთ საქართველოს ბარ-დაბლობი და მთისწინა ფართობი, არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. შეიმჩნევა ე.წ. დემოგრაფიული აფეთქება [იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 167]. არქეოლოგიური მასალების შესწავლა, მოწმობს, აქ სამინათმოქმედო მეურნეობის განვითარების საკმაოდ მაღალ ნიშნულზე აწევას, რასაც უნდა უზრუნველყო ზედმეტი პროდუქტის წარმოება და აქედან გამომდინარე სასაქონლო ვაჭრობის განვითარება. ამ პერიოდში შეიმჩნევა აგრეთვე ე.წ. კოლხური კერამიკის არაჩვეულებრივი სიმრავლე და მრავალფეროვნება, რაც მოწმობს მეთუნეხელოსანთა პროფესიონალიზმს. ეს კერამიკა საყოველთაო მოხმარებისთვისაა განკუთვნილი და ამიტომ მისი ძირითადი კომპონენტები გარკვეულ სტანდარტიზაციას განიცდის. ის მთელი კოლხეთის, ტერიტორიაზე გავრცელებული და კოლხეთის ერთიანობის დამაჯერებელი არქეოლოგიური არგუმენტი [დანვრ. იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 167]. ზემოთ ნახსენებმა გარემოებებმა და ძვ.წ. VIII ს-დან ბრინჯაოს უფრო მტკიცე ლითონით, რკინით, ჩანაცვლების დაწყებამ ძვ.წ. VI – IV სს-ში ხელი შეუწყო პოლიტიკური ერთეულის კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარებას.

მდინარეების მტკვრის, ჭოროხის, ზემო ეფფრატის და არაქსის სათავეების მიმდებარე ტერიტორიაზე ძვ.წ. XI-VIII სს-ში ქართველურ ტომთა გაერთიანების შედეგად პროტოსახელმწიფოებრიობა განვითარდა. აქვე, მეზობლად ასურეთის და ურარტუს მძლავრი, აგრესიული ქვეყნები მდებარეობდნენ. ძვ.წ. VIII ს-ის ურარტული წერილობითი წყაროები ქართველური მოსახლეობის ერთ-ერთ შტოზე კო(უ)ლხებზე მიგვანიშნებენ. მათ მდ. ჭოროხის აუზიდან კავკასიონის ქედამდე მოიპოვეს ჰეგემონობა და ძლიერი გაერთიანება შექმნეს. ძვ.წ. VIII-VII სს. კოლხეთი პროტოსახელმწიფოს ტიპის ქვეყანას წარმოადგენდა. მას მმართველობის გარკვეული სისტემა ჰქონდა, რომლის ბირთვიც დროთა განმავლობაში მდ. რიონის აუზში განლაგდა [შეად. მელიქიშვილი 1965: 78].

ქვემოთ, მაგალითად მოგვყავს, კოლხეთის ზოგიერთი გვიანბრინჯაო-ადრერკინა-ანტიკური პერიოდის სამოსახლოების მოკლე ჩამონათვალი:

ნამარნუს ხელოვნურად გამართული ნამოსახლართა სისტემა აბაშის მუნიციპალ – იტეტ-ში შემავალ სოფ. კეთილარის ტერიტორიაზე, მდ. რიონის მარჯვენა ნაპირთან და მდ. ფიჩორის შუა წელზე მდებარეობს. ბორცვების მთელი კომპლექსი 13 ჰა ფართობს მოიცავს. ცენტრალურ ნამოსახლარ ბორცვს 2 ჰა ფართობი უკავია და სიმაღლე 5 მ-ა, ხოლო დიამეტრი 160 მ-მდეა. ცენტრალურ ბორცვს გარს უვლიდა 30 მეტრის სიგანის ხელოვნური თავდაცვითი თხრილი. ამ სამოსახლო ბორცვების ხის მრავალრიცხოვან ნაგებობებში დადასტურებული კულტურული ფენები გვიანბრინჯაოს ხანიდან მოყოლილებული ადრეული რკინა-ანტიკური ხანის ჩათვლით თარიღდება [იხ. Микеладзе и др. 1987: 40; გრიგოლია და სხვ, 1973: 34; პაპუაშვილი 1987: 52].

ანაკლია I-ის ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე, მდ. ენგურის მარცხენა სანაპიროზე, ზღვიდან 1 კმ დაშორებით მდებარეობს. ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დიამეტრი 80 მ-მდე. აქ ხის ნაგებობები და სხვა არტეფაქტები აღმოჩნდა; არის აგრეთვე მარცვლეულის ნაშთები. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა [იხ. Куфтин 1950: 239-256; ჯიბლაძე 2007: 20-21].

ანაკლია II-ის ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირას ადგილ ჭითანყაროში, მდ. ენგურის მარცხენა სანაპიროზე, ზღვიდან 2 კმ დაშორებით მდებარეობს. ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დიამეტრი 50 მ-მდეა, ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აქვე, ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა [იხ. მუსხ – ელიშვილი და სხვ. 2010; Микеладзе, Барамидзе 1976: 98].

ერგეტას ნამოსახლარი ზუგდიდის დასავლეთით 25 კმ-ზე, მდ. ენგურის მარცხენა სანაპიროზე, სოფ. ერგეტასთან (მამულიას ნამოსახლარი) მდებარეობს. ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დმ – 70 მ-მდეა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვება. ნამოსახლარზე ოთხი კულტურული ფენა დადასტურდა. აქ ფენებში ხის ძეგური ნაგებობები, ხორბლე-

ულის ნაშთები და სხვა არტეფაქტები აღმოჩნდა. სოფ. ერგეტას მიდამოებში კიდევ რამდენიმე ხელოვნურად გამართული სამოსახლო ბორცვია მიკვლეული [იხ. პაპუაშვილი 2017: 38-44; პაპუაშვილი და სხვ. 2005: 51].

ნაოხვამუს ნამოსახლარი სენაკის მუნიციპალიტეტის სოფ. რეკას სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს. მისი სიმაღლე 4 მ, ხოლო დმ – 60 მ-მდეა. ის ხელოვნურად გამართულ ნამოსახლართა ტიპს განეკუთვნება. ნამოსახლარზე ხის ძეღური ნაგებობები გაითხარა. ბორცვს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. აქ კულტურულ ფენებში სხვადასხვა სახის კერამიკასთან ერთად ბრინჯაოს საკინძები, ბრინჯაოს და რკინის შუბისპირები და ისრისპირები აღმოჩნდა [Куртин 1950: 168-238; ჯიბლაძე 2007: 22].

ნოსირი III-ის ნამოსახლარი ქ. სენაკის მუნიციპალიტეტის, ამავე სახელწოდების სოფლის ჩრდილოეთ მხარეს, მდ. ტეხურის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვის სიმაღლე 3 მ, ხოლო ფართობი 2500 კვ.მ-მდეა. აქ ბრინჯაო – ადრერკინის ხანის ოთხი კულტურული ფენა გამოიყოფა. აქ ხის ძელებიანი, ჯარგვლისებური შენობები გაითხარა. მეტალოურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული ლითონის ჩამოსასხმელი ყალიბები და ციცხვები აღმოჩნდა. გამოვლინდა აგრეთვე ყურძნის წიპნები, ხორბლის სხვადასხვა სახეობა და ოსტეოლოგიური მასალა. ნოსირის ხელოვნური ნამოსახლარის ჩრდილოეთითაც, მდინარე ტეხურის მარცხენა სანაპიროზეც ბორცვ-ნამოსახლარების ნაშთები აღმოჩნდა. ასეთივე ნამოსახლარები დადასტურდა გეჯეთში, ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე, მდ. ტეხურის ნაპირას. სოფ. ნოქალაქევის სოფლის მეურნეობის ტერიტორიაზეც და სოფ. ხორშის სამოსახლო ბორცვ „ლომურაზე“, რომელიც მდებარეობს სენაკის მუნიციპალიტეტის, ამავე სახელწოდების სოფლის მიდამოებში [იხ. გოგაძე 1982: 36-38, 51-58].

აბედათის ნამოსახლარი მარტვილის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს, ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირა მხარეს. სამოსახლო ბორცვის სიმაღლე 5 მ, ხოლო დმ – 80 მ-მდეა. ნამოსახლარს ირგვლივ 10 მ სიგანის ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა [იხ. ფხაკაძე 1978: 138].

ნაჭვის ხელოვნური ბორცვის ნამოსახლარი მდებარეობს მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფ. მუხურჩის დასავლეთით 2 კმ-ზე. მისი სიმაღლე 5 მ, ხოლო დიამეტრი 40 მ-მდეა. აქ ხის ძეღური ნაგებობები გამოვლინდა [იხ. გოგაძე 1982: 29-59].

კეკელურის ნამოსახლარი ხელოვნური ბორცვი მდებარეობს მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფ. მუხურჩასთან, მდ. აბაშის ნაპირზე. მისი სიმაღლეა 4 მ, ხოლო ფართობი – ბი 1500 კვ.მ-მდეა. აქ გამოვლინდა ძეღური ნაგებობები [გოგაძე 1982: 29].

საელიაოს კურზიას ნამოსახლარი ხელოვნური ბორცვი, მარტვილის მუნიციპალიტეტში, მდ. აბაშის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 7 მ, რომელსაც ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. ბორცვზე ძეღური ნაგებობები გამოვლინდა [იხ. ჯიბლაძე 2007].

ლევავას ნამოსახლარი ბორცვი, მარტვი – ლის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, სოფ. სალხინოს აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს. აქ, ხის ძელებიანი სამოსახლო გაითხარა [იხ. Микеладзе и др. 1980: 35].

ზურგას ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ხობის მუნიციპალიტეტის სოფ. ჭალადი-დში, ე.წ. საბაჟოს უბანთან მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 5 მ-ია, ხოლო ფართობი 1900 კვ.მ-მდეა. ნამოსახლარზე გამოიყო სამი კულტურული ფენა. აქ გაითხარა ხის ძეღური ნაგებობები [იხ. მიქელაძე 1978: 21; ჯიბლაძე 2007; Микеладзе 1990: 32-34].

საგვიჩიოს სოფლის მიდამოებში (სენა – კის მუნიციპალიტეტი), მდ. რიონის მარცხენა ნაპირის გასწვრივ სადაზვერვო თხრილებით შესწავლილ იქნა სამოსახლო ბორცვების მთელი წყება, რომლებზეც ხის ძეღური ნაგებობების ნაშთები აღმოჩნდა. ეს ნამოსახლარები ხელოვნური თხრილებით იყო გარშემოწერილი [იხ. ჯიბლაძე 2007].

ყულევის სოფლის მიდამოებში (ხობის მუნიციპალიტეტი), სანაპიროზე შესწავლილ იქნა

ბორცვ-ნამოსახლარები, რომლებიც ხის ძეღურ ნაგებობების ნაშთებს შეიცავენ [იხ. პაპუაშვილი და სხვ. 2014: 204].

წყემის N3 ხელოვნური ბორცვი (აბაშის მუნიციპალიტეტი) ამავე სახელწოდების სოფლის განაპირა მხარეს, მდ. აბაშის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. მისი სიმაღლე 6 მ-ია და ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აქ, ხის ძეღური ნაგებობები აღმოჩნდა [მიქელაძე და სხვ., 1974: 33-35; ჯიბლაძე 2007].

კოდორი I-ის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე (სოფ. ნაესაკოვოსთან – აბაშის მუნიციპ.), მდ. რიონის და მდ. ნოღელის შესართავთან მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 3 მ, ხოლო დიამეტრი 60 მ-მდეა. ირგვლივ მას ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა. აღმოჩნდა ხის ძეღური ნაგებობების ნაშთები [იხ. მიქელაძე და სხვ., 1972: 26]. აქვე მდებარეობს კოდორი II ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარიც, სადაც ხის ძეღური ნაგებობების ნაშთები და იგივე ნაირი არქეოლოგიური მონაცემებია აღმოჩენილი [Микеладзе 1990: 33].

პალურის ჟირსუკის ორი გორანამოსახლარი (წალენჯიხის მუნიციპ.) ამავე სახ – ელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე, მდ. ენგურის მარცხენა სანაპიროს ტერასაზე მდებარეობს. ამ ნამოსახლართან ახლოს სამაროვანიც მდებარეობს [გრიგოლია 1971: 29].

პატრიკეთის ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვი წყალტუბოს მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 7 მ, ხოლო დმ – 90 მ-მდეა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა. ბორცვის გათხრისას საცხოვრებელი, ხის ძეღური ნაგებობები გამოვლინდა [იხ. Джапаридзе и др. 1979: 25].

დაბლაგომის ნამოსახლარი (სამტრედიის მუნიციპალიტეტი) ამავე სახელწოდების სოფლის ტერიტორიაზე მდებარეობს, ე.წ. ნაციხვარის კონცხის ფერდის ძირას, რიონის დაბლობიდან 200 მეტრის სიმაღლეზე. ბორცვის თხემზე მდებარე ნამოსახლარზე ხის ძეღებიან-ბათქაშებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. აქ ე.წ. კოლხური ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბი და შუბისპირები აღმოჩნდა [იხ. თოლორდავა 1977: 71].

მაღლაკისა და საყულიას ხელოვნური ნამოსახლარი ბორცვები წყალტუბოს მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს. მათი სიმაღლე 7 მ, ხოლო დმ – 100 მ – მდეა. ბორცვების გათხრისას ხის ძეღური ნაგებობები გამოვლინდა [კალანდაძე და სხვ. 2004: 18].

შუხუთის ტერასული ნამოსახლარი ამავე სახელწოდების სოფლის თავზე, ე.წ. ნაციხ – ვარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 150 მ-ზე, ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე მდებარეობს. გათხრისას ხის ძეღური ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა [სადრაძე და სხვ. 1996: 31].

არგვეთას ნამოსახლარი საჩხერის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ამავე სახელწოდების სოფელთან, მდ. ლაშურას მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობს (იხ. ჯიბლაძე 2007). საირხის საბადურის გორაზე (I კულტურული ფენა) და მოდინახეში ხის ძეღებიანი ნამოსახლარის ნაშთები და მისი შესაბამისი მასალებია გამოვლენილი [იხ. მახარაძე, ლომთაძე, 1997: 21; ნადირაძე 1975: 21; 1990: 9].

ოჩამჩირის ნამოსახლარი მდ. ჯიხამურის მარცხენა ნაპირთან, მდინარის ზღვასთან შეერთების ადგილას მდებარეობს. ისინი ხელოვნურ ბორცვთა ტიპს განეკუთვნებიან. ზღვის სანაპიროს გასწვრივ განლაგებული სამი ბორცვიდან დასავლეთისა იყო შესწავლილი. ამ ხელოვნური ბორცვის სიმაღლე 6 მ, ხოლო დიამეტრი 70 მ-მდეა. აქ ხის ძეღებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. ბორცვ-ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოუყვებოდა [იხ. Куфтин 1950: 250-266; Соловьев 1939: 44-48].

მაჭარას ნამოსახლარი დაბალ ტერასაზე, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვიდან 300 მეტრზე მდებარეობს. აქ ხის ძეღებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა [იხ. Бжания 1966: 113-124].

სოხუმის მთის ნამოსახლარი მდებარეობს ამავე სახელწოდების მთის თხემზე. აქ ხის ძე-

ლებიანი ნაგებობების ნაშთები გაითხარა. აქ, ფენებში კერამიკასთან ერთად გამოვლინდა მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული ნივთები [იხ. კალანდაძე 1953: 18-19].

კისტრიკის ნამოსახლარი გუდაუთასთან, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვისპირა ტერასაზე მდებარეობს. აქ, გათხრისას ხის ძეგური და ჯარგვალისნაირი ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა [იხ. Бжания и др. 1987: 43].

ტამიშის ნამოსახლართა კომპლექსი ქ. ოჩამჩირის ჩრდილო-დასავლეთით, ამავე სახელწოდების მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვიდან 300 მეტრის დაშორებით მდებარეობს. ეს არქეოლოგიური ძეგლი ხელოვნურა ბორცვთა ტიპს განეკუთვნება. გათხრისას ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები გამოვლინდა [იხ. Барамидзе и др. 1980: 113]. ფიჩორის ხელოვნურ ნამოსახლართა კომპლექსი ქ. გალის ჩრდილო-დასავლეთით 40კმ-ზე, მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროდან 4 კმ-ზე, ზღვიდან 500 მ-ში მდებარეობს. ნამოსახლართა კომპლექსის საერთო ფართობი 12 ჰ-მდეა. კომპლექსის შუაში 5მ სიმაღლის ცენტრალური ბორცვია აღმართული. მთელ ამ კომპლექსს ირგვლივ 10 მ-ის სიგანის ხელოვნური თხრილი შემოსდევს. ცენტრალურ ბორცვზე ხის ძეგლიანი, ჯარგვლური ტიპის შენობების ნაშთები გაითხარა [იხ. Барамидзе и др. 1987: 43; ჯიბლაძე 2007: 17-18].

ჯვარალების ხელოვნურად გამართული ნამოსახლართა კომპლექსი (ფართობი 7ჰა) მდებარეობს სოფ. ფიჩორის განაპირა მხარეს, ზღვიდან 3 კმ-ზე. ის 7 ბორცვისაგან შედგება, სადაც გამოირჩევა ცენტრალური ბორცვი (სიმაღლე 4 მ, დმ – 70 მ-მდე). ნასახლარ-ბორცვებს ირგვლივ 3 მ-ის სიგანის და 2 მ-ის სიღრმის ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა [იხ. ბარამიძე და სხვ. 1990: 23].

რეფო-შეშელეთის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი (სიმაღლე 9 მ, დმ – 120 მ-მდე) მდებარეობს გალის მუნიციპალიტეტში, ამავე სახელწოდების სოფლის სამხრეთ – დასავლეთ ნაწილში. ბორცვზე ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა. ნასახლარს ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი მხრიდან ნაარხალი ეტყობა [იხ. Барамидзе и др. 1982: 67-68].

ნაკარდალის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი (სიმაღლე 5 მ, დმ – 80 მ-მდე) ქ. გალის დასავლეთით 45 კმ-ზე, მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე, სოფ. ფიჩორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს მდებარეობს. ბორცვს წრიულად შემოსდევდა ხელოვნური თხრილი. ბორცვზე ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა [იხ. Барамидзе и др. 1987: 46-47].

წიფურისას ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ქ. გალის რაიონის სოფ. თაგილონში, მდ. ენგურის შენაკადის ხაიას მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 7 მ-ია, ხოლო დმ – 100 მ-მდეა. აქ ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა [იხ. ბარამიძე და სხვ. 1990: 23-27].

განმუხურის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლართა კომპლექსი მდებარეობს ზუგდიდის მუნიციპალიტეტში მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე, ზღვიდან 400 მ-ზე. ბორცვის სიმაღლე 3 მ, ხოლო დმ – 60 მ-მდეა. ბორცვზე ხის ძეგური ნაგებობების ნაშთები დადასტურდა [იხ. ბარამიძე და სხვ. 1990: 23-26].

ისპანის ნამოსახლარი ქ. ქობულეთის აეროდრომის ჩრდილო-დასავლეთით 2 კმ-ზე მდებარეობს. ნამოსახლარზე უნდა ყოფილიყო გავრცელებული ხის ჯარგვლური ტიპის ძეგური ნაგებობები [იხ. ინაიშვილი 1973: 15; სახუტაიშვილი 1995: 39].

ნამჭედურის ხელოვნურად გამართული ნამოსახლარი ქობულეთთან მდ. ოჩხამურისა და ჩოლოქის შეერთებდან 1 კმ-ზე ჩრდილოეთით, ზღვიდან 300 მ-ზე მდებარეობს. ბორცვის სიმაღლე 5 მ-ია, ხოლო საერთო ფართობი 2000 კვ. მ-მდეა. აქ ხის ძეგურ ნაგებობათა ნაშთები გამოვლინდა. ნამოსახლარს ირგვლივ ხელოვნური თხრილი შემოსდევდა [იხ. Микеладзе, Хахутаიшвили 1985: 11-22].

ჩოლოქისპირა ნამოსახლარი ქობულეთის რაიონში მდინარეების ჩოლოქისა და ოჩხამურის შესართავთან მდებარეობს. ის ხელოვნურად გამართულ ბორცვთა ტიპს განეკუთვნება. აქ,

მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული სახელოსნოს ნაშთები გამოვლინდა. ნამოსახლარზე ხის ძეღური, ჯარგვლური ტიპის შენობები დაფიქსირდა [იხ. ჩავლეიშვილი 1991: 17-25; ჩავლეიშვილი 1987: 12].

ჰეროდოტეს (იხ. ისტორია IV, 37) მიხედვით შავი ზღვიდან სპარსეთის ყურემდე სულ ოთხი ხალხი სახლობს. ესენია ირანელები, მიდიელები, კოლხები და სასპერები. სახელი სპერი ძველი სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული პროვინციის სახელში შემორჩა. საყურედღებოა, რომ ჰეროდოტე აღნიშნავს კოლხ და სასპერ მეომრებს ერთნაირი ჩაცმულობა და ბრძოლის მეთოდი ჰქონდათ: „... სასპერები ლაშქრობდნენ კოლხებივით“-ო (ჰეროდოტე, VII, 78, 79). ეს კი კიდევ ერთხელ მიუთითებს ამ მოდგმის ხალხთა (კოლხების და სასპერების) ერთიან წარმომავლობაზე. სასპერები ეს ის ქართველური მოდგმის ტომია, რომლებმაც შემდეგ საზოგადოების კონსოლიდაციის შედეგად, მდ. მტკვრის შუა წელზე ცენტრით მცხეთაში ქართლის სამეფო შექმნეს და რომლებსაც ძველი ბერძნულ-რომაული წერილობითი წყაროები იბერიის სამეფოს უწოდებენ.

ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ურარტუელების და ნომადური ტომების აგრესიულმა მეზობლობამ კოლხეთის მთებით შემოსაზღვრულ რეგიონში მომხდურთან დასაპირისპირებლად საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფების თავდაცვითი ორგანიზება და შეკვრა-კონსოლიდაცია გამოიწვია. მოცემულ საგარეო ფაქტორს შემდგომში, ძვ.წ. V საუკუნისათვის, კოლხეთის სახელმწიფოს განვითარების პროცესში საგრძნობი როლი უნდა შეესრულებინა. კოლხეთის სამეფოს განმტკიცებაში გამორჩეული, კონსტრუქციული ადგილი ეჭირა კულტურულ ინოვაციებსაც. საგარეო ფაქტორად უნდა ჩაითვალოს ე.წ. ბერძნული კოლონიზაციის მიმდინარეობა კოლხეთის ზღვისპირეთში. საბერძნეთიდან გასული მოსახლეობის ახალშენებს შორის გაიმიჯნა სავაჭრო და აგრარული კოლონია-აპოიკიები [იხ. Vallet 1973: 53-72]. პირველი, კონსტრუქციული საგარეო ფაქტორია – ემპორიონები. მეორე (ხორიანი პოლისები) – დესტრუქციულია ადგილობრივი მოსახლეობისათვის, რადგან მას თან ახლავს ტერიტორიის დაკარგვა და ადგილობრივი მოსახლეობის განდევნა. ე.წ. ბერძნულ კოლონიზაციას, როგორც საგარეო ფაქტორს, კოლხეთისათვის დადებითი ძვრები მოჰყვა. კერძოდ, ადგილობრივი მოსახლეობა გაეცნო იმ ხანად მონინავე ბერძნულ სამეურნეო და კულტურულ მიღწევებს, რამაც მნიშვნელოვანი სტიმული მისცა კოლხურ საზოგადოებაში საქალაქო ცხოვრების დაწინაურებას. სანაპიროზე განვითარდნენ ქალაქები – ფასისი, გიენოსი, დიოსკურია.

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე პროტოსახელმწიფოს შემდგომ, ძვ.წ. V–IV სს. – ში კოლხეთის ძლიერი სამეფო განვითარდა. კოლხეთის სამეფოს კეთილდღეობის ეპოქა თვალნათლივ ასახული როგორც წერილობითი წყაროებში, აგრეთვე მრავალრიცხოვან და მრავალფეროვან არქეოლოგიურ მონაცემებში [დაწ. იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 124-237; Braund 1994]. მოცემული ეპოქის კოლხეთის სამეფოს გული მდინარე ფასისის (რიონის) შუა წელზე იყო განლაგებული. ძველი ბერძენი ავტორები მის მთავარ ქალაქს ქ(კ)უთაიას უწოდებდნენ [იხ. ლორთქიფანიძე 2002: 157] კოლხეთში მრავალდარგოვანი ხელოსნური წარმოება იყო განვითარებული. აქ ლითონის დასამუშავებელი, კერამიკის გასაკეთებელი, ხის და ტყავის დასამუშავებელი, სხვადასხვაგვარი სამკაულების დასამზადებელი და სხვ. სახელოსნოები არსებობდა. კოლხეთის სამეფოს ეკონომიკური წინსვლის საყრდენს რკინის კარგად განვითარებული წარმოება წარმოადგენდა, რომელიც მიწათმოქმედება-სამეურნეო საქმიანობას მრავალრიცხოვანი სანარმოო იარაღით ამარაგებდა. ამის მოწმობაა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადასტურებული რკინის სახნისები, თოხები, ცულები და სხვ. მიწათმოქმედების მაღალი დონის მაჩვენებელია სხვადასხვა ჯიშის მარცვლეულის აღმოჩენაც. სწრაფმზრუნავ სამეთუნეო ჩარხზეა დამზადებული მრავალფეროვანი კოლხური ჭურჭელი, რომელიც სამეფოს მთელ ტერიტორიაზე ფორმების და გაფორმების მიხედვით გარკვეულად სტანდარტულერტოხაზოვანია. კოლხეთის სამეფოში ძირითად საამშენებლო მასალად ხე და თიხა

გამოიყენებოდა, რაც გენეტურად უკავშირდება წინამორბედი ეპოქის სამოსახ – ლოებს. ძვ.წ. V – IV სს.-ში კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიაზე იჭრებოდა თავისებური მონ – ეტები – ე.წ. კოლხური თეთრის სხვადასხვა ნომინალები. არქეოლოგიური გათხრებით კოლხეთის სამეფოს უაღრესად თავისთავა – დი მხატვრული კულტურა წარმოჩინდა. მის ერთ-ერთ დაწინაურებულ დარგს ოქრომჭ – ედლობა წარმოადგენს. მაგ.: ვანში და საირხ – ეში მიკვლეულია ოქრომჭედლობის თავისე – ბური ნიმუშები – ყელსაბამები, დიადემები, საყურეები, სამაჯურები. ეს ნივთები ფრიად ორიგინალურია და მხოლოდ იმ დროინდელი კოლხეთისთვისაა დამახასიათებელი (ჭედ – ვა, ტვიფრვა, რჩილვა, ფილიგრანი, ცვარა) [დანვრ. იხ. ლორთქიფანიძე 1971: 51-63].

წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები [იხ. ქ.ც. 1955: 24], რომლის მიხედვითაც აზოს და შემდგომში ფარნავაზის დროს (ძვ.წ. III ს. დასაწყისი) კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული, სანდოდ გამოიყურება. ამ დროისათვის კოლხეთის სამეფო დასუსტებულია. ის კარგავს ტერიტორიებს. ჯერ აღმოსავლეთ, ხოლო შემდეგ შიდა კოლხეთზეც ვრცელდება იბერიის გავლენა [მელიქიშვილი 1965: 90; ბრაგვაძე 1990: 137-150]. ამ გარემოებას მხარს უბამს დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მონაცემები. ძვ.წ. IV ს.-ის ბოლოს კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში, რომელიც ადრე ერთგვაროვანი იყო, შეინიშნება ცვლილებები. ძვ.წ. III ს.-ში ეს ცვლილებები კიდევ უფრო გაღრმავდა. შემდგომ, განსხვავება შეიმჩნევა შიდა და ზღვისპირა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში [იხ. ლორთქიფანიძე 1972: 40]. პირველად ეს აისახა დაკრძალვის ახალი წესის გაჩენაში (ქვევრსამარხები). ამგვარი სამარხები ძირითადად შიდა კოლხეთშია აღმოჩენილი – ნიგორზღვა, დაფნარი, დაბლაგომი, სოფ. მთისძირი, ფარცხანაყანევი, ქუთაისი, წყალტუბო, მაღლაკი, ბანოჯა, ქვიტირი, გოდოგანი, ოდილაური, აჯამეთი, ჩხარი, ბანდა, ძევირი, ციხესულორი, დიდვანი, ბზვანი, მუხიანი, ჭოგნარი, მესხეთი, უკანეთი, ბუკისციხე, ზენობანი, გოგორეთი, ზემოფარცხმა, თეკლათი, ისულა, ბანათი, ნოქალაქევი, ბატნაოხურო, ლანჩხუთი, ძირულა, საჯავახო, ბორი და სხვ. [იხ. თოლორდავა 1980: ტაბ. 1]. კოლხეთში ქვევრში დაკრძალვის წესის გაჩენა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, დაახლოებით ძვ.წ. IV ს. მიწურულიდან არის სავარაუდო. ამგვარი სამარხებიდან მომდინარე არქეოლოგიური მასალა რამდენადმე განსხვავდება მის წინა პერიოდში არსებულისაგან და მიგვითითებს ცვლილებებზე [იხ. ლორთქიფანიძე 1972: 40]. ქვევრსამარხებში აღმოჩენილ სამკაულებში (მძივები, სამაჯურები, საკისრე და საყურე რგოლები) და კერამიკაში შეიმჩნევა ადგილობრივი და შემოტანილი ფორმა-გაფორმების სიმბიოზი. შიდა კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში ცვლილება პირველად საირხის ლომინაურში [იხ. ნადირაძე 1975: 99], ითხვისში და ვანში [იხ. ლორთქიფანიძე 1977: 20] წითლად მოხატული ე.წ. იბერიული კერამიკის გაჩენით აღინიშნა. ამგვარი ჭურჭელი უცხოა ძვ.წ. III ს.-მდე კოლხეთისათვის. ძვ.წ. III ს.-დან შიდა კოლხეთის არქიტექტურაზე, იბერიის გავლენა აისახა, მაგალითად: მსგავსება შეიმჩნევა არმაზციხე, წინამური, ღართის კარი, ციხი-გორა, სამადლო, უფლისციხე და კოლხეთის – ვანი, საირხე, სამშენებლო წესებში (ალიზის აგური; ქვათლილების მშრალი წყობის ერთმანეთთან დაკავშირების წესი). სამადლოს, ვანისა და მცხეთის კრამიტების ნიშნებშიც მსგავსება აღინიშნება. მსგავსებაა სამადლოს, სარკინეს და ვანის ნაქალაქარების ტერასული პრინციპით დაგეგმარებაში. სამადლოს ნამოსახლარის სამშენებლო ქვის პეტროგრაფიული შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ასეთი ჯიშის ქვა (ეკლარის კირქვა) მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში ქუთაისის მახლობლად მოიპოვება. კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში გარდატეხის მიმანიშნებელია ისიც, რომ ძვ.წ. IV ს.-ის ბოლოდან ე.წ. კოლხური თეთრი აღარ ჩანს ადგილობრივ სამონეტო მიმოქცევაში. ისინი ალექსანდრე მაკედონელის და ლისიმაქეს მონეტებმა და მიწაბადებმა ჩაანაცვლეს.

ძვ.წ. IV ს.-ის მიწურულის საომარი მოქმედებების შედეგადაა დანგრეული, მაგალითად, ვარციხის „გიორგობიანების გორის“, ვანისა და სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ნაგებობები. სოფ. ვარციხის „გიორგობიანების გორაზე“ აღმოჩენილი ნაგებობა დანგრეულ-გადამწვარია ძვ.წ. IV ს.-ის მიწურულს [ჯაფარიძე 1977: 43-50]. ამავე პერიოდშია გადამწვარი ვანის

ნაქალაქარის ცენტრალური ტერასის თეთრი ქვით ნაგები შენობა და ზედა ტერასაზე გათხრილი ძეგურბათქაშიანი ნაგებობა. ძვ.წ. IV ს-ის მიწურულისათვისაა დანგრეული სოფ. მთისძირის „ადეიშვილების გორის“ ძეგურ-ბათქაშიანი თავდაცვითი ნაგებობა (შენობის დანგრევის დრო რადიოაქტიური ნახშირბადის დაშლის მეთოდითაა განსაზღვრული) [იხ. გა – მყრელიძე 1982: 56-63, 93]. კოლხეთის ძვ.წ. IV ს-ის მიწურულის და ძვ.წ. III ს-ის პირველი ნახევრის მატერიალურ კულტურაში ზემოთ აღნიშნული ცვლილებები შეიძლება, ერთი მხრივ, აზოს (აზონ) და, მეორე მხრივ, ფარნავაზ-ქუტის მიერ ძალაუფლებისათვის ბრძოლით გამოწვეული საომარი მოქმედებების შედეგებით აიხსნას. როგორც ცნობილია, იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბების პროცესი სწორედ ძვ.წ. IV-III საუკუნეების მიჯნაზე მიმდინარეობს [მამულია 1979: 93-113]. ამ დროისათვის შიდა კოლხეთიც პოლიტიკურად იბერიის სამეფოს ფარგლებში ერთიანდება. საისტორიო გადმოცემა („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მათა და ნათესავთა“) ქართლის სამეფოს წარმოშობის და აზო-ფარნავაზის ურთიერთობის შესახებ ძირითადად სანდოა. არიანქართლიდან (მდინარე მტკვრის, ჭოროხის სათავეების და ვანის ტბის ახლომახლო ტერიტორია. პეროდოტე, III, 94) მოსულმა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აღზევებულმა აზომ ჯერ ქართლის გეოგრაფიულ-სტრატეგიული (მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის შესაყარი) ცენტრი „მცხეთა“ დაიმორჩილა, ხოლო შემდგომში ქართველური მოდგმის ხალხით დასახლებული სხვა მხარეებიც დაიქვემდებარა (მათ შორის ეგრისიც – resp. კოლხეთი) [იხ. ძვ. ქართული აგიოგრაფ... 1963: 81].

კოლხეთში ლეონტი მროველს ნახსენები აქვს ციხე-გოჭის (ნოქალაქევი), შორაპნისა და დიშნის ციხეები [ქ.ც. 1955: 24]. შორაპანი თანამედროვე დაბაა შორაპნის ციხესთან, ხოლო დიშნი სოფ. ზედა დიშნის ნაცხარ – თან არის გაიგივებული. იმხანად კოლხეთში ცალკეული მხარე-ერთეულების გათიშულობა-დაპირისპირებამ იმძლავრა, ხოლო იბერიაში, პირიქით, მეტი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური კონსოლიდაცია მოხდა და ცენტრალიზებულ ხელისუფლებიანი სამეფო განვითარდა. იბერიის სამეფომ ჩამოყალიბება-გაძლიერების პროცესში კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაცია განახორციელა [იხ. გამყრელიძე 1985: 87-89]. ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა მანამდე, ვიდრე კოლხეთის ზღვისპირეთი მითრიდატე VI ევპატორის სამეფოს გავლენის ქვეშ არ მოექცა. კოლხეთის ზღვისპირეთში ძვ.წ. IVს-ის მიწურულიდან განვითარდა პოლისური ტიპის ქალაქები – დიოსკურია, გიენოსი, ფასისი, ქობულეთ-ფიჭვნარი, ხოლო შიდა კოლხეთი იბერიის სამეფოს პოლიტიკურ გავლენას დაექვემდებარა [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 1985: 86-97]. იბერიის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ იყვნენ კოლხეთის სტრაბონისეული სკეპტუხიები (იხ. სტრაბონი, XI, II, 18) – „საირხე“ [იხ. ნადირაძე 1990], „ქუთაისი“ [იხ. ლანჩავა 1975], „ნოქალაქევი“ [იხ. ზაქარაია 1981; ლომოური, 1981: 18-46], „ვანი“ [არქეოლოგიური მასალა იხ. კრებ. „ვანი“, 1972, 1976, 1977, 1979, 1981, 1982, 1983]. ამგვარი ტერიტორიული დანაწილება განვითარდა, პირველ რიგში, ფიზიკურ-გეოგრაფიული და ეკონომიკურ-კომუნიკაციური მდგომარეობის საფუძველზე. როგორც ჩანს, ზოგიერთი თემი უფრო დაწინაურდა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ საქალაქო ცენტრად. საყურადღებოა კოლხეთის შესახებ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ შემონახული ცნობა: „თუ როგორ იყო სახელგანთქმული ძველად ეს ქვეყანა, ... ამის შემდეგ მემკვიდრეებმა სკეპტუხიებად დაჰყვეს ქვეყანა და ჰქონდათ ზომიერი ძალაუფლება“ (იხ. სტრაბონი, XI, II, 18). როგორც სტრაბონის გეოგრაფიის ამ ნაწყვეტიდან ჩანს და არქეოლოგიური მონაცემებიც ამას მოწმობენ, დაახლოებით ძვ.წ. V საუკუნისათვის კოლხეთში უკვე გაფორმებულია ფიზიკურ-გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ-კომუნიკაციურ საფუძველზე წარმოქმნილი ტერიტორიული ერთეულები, რომელთა სათავეში ადგილობრივი დაწინაურებული გვარის წარმომადგენლები იდგნენ. ამ ტერიტორიებიდან ზოგიერთი უფრო დაწინაურდა და ჩამოყალიბდა გარკვეულ საქალაქო ცენტრად თავისი მიმდებარე ტერიტორიით. ასეთებია, მაგალითად, „ვანი“, „ქუთაისი“, „საირხე“ და სხვ. სტრაბონის გეოგრაფიის ნაწყვეტიდან ჩანს, რომ კოლხეთი სკეპტუხიებად დააწინაილეს, რაშიც უნდა იგულისხმებოდეს ქვეყნის დაყოფა გარკვეულ ტერიტორიულ-სამმართველო ერთე-

ულებად. ეს დანაწილება, ალბათ, ხელისუფლებამ ჩაატარა, რათა, ერთი მხრივ, გაადვილდებოდა ადმინისტრაციულად ქვეყნის მართვა, ხოლო მეორე მხრივ, კიდევ მეტი პოლიტიკური ცენტრალიზაციისათვის მიეღწია [იხ. ინაძე 1961: 783-790; ლორთქიფანიძე 1977:15].

საფიქრებელია, რომ მათი წარმოქმნის პირველ ეტაპზე ისინი უფრო ტომობრივ-ტერიტორიული ერთეულებია, ხოლო თანდათან ერთ-ერთი ამ ერთეულის არისტოკრატიული გვარი წინაურდება და ახერხებს დანარჩენების დაქვემდებარებას. სწორედ ეს არისტოკრატიული გვარი შემდეგ სამეფოს უკეთ სამართავად და ხელისუფლების განსამტკიცებლად ადმინისტრაციულ რეფორმებს ატარებს. აქ, ალბათ, ისეთივე რეფორმები ტარდება, როგორიც იბერიაში გაატარა მეფე ფარნავაზმა [იხ. ქ.ც. 1955: 24]. დროთა განმავ – ლობაში კოლხეთში საგამგებლო ერთეულებს შორის მოხდა გარკვეული დიფერენცირება, რადგან აქაური რეგიონული გეოგრაფიულ-აგროკლიმატური პირობები არათანაბარია (მაგ., რიონის დაბლობის სკეპტუხიები უფრო მდიდარი და შეძლებული უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მთიანი გურიის). ამან შემდგომში, დაახლოებით ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარში, საგამგებლოებს შორის ურთიერთდაპირისპირება გამოიწვია, რაც საბოლოო ჯამში კოლხეთის სამეფოს დასუსტებით და იბერიასთან მისი ინკორპორაციით დასრულდა.

ძვ.წ. I ს. დასაწყისიდან კოლხეთის ზღვისპირეთში პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორი გამოჩნდა [იხ. ისტორიოგრაფია – Reinach 1890; სანიკიძე 1956; გოზალიშვილი 1965; დუნდუა 1974: 146-159]. პონტოს სამეფოს თავისი პოლიტიკური და სტრატეგიული ინტერესები ჰქონდა. აქ იყო განლაგებული დიოსკურიის, გიენოსის, ფასისის, „ქობულეთ-ფიჭვნარის“ ქალაქები. ამ ქალაქების შემოერთებაში აისახა მითრიდატე ევპატორის ძირითადი მიზნის – მთელი შავიზღვისპირეთის გაერთიანების იდეის განხორციელება. ისეთი ძლიერი ხელისუფალის მმართველობაში შესვლა, როგორიც მითრიდატე იყო, ვაჭრობა-ეკონომიკასა და თავდაცვაში სტაბილურობის განმტკიცებას მოასწავებდა. იმ სანაპირო ნაქალაქარებზე, რომლებიც დღესდღეობით მეტნაკლებადაა არქეოლოგიურად შესწავლილი – ეშერა, სოხუმი-დიოსკურია, ოჩამჩირე-გიენოსი – არ არის დადასტურებული ძვ.წ. II-III ს-ის მიჯნის გადამწვარი ფენები ან რაიმე საბრ – ძოლო მოქმედების კვალი [იხ. გამყრელიძე 1985: 97]. სტრაბონის (XI,II,17,18) ცნობებიდან სჩანს, რომ მითრიდატე დაინტერესებული იყო კოლხეთის სანაპიროთი, საიდანაც მას მისდებოდა მეტი წილი სანაოსნო საშუალებების გასამართავად, ხე-ტყე, სელი, კანაფი, ცვილი, ფისი – გემების ასაგებად. კოლხეთის სანაპირო ის სტრატეგიულ-კომუნიკაციური მხარე იყო, რომელიც აუცილებლად სჭირდებოდა პონტოს სამეფოს თავისი ჩრდილოშავიზღვისპირა ტერიტორიების ზედამხედველობისათვის. მითრიდატემ, დაიკავა რა დასავლეთ კოლხეთი, მის ადმინისტრაციულ ცენტრად აქცია ქალაქი დიოსკურია (იხ. სტრაბონი, XI,II,18).

კოლხეთში სიტუაცია პონტო-რომის პირველი ომის დასასრულისათვის შეიცვალა, როცა მითრიდატემ მარცხი განიცადა საბერძნეთში. იბერიის დამარცხების შემდეგ პომპეუსი გადავიდა კოლხეთში (იხ. პლუტარქე, „პომპეუსი“, 34). რომაელების გამოჩენის დროს შიდა კოლხეთი დანაწილებული იყო სკეპტუხიებად (იხ. დიონ კასიუსი, „რომის ისტორია“, XXXVII, 3). მათი ნაწილი იბერიის პოლიტიკურ გავლენას ემორჩილებოდა (მაგ., შორაპანი, რომელიც უბრძოლველად გაიარა პომპეუსმა), ხოლო ნაწილი კი, ეტყობა შედარებით დამოუკიდებელ პოლიტიკას ატარებდა (მაგ. „ვანის“ სკეპტუხია). სტრაბონის დედის ბიძას, მითრიდატე ევპატორის მოხელეს მოაფერნეს კი დასავლეთი კოლხეთი (resp. პონტოს კოლხეთი) ექვემდებარებოდა (სტრაბონი, XI,II,18). პომპეუსი მდ. ფასისის გაყოლებით ზღვამდე ჩადის (ქ. ფასისში). რომაელები მათდამი დაქვემდებარებულ ქვეყნებში კი არ ცვლიდნენ არსებულ სამმართველო აპარატის სტრუქტურას, არამედ მას თავიანთ სამსახურში აყენებდნენ. ისინი, კოლხეთშიც ასევე მოიქცნენ. შიდა კოლხეთის „სკეპტუხიებზე“ (მაგ., ოლთაკეს სკეპტუხიაზე) საფიქრებელია, რომ რომის ძალაუფლება ეფემერული იყო. ჯერ კიდევ ლუკულუსი მითრიდატესთან ომის დროს აღნიშნავდა ამ მხარის სრულად დამორჩილების სიძნელეებს (იხ. პლუტარქე, ლუკულუსი, 14).

იბერიის სამეფოსთან კოლხეთის ნაწილის ინკორპორაციამ კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური სტატუსის შეცვლა გამოიწვია. კოლხეთისათვის უარყოფითი საგარეო ფაქტორი გამოდგა პონტოს სამეფოს ექსპანსია, რომელსაც ზღვისპირეთის ანექსია მოჰყვა. რომმა გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა კოლხეთის განვითარების პროცესზე. ერთი მხრივ, ეს ზემოქმედება უარყოფითი გამოდგა – ქვეყნის დასავლეთი მხარე რომის პოლიტიკურ გავლენაში მოექცა, ხოლო ზოგიერთ რეგიონში კი რომაელთა ცბიერი პოლიტიკის შედეგად არასტაბილური მდგომარეობა შეიქმნა, რაც შემდგომში რომისადმი ნახევრად დაქვემდებარებული „სამთავროების“ განვითარებით დასრულდა (იხ. ფლავიუს არიანე, „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, 11).

იბერიის (resp. ქართლის) სამეფოში ძირითადი სამეურნეო-სამინათმოქმედო ფართობები შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. მტკვრის ხეობაში, ტირიფონის და მუხრანის ნაყოფიერ ველებზე, ქვემო ქართლის ბარში და ალაზნის ველზე იყო განლაგებული. აქ ჰავა მშრალი კონტინენტურია. ამიტომ ინტენსიური მიწათმოქმედებისათვის საჭირო იყო სარწყავი არხების გაყვანა. სტრაბონი, იბერიის შესახებ გადმოგვცემს: „იბერია უმეტესად კარგად არის დასახლებული ქალაქებით და სოფლებით; იქ არის კრამიტის სახურავიანი სახლები, რომლებიც არქიტექტურულად მოწყობილია; ბაზრები და სხვა... ქვეყნის ნაწილი კავკასიონის მთებითაა გარშემორტყმული ... შუაში არის დაბლობი, მდინარეებით მორწყული; უდიდესი მათ შორის არის მტკვარი. ის მოედინება საძოვრებით მდიდარ ველზე, ერთვის სხვა მრავალ მდინარეს, რომელთა შორის არის ალაზანი, ... ესენი ... უერთდებიან კასპიის ზღვას“ (იხ. სტრაბონი, XI, III, 1,2). აქ საკმაო რაოდენობით მოიპოვება საშენი მასალა: ხე, თიხა, ქვა და მეტალურგიული ნედლეული – სპილენძი, რკინა, კალა. აქაური ნოყიერი ნიადაგი, მრავალფეროვანი რელიეფი, ჰიდრორესურსები, მადნეული, ფლორის და ფაუნის მრავალსახეობა საზოგადოების პროგრესის საფუძველს იძლეოდა. აქ დიდი ნაგებობების და სარწყავი არხების აგება შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა კარგად ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ ცოდნა-გამოცდილების მქონე გამორჩეული პიროვნებები. სწორედ ეს ლიდერები ანხორციელებდნენ ამ მოსახლეობის დასახლებების დაცვას. ამრიგად, თავდაცვითი და საცხოვრებელი პრობლემების ერთობლივი ძალისხმევით გადაწყვეტის პირობებში ხდებოდა გარკვეული პოლიტიკური კონსოლიდაცია. სამუშაოების მასშტაბების და თავდაცვითი მზადყოფნის ზრდასთან ერთად იზრდება ლიდერების როლი საზოგადოებაში. დროთა განმავლობაში აქ პროტოსახელმწიფოებრივი საზოგადოებრივი წყობა განვითარდა. სოციალის ამდაგვარი განვითარება, შესაძლოა ჯერკიდევ ე.წ. დიდი ყორღანების კულტურის დროს ჩაეყარა საფუძველი (დაახლ. ძვ. წ. II ათასწლეული). ამ გარემოებებმა შემდგომ ხელი შეუწყო ძლიერი პოლიტიკური ერთეულის იბერიის სამეფოს წარმოქმნას. არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ, რომ გვიანბრინჯაო ადრერკინის ხანაში, ინტენსიურად იყო დასახლებული ძველი საქართველოს ცენტრალური ნაწილი. მოსახლეობა აქ ძირითადად ბორცვ-გორებზე ცხოვრობდა. მაგალითად, VIII-VI სს. ხოვლეს გორასაცხოვრისი ილებს დაბური დასახლების სახეს. ძვ.წ. VI-V სს. იზრდება ხოვლეგორას საფორტიფიკაციო მნიშვნელობა. მას შემოვლებული ჰქონდა საკმაოდ ღრმა თხრილი. ამ გორას გაბატონებული მდგომარეობა უჭირავს და ის აკონტროლებს ირგვლივ ტერიტორიას [დაწ. იხ. ხიდაშელი 2009: 24-28].

მდინარეების ზემო ევფრატის, ჭოროხის, მტკვრის და არაქსის სათავეების მიმდებარე ტერიტორიაზე ქართველურ ტომთა (კოლხები, სასპერები, მესხები და სხვ.) გაერთიანების შედეგად ძვ.წ. XI-VII სს.-ში განვითარდა პროტოსახელმწიფოებრიობა, რომელიც ჯერკიდევ უძველეს ლურსმულ წარწერებში მოიხსენიება. კოლხებს და სასპერებს ჰეროდოტეც (იხ. ისტორია IV, 37) ახსენებს. იბერიის ძვ.წ. III – ახ.წ. III სს. ისტორიისათვის ძირითად წერილობით წყაროს წარმოადგენს „ქართლის ცხოვრების“ ნაწილი – „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, რომლის შემდგენელ-გადამწერია სწავლული ლეონტი მროველი. ის წინამორბედთა მრავალფეროვანი, ქართული და უცხოური თხზულებებით სარგე – ბლობდა.

„ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში ...“ მოყვანილი ცნობების (პერსონაჟების, პუნქტების და სხვ.) უმეტესი ნაწილი, ახალი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, სადღეისოდ დოკუმენტურად დადასტურებულია. მაგ.: ციხე-ქალაქები – ნასტაკისი, სარკინე, ციხე-გოჭი, არმაზციხე (ბაგინეთი), შორაპანი, დიმნა [იხ. გამყრელიძე, მინდორაშვილი, ბრაგვაძე, კვაჭაძე და სხვ. 2013].

ისტორიული პერსონაჟები – არტაგი (resp. არტოკე), ფარსმან I, ფარსმან ქველი, მითრიდატე (ანუ მიჰრდატი), ამბასპი. არქეოლოგიურად აღმოჩენილ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დასტურდება ისტორიულ პირთა სახელები: მეფე ფარსმანი ნახსენებია 75 წლით დათარიღებულ ე.წ. ვესპასიანეს წარწერაში, რომელიც მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეს არმაზციხესთან აღმოჩნდა. აქვე იხსენიება მეფე მითრიდატე. ის აგრეთვე იხსენიება ე.წ. N1 წარწერაში, რომელიც არმაზში აღმოჩნდა. მეფე მითრიდატე მოიხსენიება ქ. რომში აღმოჩენილ წარწერაშიც. მეფე ფარსმანი ფიგურირებს ქ. რომის ნავსადგურ ოსტიაში აღმოჩენილ წარწერაში. იგივე მეფე ნახსენებია მცხეთაში, არმაზში არქეოლოგიურად გათხრილ ე.წ. „არმაზის ბილინგვაზეც“. ამავე ბილინგვაზე მოხსენიებულია „იბერთა დიდი მეფე ქსეფარნუგი“. „იბერთა დიდი მეფე ამბასპე“ მოიხსენიება არმაზციხეში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილ წარწერაში. „ცხოვრება ქართველთა მეფეთაში...“ ნახსენებ ისტორიულ პირთა მოქმედებანი მრვალგზის აღიწერება აგრეთვე ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში. მაგ.: იბერიის მეფე არტაგს ძვ.წ. 65 წელს პომპეუსის იბერიაში ბრძოლების აღწერისას ახსენებს – აპიანე და დიონ კასიუსი. მეფე ფარსმანს – ტაციტუსი. მეფე ფარსმან II-ს იხსენიებს ფლავიუს არიანე; აელიოს სპარტიანე; იული კაპიტოლინი და სხვ. წერილობით წყაროებში ნახსენები იბერიის მეფეები ქართლის ხელმძღვანელ-ორგანიზატორები იყვნენ. მეფე ფარნავაზის მიერ გატარებულმა სამხედრო – ადმინისტრაციულმა რეფორმებმა საფუძველი დაუდო იბერიის სახელმწიფოს. შემდგომ ეს რეფორმები ფარნავაზიანთა დინასტიის სხვა მეფეებმა განავრცეს.

ძვ.წ. 334 წელს მცირე აზიაში ალექსანდრე მაკედონელის ჯარი გამოჩნდა. მაკედონელების მხარდაჭერით სამხრეთ-დასავლეთ ტრანსკავკასიის ერთ-ერთი ქართველური გაერთიანების, არიან ქართლის მეთაურმა, აზონმა ილაშქრა და ციხე-ქალაქი სარკინე აიღო. იბერიაში მაკედონელთა მიერ აღზევებულმა აზონმა ხელთ იგდო ძალაუფლება. ამის შემდეგ, აქ აზონის მიერ, მმართველობის პრობერძნულ-მაკედონურ (resp. ევროპული) წესრიგი დამყარდა. იბერიის სამეფოს კონსოლიდაცია მტკივნეულად მიმდინარეობდა. ცალკეული მხარეების წარჩინებულ მეომართა გუნდები უცხო ძალის გამოყენებაში ხედავდნენ გამოსავალს, რათა უპირველესები გამხდარიყვნენ და ძალაუფლება ხელთ ეგდოთ. ამ ბრძოლებში ხან კიმერიელ-სკვითებს, ხან ირანელებს, ხანაც ბერძენ-მაკედონელებს იყენებდნენ. აზონს დაუპირისპირდა მცხეთელი წარჩინებული ფარნავაზი თავისი მომხრეებით (აღმოსავლურ-პროირანული). ამ დაპირისპირებას აზონის ხელისუფლების დამხობა მოჰყვა. აზონის და ფარნავაზის მომხრეთა შორის საბრძოლო მოქმედებებით გამოწვეული ნგრევის მოწმობაა საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებული ძვ.წ. IV ს. მიწურულის გადამწვარი ნამოსახლარები, რომლებიც არქეოლოგების მიერ არის შესწავლილი [იხ. გამყრელიძე, მინდორაშვილი, ბრაგვაძე, კვაჭაძე და სხვ. 2013].

ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისში ფარნავაზმა მოახერხა მთელი იბერიისა და კოლხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილის გაერთიანება. მან საფუძველი ჩაუყარა ფარნავაზიანების სამეფო დინასტიას. წერილობითი წყაროები მას მიაწერს იბერიის სახელმწიფო-ადმინისტრაციული რეფორმების ჩატარებას. ფარნავაზის დროს კოლხეთის ნაწილი იბერიის სამეფოს ფარგლებშია მოქცეული. ფარნავაზიანთა ეპოქის იბერიის სახელმწიფოს პოლიტიკურ-სამხედრო ორგანიზაციის საკმაოდ კარგი სისტემა ჰქონდა. სახელმწიფო ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყო დაყოფილი. მათ ადგილობრივი სამხედრო-არისტოკრატიის წარმომადგენლები, ერისთავები, მართავდნენ, რომელთაც ბერძნული და არამეული წერილობითი წყაროები მოიხსენებს (იხ. სტრაბონი XI, II, 18). ერისთავის ინსიგნიებს წარმოადგენდა – კვერთხი-სკიპტრა, განსაკუთრებული საბეჭდავი-ბეჭედი, მდიდრული სარტყელი, შეიარაღება და სხვ. ხსენებული ნივთები

დოკუმენტურად დადასტურებულია საქართველოს არქეოლოგიურ მასალაში (იხ. მაგ. მცხეთის არქეოლოგიური აღმოჩენები). სამეფოს ჯარი (იხ. სტრაბონი, XI, III, 3; XI, IV, 5; აპიანე, მითრიდატიკა, 103; ქ.ც.; პლუტარქე, ლუკულუსი, 31) შეიარაღებული იყო – შუბებით, სატევრებით, საბრძოლო ცულებით, მშვილდ-ისრებით, ჯაჭვ-ჯავშნებით, მუზარადებით, ფარებით; საბრძოლო ეტლებით, ქვის ყუმბარების სატყორცნი მანქანებით. მათ, შეტევის და თავდაცვის, იმ დროისათვის მოწინავე, რკინის შეიარაღება ჰქონდათ [დანვრ. იხ. გამყრელიძე 2010]. იბერიის სამეფოს თავდაცვის სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი საფორტიფიკაციო ნაგებობებს ეკავა, რომლებიც სტრატეგიულად მოხერხებულ და საჭირო ადგილებზე იყო განლაგებული – მაგ.: მცხეთა, უფლისციხე, ურბნისი, სარკინე, ნასტაკისი, შორაპანი, დიშნა და სხვ. განსაკუთრებით სატახტო ქალაქი მცხეთა იყო დაცული. აქ მთავარ ციხესიმაგრესთან (არმაზციხე) ერთად სხვა, მძლავრი საფორტიფიკაციო სისტემა იყო აგებული [იხ. გამყრელიძე 2010; გამყრელიძე, მინდორაშვილი, ბრაგვაძე, კვაჭაძე და სხვ. 2013].

I ს. პირველ ნახევარში იბერიის სამეფო იმდენად გაძლიერდა, რომ გააფართოვა თავისი საზღვრები და მედგარი ბრძოლით აიღო მდ. არაქსთან მდებარე მნიშვნელოვანი ციხე – ქალაქი არტაქსატა. ამ დროისათვის იბერიამ დაიბრუნა სამხრეთ-დასავლეთით, მდ. ქოროხის, მდ. მტკვრის და მდ. არაქსის სათავეების ტერიტორიები. ფარსმან II ქველი უკვე შეუფარავად ებრძვის რომის იმპერიას და ცდილობს მის განდევნას ზღვისპირა კოლხეთიდან და სამხრეთ ტრანსკავკასიიდან. იბერია, თავისი ინტერესების დაცვისათვის, გაბედულად უპირისპირდება იმ დროისათვის სამხედრო თვალსაზრისით უძლიერეს სახელმწიფოებს, რომსა და პართიას. ხსენებული სახელმწიფოები, როგორც ჩანს, იბერიის სამეფოს ანგარიშგასაწევ ძლიერ ქვეყნად მიიჩნევდნენ. ამიტომ, იმპერატორ ანტონინუს პიუსის (ახ.წ. 138-161 წწ.) დროს იბერიას და რომს შორის ურთიერთობები გამოსწორდა. რომაელი ისტორიკოსი ელიუს სპარტიანი მოგვითხობს, რომ რომის იმპერატორი პატივს სცემდა იბერთა მეფე ფარსმან II-ს, რადგან მისი სამხედრო მხარდაჭერა სჭირდებოდა სამხრეთ ტრანსკავკასიაში. ამის გამო, იბერთა მეფეს ურიცხვი ძვირფასი საჩუქარი (შესაძლოა, რომ სწორედ ეს ძვირფასი ნივთებია სადღისოდ, არქეოლოგიურად აღმოჩენილი მცხეთაში; იხ. მცხეთის არქ. გათხრების მასალები), საბრძოლო სპილო და ორმოცდაათკაციანი მებრძოლთა რაზმი უბოძა (იხ. ელიუს სპარტიანი). ახ.წ. 140 წელს ფარსმან II ამალით, დიპლომატიური მისიით, იმპერიის სატახტო ქალაქ რომში ჩავიდა. აქ მას ზეიმით შეხვდნენ და პატივისცემის ნიშნად ფარსმანის ქანდაკებაც კი აღმართეს (იხ. დიონ კასიოსი, რომის ისტორია, XX, 2). იბერიის სამეფომ, რომსა და პართიას შორის მოქნილი პოლიტიკის წარმოების და წარმატებული ომების შედეგად საზღვრები გაიფართოვა.

ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, ძველ საქართველოში, მსხვილი ქალაქური ტიპის დასახლებებიდან ქალაქები განვითარდა. ეს ქალაქები, ძირითადად გზების პირას, ვაჭრობის კონცენტრაციის და სამხედრო-სტრატეგიულ ადგილებზე წარმოიქმნენ. მათ შესახებ ინფორმაცია წერილობით და არქეოლოგიურ წყაროებშია შემორჩენილი. ასეთებია: მცხეთა-არმაზციხე – ქ. მცხეთასთან, ნასტაკის-სამადლო – ქ. კასპის აღმოსავლეთით, ძალისა – სოფ. ძალისთან, სარკინე – ქ. მცხეთის დასავლეთით, უფლისციხე – ქ. გორის აღმოსავლეთით და სხვ. [იხ. გამყრელიძე, მინდორაშვილი, ბრაგვაძე, კვაჭაძე და სხვ. 2013]. საქართველოში არქეოლოგიურად გამოვლენილ ძველ ქალაქთა ნაგებობანი შექმნილია იმდროინდელი მოწინავე სამყაროსათვის დამახასიათებელი თეორიული და პრაქტიკული მიღწევების საფუძველზე. ქალაქის ყველაზე გამაგრებულ მონაკვეთს აკროპოლისი წარმოადგენდა აქ სახელისუფლო არისტოკრატიის რეზიდენცია და მთავარი ტაძარი იყო განლაგებული. ქალაქს მძლავრი თავდაცვითი კედლები ერტყა, რომელშიაც კოშკები იყო ჩაშენებული. გალავანს ხშირად თავდაცვითი თხრილი შემოუყვებოდა. კედლები ოთხკუთხა თლილი ქვებით და ალიზით ანუ გამოუმწვარი აგურით იგებოდა. ქვის, თლილ, ოთხკუთხა კვადრებს თიხის ხსნარით და ლითონის სამაგრებით ამაგრებდნენ. შენობების გადასახურად ბრტყელ და ღარიან კრამიტს ხმარობდნენ. ბუნებრივია, რომ ქალა-

ქების საზოგადოებრივი, ადმინისტრაციული, სამეურნეო, წყალსადენის (წყარო, ქა), საკულტო, და თავდაცვითი ნაგებობების შექმნა შესაბამისი შრომის იარაღებისა და მრავალრიცხოვან ადამიანთა კარგად ორგანიზებული შრომის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. ამ სამუშაოებს ხელმძღვანელობდნენ სათანადო ცოდნა-გამოცდილების მქონე პიროვნებები. ერთ-ერთი პიროვნების, მცხეთის მთავარი არქიტექტორ-მშენებლის სახელი – ავრელი აქოლისი, ცნობილი გახდა მცხეთაში აღმოჩენილი საფლავის ქვის წარწერიდან.

ქალაქები ხელოსნობის და ვაჭრობის მსხვილ ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ისინი ირგვლივ მდებარე სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიებს ფლობდნენ, საიდანაც სურსათით მარაგდებოდნენ. იბერიის სამეფოს დედაქალაქი მცხეთა იყო, რომელიც ქალაქური ტიპის დაბების აგლომერაციას წარმოადგენდა. ის მდ. მტკვრის და მდ. არაგვის შესაყართან მდებარეობდა. მცხეთის ძირითადი ქალაქური დასახლებებია: არმაზციხე-მთაქართლი, კაციტავანა, არმაზისხევი, ღართისკარ-წიწამურ-ზედაზნის სასიმაგრო ხაზი და მათ შორის ტერიტორია. მცხეთის არმაზციხე, დედაციხე აკონტროლებს მდ. მტკვრისა და მდ. არაგვის ხეობის და გზათა შესაყარს. აქ იბერიის მეფეთა რეზიდენცია მდებარეობდა. არმაზციხის ერთ მხარეს მდინარე მტკვარი საზღვრავს, ხოლო დანარჩენს პარალელური ხევები. ხევების კიდეს ოთკუთხა კოშკებიანი სასიმაგრო ხაზი დაუყვებოდა. თლილი ქვის ნაგებობანი აქ, ძვ.წ. III ს. ბოლოდან იქმნებოდა; გამოყენებულია ალიზის აგურებიც. თავდაცვითი კედლის შიგნით განლაგებული იყო სასახლეები, ტაძრები, აბანო და სხვ. არქეოლოგების მიერ აქ აღმოჩენილია დიდი რაოდენობით კაპიტელები, სვეტები, სვეტისბაზები, კრამიტი და სხვა არქიტექტურული დეტალები.

ბერძნულ სამყაროსთან სავაჭრო-ეკონომიკურმა ურთიერთობამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ძველი საქართველოს ეკონომიკურ-კულტურულ წინსვლაში. არსებითად ეს ნიშნავდა მის ინტეგრაციას ხმელთაშუაზღვისპირეთ-სამხრეთ ევროპის ეკონომიკურ სისტემაში. ალბათ, ამანაც, ძველი საქართველოს ორიენტაცია იმ თავითვე ევროპული ცივილიზაციის მიმართულებით განსაზღვრა. მდინარე რიონ-ყვირილა (ფასისი) და მდინარე მტკვარი თავისი ფიზიკურ-გეოგრაფიული მდებარეობით მოხერხებული სავაჭრო გზა იყო. ცნობები მისი სატრანზიტო მაგისტრალად გამოყენების შესახებ სტრაბონისა და პლინიუსის ნაწერებშია შემონახული (იხ. სტრაბონი, XI, VII, 3; პლინიუს სეკუნდუსი, VI, 52). სწორედ ამ გზის გაყოლებაზე მდებარეობს კლასიკური ხანის და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური კვლევის დროსაც აღმოჩნდა შემოტანილი უცხოური ნაწარმი.

ქართველური მოდგმა უძველესი დროიდან სახლობს დღევანდელი საქართველოს მიწა-წყალზე. ქართველები, ქართველური ეთნოსი განვითარების თავდაპირველ საფეხურზე განსახლებული იყო სამი მდინარის – მტკვრის, რიონის და ჭოროხის აუზებში. ეს კი ზოგადად, ვანის ტბიდან შავზღვამდე და კავკასიონის ქედის ჩათვლით ტერიტორიას მოიცავს. ამ ტერიტორიაზე სახლობდა ძველი ქართველური მოდგმის ხალხი, რომელთა სხვადასხვა გაერთიანებებს საისტორიო წერილობითი წყაროები (იხ. ჰეროდოტე, ქსენოფონტი, სტრაბონი, არიანე, ლეონტი მროველი და სხვ.) სხვადასხვაგვარად მოიხსენიებენ. კერძოდ – კოლხები, იბერები, ხალიბები, მოსუნიკები, სასპერები, მაკრონები, ჰენიოხები, მოსხები, ტაოხები, აფსილები, ტიბარენები, სანიგები; შემდგომ, ჭანები, ლაზები, სვანები, ეგრნი, ქართნი და ა.შ. [იხ. საქართველო და ქართველების აღმნიშვნელი... 1993].

პროტოსახელმწიფოებრიობა უფრო მტკვრის, ჭოროხის მდინარეთა ზემო წელის აუზებში ჩაისახა და შემდგომ მყარი სახელმწიფოებრიობა მდ. რიონის აუზში განვითარდა და მდ. მტკვრის შუა წელიც მოიცვა. ძვ.წ. IIIს-დან კი პირიქით, კოლხეთი, გაძლიერებული და კონსოლიდირებული იბერიის სამეფოს ფარგლებში მოექცა. კოლხეთ-ლაზიკისა და იბერიის ადგილსა და საფუძველზე განვითარდა ერთიანი სახელმწიფო – საქართველო.

ლიტერატურა:

1. ადამია ა. კოლხური წნული სახლები, ჟურ. „ძეგლის მეგობარი“, N49. თბილისი 1979.
2. აფაქიძე ჯ. გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის კოლხური კულტურის ქრონოლოგია, ისტ. მეცნ. დოქტ. ხარისხის მოსაპოვებლად – ავტორეფერატი. თბილისი 2002.
3. ბარამიძე მ., ჭიბლაძე ლ., ჩიგოშვილი თ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება აფხაზეთის ასსრ სამშენებლო მოედნებზე, ჟურ. „ძეგლის მეგობარი“, N1. თბილისი 1990, გვ. 23-26.
4. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I. თბილისი 1964.
5. ბერძენიშვილი მ. ქალაქ ფაზისის ისტორიისათვის. თბილისი 1969.
6. ბრაგვაძე ზ. კოლხეთის აღმოსავლეთი რეგიონების (ყვირილის ხეობის) ქართიზაციის საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“, N4. 1990, გვ.137-150.
7. ბერაძე თ. ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში. თბილისი 1981.
8. გაბიძაშვილი გ., სახაროვა ლ., სულავა ნ; სულხანიშვილი დ., ლეჩხუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიების შედეგები, სავსე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წწ. თბილისი 2004, გვ.121-123.
9. გაგოშიძე იულ. კოლხური კულტურა (კოლხეთი, იბერია), კრებ. „ქართველური მემკვიდრეობა“, VII. თბილისი 2003, გვ. 90-101.
10. გაგუა გ. კოლხეთის აგროკლიმატური რესურსების გამოყენება. თბილისი 1988.
11. გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები. თბილისი 1982.
12. გამყრელიძე გ. ანტიკური ხანა თუ იბერიულ-კოლხური ხანა, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კრებ. „საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები“, III. თბილისი 1985, გვ.123-129.
13. გამყრელიძე გ. აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ... სერია), N3. თბილისი 1985, გვ. 86-97.
14. გამყრელიძე გ. მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ N2. თბილისი 1989, გვ. 59-69.
15. გამყრელიძე გ. ისტორიულ-ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი. თბილისი 1993.
16. გამყრელიძე გ. ქალაქ ფასისის ადგილმდებარეობის და დეფინიციის საკითხისათვის, საქ. მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურ. „იბერია-კოლხეთი“, N1. თბილისი 2003, გვ.170-189.
17. გამყრელიძე გ. ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში. თბილისი 2010.
18. გამყრელიძე გ., მინდორაშვილი დ., ბრაგვაძე ზ., კვაჭაძე მ. და სხვ. ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი. თბილისი 2013.
19. გამყრელიძე გ. ხის კოლხური არქიტექტურა და მისი სოციალური არსის შესახებ, კრებ. „გურია“, VI. თბილისი 2016, გვ. 185-200.
20. გვალიატ.გეოგრაფიულიფაქტორისადაქართულიკულტურისურთიერთმიმართების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი 1991, გვ. 52-127.
21. გობეჯიშვილი გ. გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში. სინ. ტ. I. თბილისი 1970, გვ. 243-311.
22. გობეჯიშვილი ნ. სამარხთა კონსტრუქცია და დაკრძალვის წესი კოლხური და ყობანური კულტურების მიხედვით. თბილისი 2014.
23. გოგაძე ე., ქორიძე ე., დარისპანაშვილი მ., ნოსირ-მუხურჩის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები, სსმაე VII. თბილისი 1982, გვ. 58-70.
24. გოზალიშვილი გ. მითრიდატე პონტოელი. თბილისი 1965.

25. გრიგოლია გ., დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, კრებ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წ. თბილისი 1971.
26. გრიგოლია გ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ. დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წ. მუშაობის შედეგები, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. V. თბილისი 1973, გვ. 17-38.
27. გეორგიკა, III (ბერძნულ-ქართული ტექსტი გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა). თბილისი 1936.
28. გეორგიკა, II (ბერძნულ-ქართული ტექსტი გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა). თბილისი 1965.
29. გორდებიანი რ. რჩეული ნაშრომები. თბილისი 2000.
30. გუგუშვილი პ. მარცვლელი მეურნეობა საქართველოში. თბილისი 1954.
31. დიონ კასიოსი, ცნობები საქ. შესახებ (გამოსცა ნ. ლომოურმა). თბილისი 1966.
32. დუნდუა გ. იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში?, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ.... სერია), N2. თბილისი 1974, გვ. 146-159.
33. დუნდუა გ., ლორთქიფანიძე გ. მონეტები ვანიდან, ვანი III. თბილისი 1977, გვ.119-152.
34. დუნდუა თ. კოლხეთი, იბერია და პონტოს სამეფო ნუმისმატიკური ძეგლების მიხედვით. თბილისი 1993.
35. ენგელსი ფ., ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა. თბილისი 1953.
36. ვაშაკიძე ვ. ელინისტური ხანის ქართლის სოციალური ისტორიიდან. თბილისი 1991.
37. ვახუშტი ბატონიშვილი, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. თბილისი 1973, გვ. 53.
38. ზაქარაია პ. ნოქალაქევში 1973-77 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, კრებ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“. თბილისი 1981, გვ. 77-119.
39. თოლორდავა ვ., დაკრძალვა ელინისტური ხანის საქართველოში. თბილისი 1980.
40. ინაიშვილი ა., მასალები ისპანის ძველი სამოსახლოდან, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს. თბილისი 1973, გვ. 15.
41. ინაიშვილი გ. ქართული მეტალურ – გიის სათავეებთან. თბილისი 2018.
42. ინაძე მ. კოლხეთის სამეფოს სკვპტუხიათა საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკად. „მოამბე“, ტ. XXVI, N6. თბილისი 1961, გვ. 783-790.
43. ინაძე მ. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაცია. თბილისი 1982.
44. ინაძე მ. სატაძრო ცენტრები ძველ კოლხეთში, საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“ (ისტ. სერია), N4, თბილისი 1986, გვ. 32-53.
45. ინაძე მ. ძველი კოლხეთის საზოგადოება. თბილისი 1994.
46. ინაძე მ. ძველი კოლხეთის ისტორიის საკითხები. თბილისი 2009, გვ. 31-50.
47. კაკაბაძე სარ. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხისათვის, კრებ. საისტორიო „მოამბე“, N1. თბილისი 1924.
48. კალანდაძე კ., ბუბეიშვილი თ., იოსელიანი ნ., ქიჯია მ., კალანდაძე ნ., წყალტუბოს ექსპედიცია. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წწ. თბილისი 2004, გვ.18.
49. კახიძე ამ. საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ქალაქები. თბილისი 1971.
50. კახიძე ამ. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ანტიკური ძეგლები (ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანი), ბათუმი 1975.
51. კალანდაძე ალ. სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები. სოხუმი 1953.

52. კვირკველია გ. უცხოელი მეცნიერები უძველესი ქართველი ტომების მელითონეობის შესახებ. თბილისი 1976.
53. კორძაძე მ. საქართველოს ჰავა. თბილისი 1961.
54. ლამბერტი არქანჯელო, სამეგრელოს აღწერა. თბილისი 1938.
55. ლანჩავა ომ. ქუთაისის ძველი ისტორიისათვის. თბილისი 1975.
56. ლიჩელი ვ. ძველი ვანი, სამეურნეო უბანი. თბილისი 1991.
57. ლომოური ნ. კლავდიოს პტოლემეაიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32. თბილისი 1955.
58. ლომოური ნ. ნოქალაქევი, კრებ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, I. თბილისი 1981, გვ. 18.
59. ლორთქიფანიძე ოთ. ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ზღვისკენ მომავალი გზის შესახებ, საქ. მეცნ. აკად. „მოამბე“, XIX, N3. თბილისი 1957, გვ. 377-384.
60. ლორთქიფანიძე ო. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბილისი 1966.
61. ლორთქიფანიძე ოთ. მასალები ძვ.წ. V ს. კოლხეთის მხატვრული კულტურის ისტ.-თვის, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, N1 (138). თბილისი 1971, გვ. 51-63.
62. ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი, ვანი I. თბილისი 1972, გვ. 7-42.
63. ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი (გათხრები. ისტორია. პრობლემები), კრებ. ვანი III. თბილისი 1977, გვ. 13-27, 54.
64. ლორთქიფანიძე ოთ. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი 2002, გვ. 124 – 183.
65. მაისაია ი., შანშიაშვილი თ., რუსიშვილი ნ., კოლხეთის აგრარული კულტურა. თბილისი 2005.
66. მამულია გ. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში. თბილისი 1979.
67. მახარაძე გ. „საბადურის“ გორის სტრატეგრაფია და საირხის ნაქალაქარის ისტორიის ძირითადი ეტაპები. თბილისი 1991.
68. მახარაძე გ., ლომთაძე გ., კოლხური კულტურის გავრცელება ყვირილის ხეობაში, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, II. თბილისი 1997, გვ. 21-29.
69. მახარაძე გ. საირხის ნაქალაქარის ისტორიის მნიშვნელოვანი ეტაპი, არქეოლოგიური ჟურნალი, I. თბილისი 2000, გვ. 43-66.
70. მელიქიშვილი გ. საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, საქ. მეცნ. აკად. გამომც., თბილისი 1955.
71. მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი 1965.
72. მელიქიშვილი გ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი 1970.
73. მიქელაძე თ., ბარამიძე მ., კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სავლე კვლევა-ძიება 1971 წელს. სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1971 წელს. თბილისი 1972, გვ. 33-35.
74. მიქელაძე თ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ., ლორთქიფანიძე გ., მუსხელიშვილი დ., 75. ხახუტაიშვილი დ., კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიების შედეგები. სავლე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წ. თბილისი 1974, გვ. 33-35.
75. მიქელაძე თ. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძვე – ლესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბილისი 1974.
76. მიქელაძე თ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე. კოლხეთის

- არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, I. თბილისი 1978.
77. მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I. თბილისი 1977, გვ. 32-62.
 78. მუსხელიშვილი დ., ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ., პაპუაშვილი ნ. ანაკლია II. თბილისი 2010.
 79. ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი 1975.
 80. ნადირაძე ჯ. საირხე, საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბილისი 1990.
 81. ნიორაძე გ., არქეოლოგიური გათხრები კოლხიდაში, ენიშკის „მოამბე“, X. თბილისი 1941.
 82. პაპუაშვილი რ., არქეოლოგიური გათხრები და დაზვერვები კოლხეთის დაბლობზე (1983-1986), „ძეგლის მეგობარი“, N4. თბილისი 1987, გვ. 52-54.
 83. პაპუაშვილი რ. კოლხური კოლექტიური სამარხების შედარებითი ქრონოლოგია იარაღის მიხედვით. თბილისი 1998.
 84. პაპუაშვილი რ., პაპუაშვილი ნ., კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, ერგეტა. თბილისი 2005, გვ. 51-56.
 85. პაპუაშვილი რ., პაპუაშვილი იოს. შავიზღვის პალეორეჟიმი და მისი გავლენა კოლხეთის დაბლობის დასახლებებზე (ძვ.წ. III-I ათასწლეული). თბილისი 2014.
 86. პაპუაშვილი რ. ზუგდიდის არქეოლოგიისათვის. თბ. 2017.
 87. პლუტარქე, პარალელური ბიოგრაფიები (თარგმნა აკ. ურუშაძემ). თბილისი 1957.
 88. რამიშვილი ალ., კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან. ბათუმი 1974.
 89. რამიშვილი ალ., გრავირებულ კოლხურ ცულებიანი სამარხი სოფ. ნაცარგორიდან, აკც-ს ჟურ. „ძიებანი“, N12. თბილისი 2003, გვ. 41-48.
 90. რუხაძე ჯ. ღომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XI. თბილისი 1960, გვ. 75-91.
 91. სადრაძე ვ., ხოხობაშვილი თ., ღლიღვაშვილი ე. შიდა ქართლის გვიანბრინჯაო-რკინის ფართო ათვისების ხანის ნამოსახლარების კულტურა. თბილისი 2018.
 92. სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., დავლიანიძე რ., მურვანიძე ბ., ჭანიშვილი თ., მგელაძე ნ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გურიიში, 1991-94 წწ. კრებ. „გურია“ I, თბილისი 1996, გვ. 31-44.
 93. სანიკიძე ლ. პონტოს სამეფო. თბილისი 1956.
 94. საქართველო და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია (რედ. გ. პაიჭაძე). თბილისი 1993.
 95. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი 1970.
 96. სულგულაძე ივ. სახელმწიფოს წარმოშობა საქართველოში. თბილისი 1951.
 97. ურუშაძე აკ. ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში. თბილისი 1964.
 98. ფანცხავა ლ. კოლხური კულტურის მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები. თბილისი 1988.
 99. ფიცხელაური კ. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიის ეთნოკულტურული სისტემა ბრინჯაო-რკინის ხანაში. თბილისი 2013.
 100. ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო (ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ნ. კეჭაძემა). თბილისი 1961.
 101. ფხაკაძე გ. მასალები აბედათის დიხა-გუძუბადან, მსკა, VI. თბილისი 1978, გვ. 138-140.
 102. ქავთარაძე გ. საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები (ადრეული ხანიდან), კავკასიოლოგიური სერია, II. თბილისი 2006, გვ. 3-45.

103. ქართლის ცხოვრება (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), ტ. I. თბილისი 1955.
104. ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეებთან, კრებ. თბილისი 2001.
105. ქორიძე დ. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, II. თბილისი 1958.
106. ქორიძე დ. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის. თბილისი 1965.
107. ყაუხჩიშვილი თ. სტრაბონის გეოგრაფია. თბილისი 1957, გვ. 55.
108. ყაუხჩიშვილი თ. აპიანე. თბილისი 1959.
109. ყაუხჩიშვილი თ. ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ. თბილისი 1965.
110. ყაუხჩიშვილი თ. ბერძენი მწერლების ცნობები..., თბილისი 1967.
111. ყაუხჩიშვილი თ. ჰერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, კრებ. აღმოსავლური ფილოლოგია, I. თბილისი 1969, გვ. 186-190.
112. ყაუხჩიშვილი თ. ვანის ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა, კრებ. „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, VII. თბილისი 1987, გვ. 131-143.
113. ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, I, II, III. თბილისი 2000.
114. ყორანაშვილი გ. გეოგრაფიული გარემო საზ. განვითარებაში. თბილისი 1975.
115. ყორანაშვილი გ. საქართველოს ისტორიის საკითხები (ნაწ. I). თბილისი 1994.
116. ყორანაშვილი გ. საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის საკითხი. თბილისი 2000.
117. ჩავლეიშვილი ირ. არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის უძველეს ნამოსახლარზე 1983 წ., სდსდ, XVI. თბილისი 1987.
118. ჩავლეიშვილი ირ., კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა ჩოლოქ-ოჩხამურის ხერთვისში, სდსდ, XIX. თბილისი 1991.
119. ჩავლეიშვილი ირ., გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან, ავტორეფერატი ისტ. მეცნ. კანდ. სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1999.
120. ჩიქოვანი თ., ჯარგვლური სამშენებლო ტიპის კავკასიური არეალი, აკც-ს „ძიებანი“, N3. თბილისი 1999, გვ. 21-25.
121. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I წიგნი. თბილისი 1963.
122. ძველაია მ. კოლხეთის დაბლობი. თბილისი 1973.
123. ძიძიგური ლ. ძველი კოლხეთის სამეურნეო კულტურა. თბილისი 1994.
124. წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა, ენიმკის „მომბე“, N13. თბილისი 1943, გვ. 1-83.
125. ჭყონია ან. ვანის ნაქალაქარის ოქროს სამკაულები, კრებ. „ვანი“ VI. თბილისი 1981.
126. ხახუტაიშვილი დ., ქობულეთის ქვეყანა. თბილისი 1995.
127. ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო ადრერკინის ხანაში, სდსდ, XV. თბილისი 1986.
128. ხიდაშელი მ. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის გორასაცხოვრისები, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, IX. თბ. 2009, გვ. 24-28.
129. ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, ტ. I. 1960.
130. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. II. თბილისი 1952.
131. ჯანაშია ს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის ისტორიიდან, შრომები, ტ. II. თბილისი 1952ა, გვ. 19-20.
132. ჯანაშია ს. შრომები, ტ. III ტ. თბილისი 1959.
133. ჯაფარიძე ოთ. კოლხური ცული, სსმმ. XVI. თბილისი 1950, გვ. 35-89.

134. ჯაფარიძე ოთ. საქართველოს არქეოლოგიის ძირითადი საკითხები (სტატიები, წერილები). თსუ-ს გამომც., თბილისი 2012, გვ. 248-284.
135. ჯაფარიძე ვ. ძველი ვარდციხე – ვარდიგორა, ჟურ. „ძეგლის მეგობარი“, N46. თბილისი 1977, გვ. 43-50.
136. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ძვ.წ. III-I ათასწლეულების ნამოსახლარები. თბილისი 2007.
137. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა სტრატეგრაფია, ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია (ფიზიკის ნამოსახლარის ცენტრალური ბორცვის მიხედვით). თბილისი 1997.
138. ჯიბლაძე ლ. სახლის თიხის მოდელი ნაოხვამუდან და ძველკოლხურ ნაგებობათა სისტემა, ჟურ. „იბერია-კოლხეთი“, N6. თბილისი 2010, გვ. 117-124.
139. Бокль Генри Т., История цивилизации в Англии, СПб. 1906.
140. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Квирквелия Г., Чигოшвили Т., Орджоникидзе А., Гунба Л., Археологические исследования в Абхазии. сб. ПАИ в 1977 г. Тбилиси 1980. Стр. 113-124.
141. Барамидзе М., Чигოшвили Т., Пхакадзе Г., Джибладзе Л., Махарадзе З., Шеразадишвили Б., Датунашвили Т., Работы археологических экспедиции Абхазии. сб. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987. Стр. 45-50.
142. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Бжания В., Шамба Г., Чигოшвили Т., Квициния В., Хубутия Г., Отчет археологических экспедиции Абхазии. сб. ПАИ в 1979. Тбилиси 1982. Стр. 67-69.
143. Бжания В., Мачарское поселение энеолита и бронзы в Абхазии, СА №1. Москва 1966. Стр. 113-124.
144. Бжания В., Габелия А., Амиров Ш., Раскопки поселения Кистрик. АО Абхазии в 1983 г. Тбилиси 1987. Стр. 14.
145. Васильев Л., Протогосударство – Чифдом как политическая структура, жур. Народы Азии и Африки, №6. Москва 1981. Стр. 157-175.
146. Витрувий, Десять книг об архитектуре (перевод Ф.А. Петровского). Москва 1936.
147. Деген-Ковалевский Б., К истории железного производства Закавказья, ИГАИМК, №120. Москва-Ленинград 1935. Стр. 230-311.
148. Джавахишвили И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб. 1905.
149. Джапаридзе В., Берадзе Т., Джикия Л., Об археологических разведках и раскопах в зоне строительства Вардцихской ГЭС. сб. ПАИ в 1976 г. Тбилиси 1979. Стр. 25.
150. Еллинек Георг, Общее учение о государстве, СПб. 1903.
151. Козенкова В., Кобанская культура (Западный вариант), Археология. Свод археологических источников. Вып. 2 – 5. Москва 1989.
152. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, I. Тбилиси 1949.
153. Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, II. Тбилиси 1950.
154. Латышев В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Записки классического отделения императорского русского археологического общества, т. II, вып. I, С.-Петербург 1904.
155. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи. Москва 1960.
156. Мечников Л., Цивилизация и великие исторические реки. Москва 2013.
157. Микеладзе Т., Барамидзе М., Инаишвили А., Хахутаишвили Д., Мухелишвили Д., Исследования Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1974 г. Тбилиси 1976. Стр. 31-35.

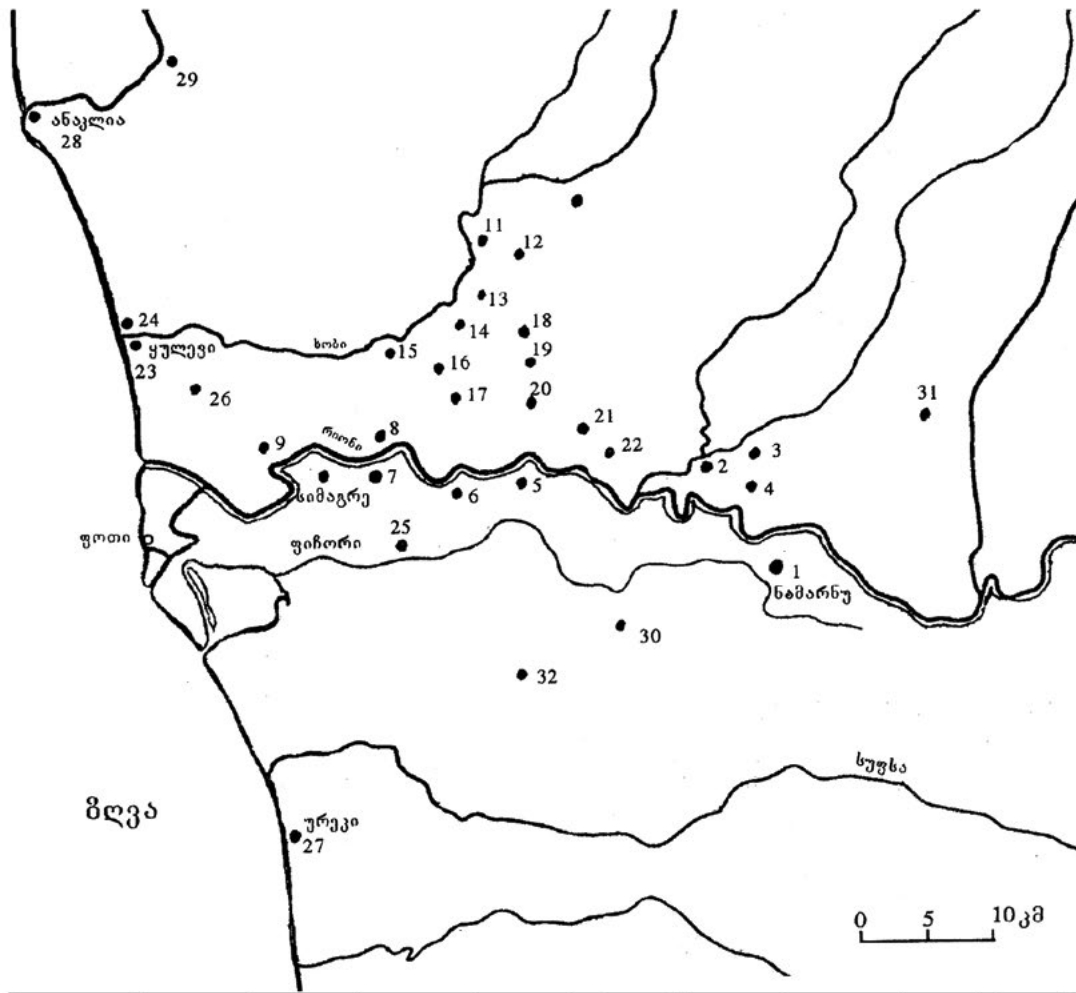
158. Микеладзе Т., Мухелишвили Д., Хахутаишвили Д., Итоги полевых исследований Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1977 г. Тбилиси 1980. Стр. 21-25.
159. Микеладзе Т., Хахутаишвили Д., Древне Колхидское поселение Намчедური. Тбилиси 1985.
160. Микеладзе Т., Папуашвили Р., Чубинишвили Н., О работах Колхидской археологической экспедиции. сб. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987. Стр. 31-35.
161. Микеладзе Т., К археологии Колхиды (эпоха средней и поздней бронзы-раннего железа). Тбилиси 1990.
162. Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р., Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? сб. Кавказоведение, №4. Стр. 102-117.
163. Поздняков Э., Государство/ природа и происхождение. кн. Философия государства и права, Москва 1995. Стр. 23-89.
164. Ратцель Ф., Политическая география. СПб. 1897.
165. Соловьев Л., Энеолитические селище у Очамчирского порта в Абхазии. Материалы по истории Абхазии. Сб. первый, вып. IV. Сухуми 1939.
166. Техов Б., Тлийский могильник (комплексы второй половины VII в. до н.э.), III. Тбилиси 1985.
167. Хахутаишвили Д., Производства железа в Древней Колхиде. Тбилиси 1987.
168. Andinelli R., Archaeologia and culture. Milan 1961.
169. Braund D., Georgia in Antiquity (A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-562 AD), Clarendon Press, Oxford 1994.
170. Carneiro R.L., A Theory of the Origin of the State, Journal "Science". 1970. P. 169.
171. Ciceronis M Tullii, De imperio in Pompeiense pro Lega Manile, oratio ad Quirites (ed. A. Gofman), Part I. St.-Peterburg 1911.
172. Claessen H. J. M., Skalnik P., Beginning and End of the Early State, – The Early State. New Babylon, Studies in the Social Sciences 32. Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York 1978.
173. Huntington E., Civilization and climate. Oxford University Press 1925.
174. Huntington E., Mainsprings of Civilization. New York 1945.
175. Jankins A., Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum, The Numismatic chronicle. London 1959. Pp. 32-37.
176. Lordkipanidze O., The Golden Fleece: myth, euhemeristic explanation and archaeology, Oxford Journal of Archaeology, 20. Oxford 2001. Pp. 2-37.
177. Markhem S., Climate and energy of Nations. Oxford University Press 1942.
178. Muhsin Mahd, Ibn Khaldun's philosophy of history. London 1957.
179. Reinach Th., Mitridate Eupator, roi de Pont. Paris 1890.
180. Reinhold S., The Late Bronze and Early Iron Age in the Caucasus: Material Culture, Chronology and Supra-regional Relations. 2007.
181. Service Elman R. Origins of the State and Civilization (The Process of Cultural Evolution), W.W.Norton & Company, INC, New York 1975.
182. The Loeb Classical Library. London 1957.
183. Vallet G., La Colonisation Grecque en occident, XIII "Mejdunarodni kongress istoricheskix nauk", I vol, III part, Moscow 1973. Pp. 53-72.
184. Wittfogel K., Oriental despotism (A comparative study of total power) Yale University Press. New Haven 1957.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

- I** – გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლების რუკა.
- II-III** – “კოლხური ბრინჯაოს კულტურის” ძირითადი არტეფაქტების ზოგადი ტაბულები.
- IV** – გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლების რუკა არქეოლოგ ლ. ჯიბლაძის მიხედვით.
- V** – 1) კოლხეთის დაბლობის სამოსახლოების რეკონსტრუქცია არქიტექტორ გ. ლეჟავას მიხედვით. 2) მთაგორიანი კოლხეთის სამოსახლოები.

I

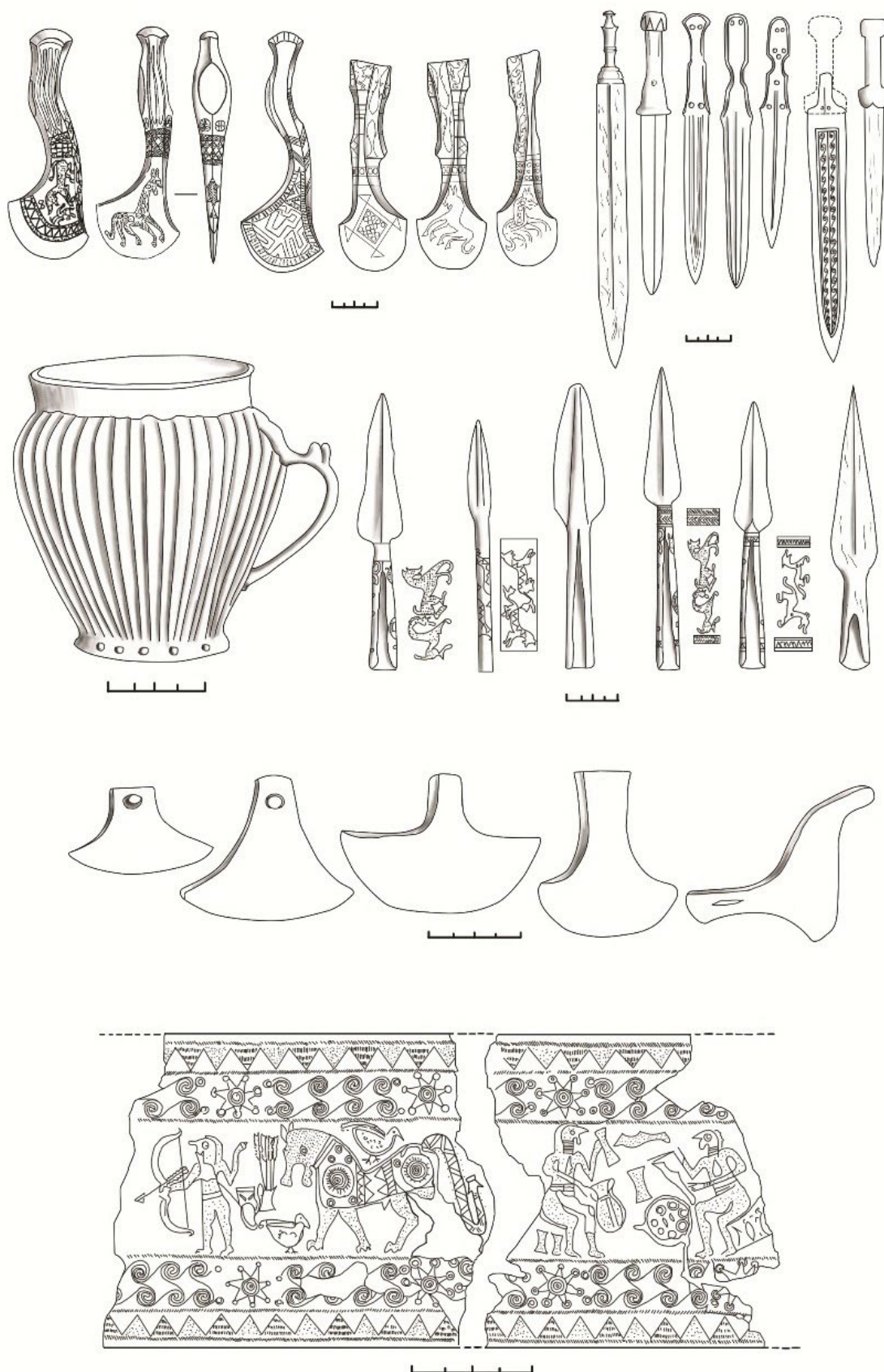
გ. გამყრელიძე

გვეინაბრინჯაო-ადრერეგინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები:

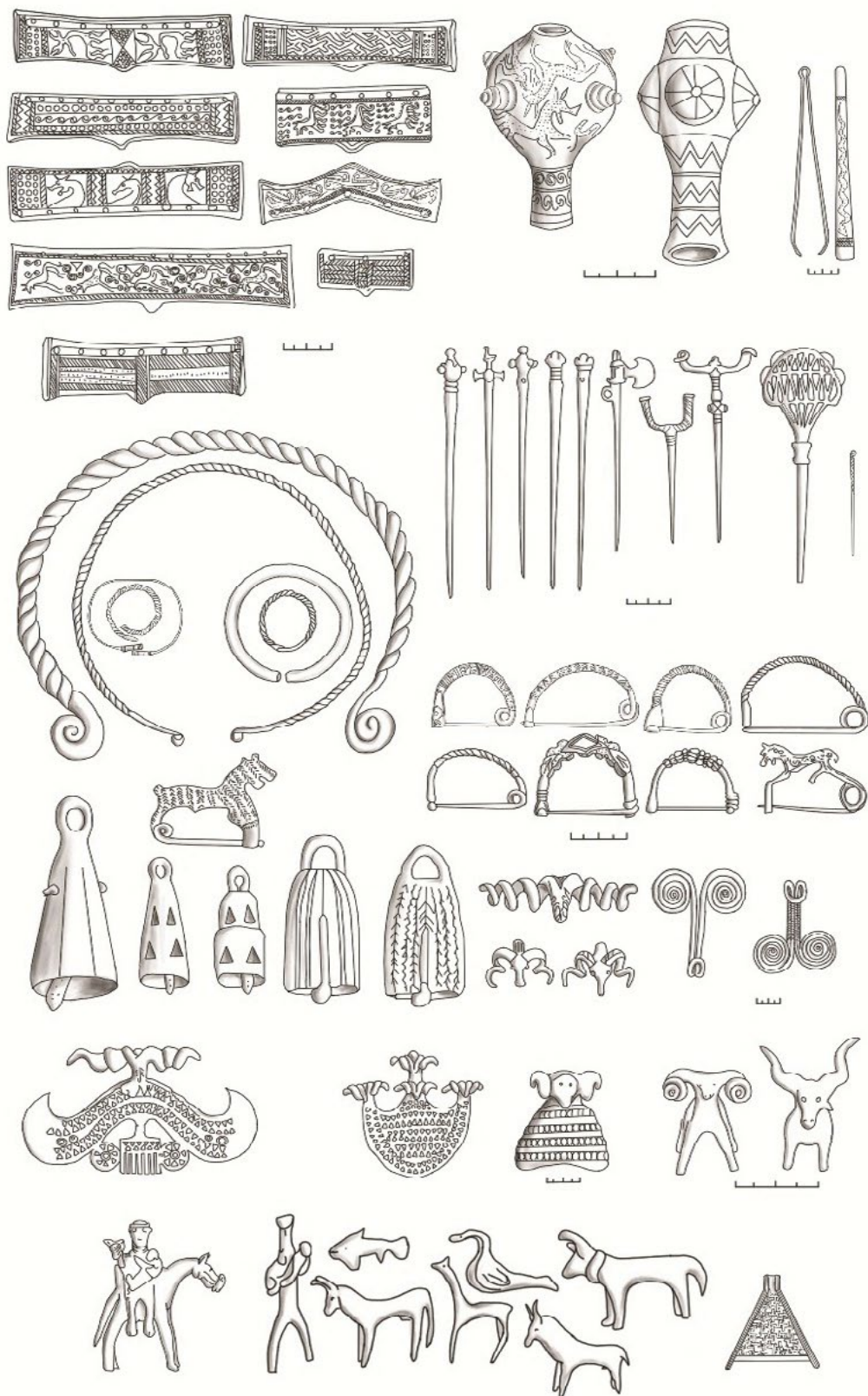
1. ნამარნუ; 2. ძიგური; 3. ნოსირი; 4. წყეში; 5. სირიაჩქონის ოხოჯე; 6. ნანდეუ;
7. საგვიჩიო; 8. ნალმიპიჯი; 9. ჭალადიდი (ზურგა, საბაქო, ჩხარი); 10. ჭოლა I, II;
11. ოჩხომური; 12. ბეთლები; 13. ეკი; 14. ხორში-ლომურა; 15. გურიფული;
16. ნაოხვამუ (რეკა); 17. ქვალონის დისა-გუძუბა; 18. გეჯეთი; 19. ნოქო; 20. საკირე;
21. სენაკთან; 22. ბატნაოხურე; 23. ყულევი I; 24. ყულევი II; 25. ფიჩორისპირა
- ბორცვები; 26. ცივა; 27. ურეკი; 28. ანაკლია; 29. ერგეტა; 30. ჭოპოლა; 31. მუხურზა;
32. ნიგეზიანი; 33. სიმაგრე (სოფ. საქორქიო); 34. მურგა (სოფ. ჭალადიდი); 35. ყულევი;
36. ნამარნუ; 37. საგვიჩიო.

გ. გამყრელიძე

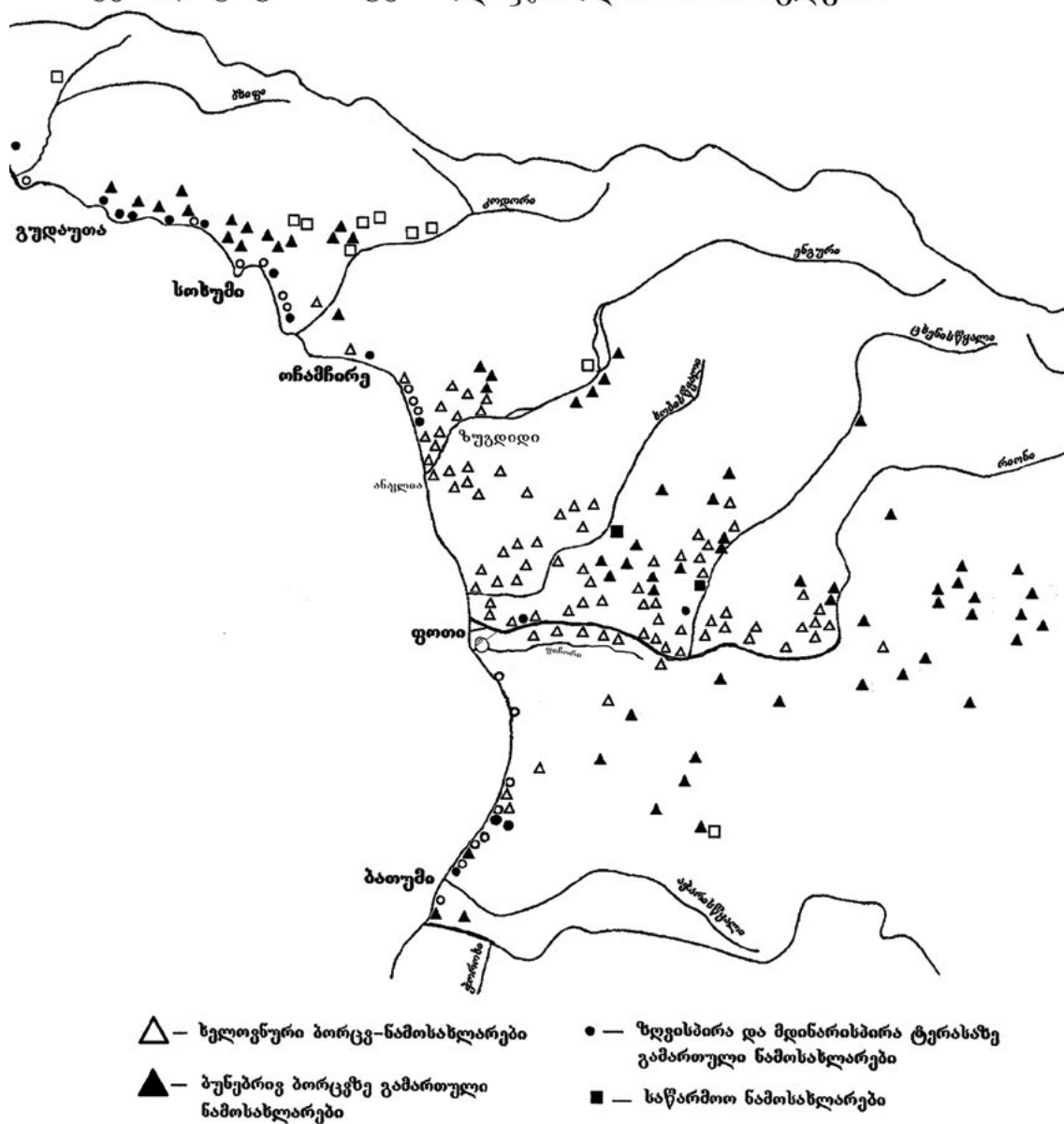

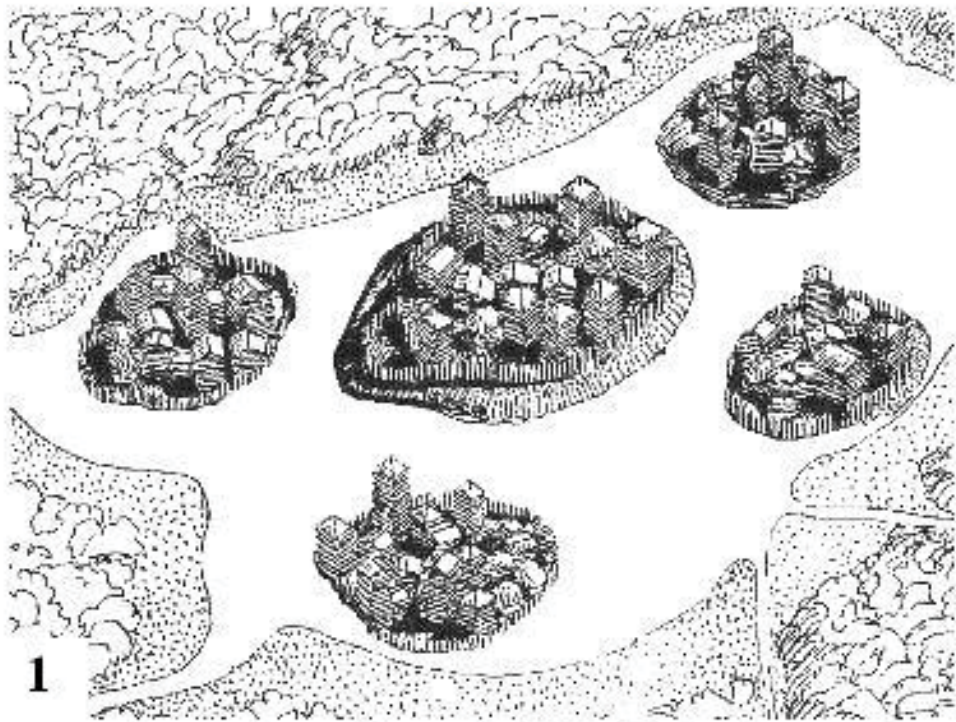
III

გ. გამყრელიძე

კოლხეთის ბრინჯაო-აღრეკინის ხანის ნამოსახლარების
არქეოლოგიური რუკა ღ. ჯიბლაძის მიხედვით

1

კოლხეთის დაბლობის სამოსახლოები
(გ.ლეჟავას მიხედვით)

2

მთიანი კოლხეთის სამოსახლო